

Tussen erfgoed en erediens

Tussen
erfgoed en
eredienst

Meervoudig gebruik van vier
monumentale stadskerken

ELZA KUYK

Amsterdam University Press

Deze uitgave is mogelijk gemaakt dankzij de genereuze steun van: NWO-project *Religious matters in an entangled world*, Departement Filosofie en Religiewetenschap van de Universiteit Utrecht, Stichting Zonneweelde, Stichting Sormani Fonds, Dr. Hendrik Muller Fonds en Stichting de Vrijzinnige Fondsen.

Universiteit
Utrecht

de Vrijzinnige Fondsen

Afbeeldingen omslag: Geertekerk (Utrecht), Sint-Joriskerk (Amersfoort), Grote Kerk (Zwolle) en Oude Kerk (Amsterdam). Foto's door de auteur.

Ontwerp omslag en binnenwerk: Margreet van de Burgt

ISBN 978 94 6372 609 2
e-ISBN 978 90 4855 773 8
DOI 10.5117/9789463726092
NUR 694 | 706

Creative Commons License CC BY NC ND
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0>)

© E. Kuyk/ Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2023

Some rights reserved. Without limiting the rights under copyright reserved above, any part of this book may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise).

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

Inhoudsopgave

WOORD VOORAF	9
1 MEERVOUDIG GEBRUIK VAN MONUMENTALE STADSKERKEN	12
1.1 Keuze voor vier monumentale stadskerken met meervoudig gebruik	13
1.2 Focus en probleemstelling van dit onderzoek	21
1.3 Protestantse visie op kerkgebouwen: huis van God?	25
1.4 Religieus en seculier als verzuilingserfenis	30
1.5 Ontkerkelijkking, architectuur en religieus erfgoed	32
1.6 Methode	40
1.7 Korte schets van de vier kerkgebouwen	41
2 DE GEERTEKERK IN UTRECHT: RUIMTE VOOR MUZIEK EN SPEL	46
2.1 Algemene schets van de Geertekerk als meervoudig gebruikt kerkgebouw	48
2.2 Geschiedenis van het kerkgebouw tot 1930	50
2.3 Ontwikkelingen na 1930 en juridische structuur	52
2.4 Typering van de kerkruimte	57
2.5 Ecclesiologie en eredienst van de Utrechtse remonstranten	61
2.6 Het licht en de ramen in de Geertekerk	70
2.7 Enkele vormen van gebruik van de Geertekerk	75
2.8 Bevindingen	83

3	DE SINT-JORISKERK IN AMERSFOORT: PROTESTANTSE STIJL IN EEN KATHOLIEKE STADSKERK	86
3.1	Algemene schets van de Sint-Joriskerk als meervoudig gebruikt kerkgebouw	88
3.2	Geschiedenis van het kerkgebouw	89
3.3	Ontwikkelingen sinds 2009 en juridische structuur	92
3.4	Typering van de kerkruimte	95
3.5	Ecclesiologie en eredienst van de Amersfoortse hervormd- gereformeerden	108
3.6	Het licht en de ramen in de Sint-Joriskerk	121
3.7	Enkele vormen van gebruik van de Sint-Joriskerk	126
3.8	Bevindingen	140
4	DE GROTE KERK IN ZWOLLE: VAN GESLOTEN NAAR OPEN	144
4.1	Algemene schets van de Grote Kerk als meervoudig gebruikt kerkgebouw	146
4.2	Geschiedenis van het kerkgebouw	149
4.3	Ontwikkelingen en juridische structuur tot 2019	150
4.4	Typering van de kerkruimte	152
4.5	Ecclesiologie en eredienst van de betrokken Zwolse protestanten	161
4.6	Eigenaarschap en nieuwe afspraken	171
4.7	Enkele vormen van gebruik van het Academiehuis Grote Kerk	176
4.8	Bevindingen	182
5	DE OUDE KERK IN AMSTERDAM: VOOR KUNST, ERFGOED EN LOFZANG	186
5.1	Algemene schets van de Oude Kerk als meervoudig gebruikt kerkgebouw	188
5.2	Geschiedenis van het kerkgebouw	193
5.3	Ontwikkelingen na 1950 en juridische structuur	195
5.4	Typering van de kerkruimte	199
5.5	Ecclesiologie en gebruik van de kerkruimte door de Oudekerk- gemeente	203

5.6	Site-specifieke tentoonstellingen 2017-2020	212
5.7	Enkele vormen van gebruik van de Oude Kerk	228
5.8	Bevindingen	244
CONCLUSIES		248
LITERATUURLIJST		259
CURRICULUM VITAE		275

1 Oude Kerk Amsterdam: avondmaalstafel in het licht van de tentoonstelling 'Anastasis' – foto EK 3 augustus 2018.

Woord vooraf

Monumentale stadskerken worden vaak heel gevarieerd gebruikt. Ook de kerkgebouwen die voornamelijk bekend zijn vanwege hun culturele of commerciële programma's, kunnen daarnaast in gebruik zijn gebleven voor protestantse erediensten. Ik vermoedde dat het interessant kon zijn om vier van deze monumentale stadskerken gedurende enkele jaren (2016-2021) te volgen. Zou het mogelijk zijn om vast te stellen hoe door het meervoudige gebruik de rollen van de (nieuwe) eigenaren, de geloofsgemeenschappen en het kerkgebouw veranderen? Zouden hun interacties in het meervoudig gebruikte kerkgebouw iets kunnen zeggen over de veranderende plaats die religieus erfgoed in de Nederlandse samenleving inneemt? Beide vragen worden systematisch beantwoord in vier uitgebreide hoofdstukken over de desbetreffende vier kerken, waarvan de geschiedenis en ruimte eerst toegelicht worden. De gehanteerde theorie, die in een inleidend hoofdstuk uiteengezet wordt, wordt vooral gebruikt om eigen observaties te ondersteunen en mede te verklaren. Elk hoofdstuk wordt afgesloten met een aantal bevindingen waarin ik laat zien wat in het betreffende kerkgebouw duidelijk is geworden ten aanzien van de vraagstelling. In de conclusie komen vervolgens deze bevindingen samen in een analyse, ingedeeld in zeven thema's.

Mijn interesse voor de speciale situatie van monumentale stadskerken waarin protestantse geloofsgemeenschappen vieringen voortzetten, komt voort uit fascinatie met betrekking tot veranderingen in de protestantse wereld. Protestantse gemeenschappen willen op hun manier open zijn naar de wereld en kunnen tegelijk onhandig zijn als 'de wereld' zich aandient op manieren die zij niet verwachten, bijvoorbeeld in de soms vrijmoedige manier waarop anderen zich in kerkgebouwen gedragen. Mij boeit de dynamiek die zich aftekent als de (protestantse) kerkelijke cultuur in aanraking komt met andere vormen van denken en handelen. Aan de

2 Interieur Academiehuis Zwolle – foto EK 11 mei 2022.

andere kant fascineert me het gebrek aan vertrouwdheid of kennis bij sommige betrokkenen die volop bezig zijn om kerkgebouwen te exploiteren en het kerkgebouw op allerlei manieren analyseren en waarderen, maar nu net niet op dat ene van het religieuze gebruik.

Kerkgebouwen zijn geweldige omgevingen. Van buiten weet een bezoeker nog niet hoe het kerkgebouw zich van binnen zal tonen. Ik ben door dit onderzoek meer dan ooit in kerkgebouwen geweest. Eigenlijk ben doorgedaan met wat ik al deed: vertrouwd met protestantse dorpskerken kwam ik in kerkgebouwen (en soms andere religieuze gebouwen) van heel verschillende soort en omvang. Voor dit onderzoek heb ik mijn blik verlegd door langer bij het kerkgebouw stil te staan in hoe het gevormd is door de specifieke gebruiksgeschiedenis en in de manier waarop het zich in de huidige samenleving gedraagt. Door de ontkerkelijking komen er nieuwe processen op gang waardoor de gebouwen in hun aanzien veranderen en dat is soms spectaculair.

Ik heb me opgesteld als een cultureel antropoloog die ter plaatse onderzoekt hoe het meervoudig gebruik functioneert en welke gevoelens, standpunten en belangen er spelen. Ik hoop de lezer mee te kunnen nemen in de vele dilemma's, mogelijkheden en onmogelijkheden die het meervoudig gebruik van een kerkgebouw met zich meebrengt. Voor godsdienstwetenschappers is het interessant dat het voormalige katholieke kerken betreft.

Dit boek is een bewerking van de dissertatie die ik op 28 september 2022 verdedigde aan de Universiteit Utrecht. De inbedding in het project 'Religious matters in an entangled world' onder leiding van Birgit Meyer was een uitstekende plaats voor het uitvoeren van dit onderzoek. Ik wil haar en mijn copromotor Hijme Stoffels (Vrije Universiteit Amsterdam) hartelijk danken voor de kans die zij mij gaven, voor hun deskundigheid en hun kritische feedback. Het Departement Filosofie en Religiewetenschap van de Universiteit Utrecht voorzag mij van een goede leeromgeving en hartelijke contacten met collega-onderzoekers en masterstudenten. Ik wil iedereen die ik heb ontmoet in de loop van dit onderzoek bedanken voor de openheid om inzichten, ervaringen en bronnenmateriaal met mij te delen. Mijn drie kinderen dank ik voor hun geduld omdat zij nogal eens mijn kerkverhalen moesten aanhoren. Mijn ouders, Willemien Postema en Henk Kuyk, dank ik voor de luiken die zij altijd open hebben gezet naar de oecumene. Ook mijn schoonouders, Corry Verduijn en Theo de Kok, noem ik hier, die mij sinds het plotselinge overlijden van Hubert in 2007, liefdevol in alles hebben gevolgd. Ik dank mijn vele vrienden en vriendinnen voor hun liefde en enthousiaste steun.

Elza Kuyk

Januari 2023

3 Oude Kerk Amsterdam met tentoonstelling van Marinus Boezem – foto EK
27 november 2016.

Meervoudig gebruik van monumentale stadskerken

1.1 KEUZE VOOR VIER MONUMENTALE STADSKERKEN MET MEERVOUDIG GEBRUIK

Huidige studies over religieus erfgoed in Nederland betreffen meestal herbestemde kerkgebouwen of kerkgebouwen die in bezit zijn van geloofsgemeenschappen. De herbestemde kerkgebouwen hebben dan meestal een niet-religieuze functie gekregen, terwijl in de kerkgebouwen die in het bezit zijn van geloofsgemeenschappen het religieus gebruik centraal staat. Tussen deze twee categorieën bevindt zich een categorie van kerkgebouwen die niet meer volledig in bezit zijn van een geloofsgemeenschap, maar ook geen volledig herbestemde kerkgebouwen zijn. In deze tussencategorie is sprake van professionele exploitatie, terwijl de geloofsgemeenschap een zeker recht heeft behouden om de zondagse vieringen en eventuele andere kerkelijke activiteiten voort te zetten. Vanwege het specifieke gebruiksrecht van de geloofsgemeenschap onderscheidt deze zich van andere huurders en gebruikers van het meervoudig gebruikte kerkgebouw.

De geloofsgemeenschappen die over een eigen kerkgebouw beschikken, zijn daarvan de juridische eigenaar. Bij meervoudig gebruik wordt de verantwoordelijkheid voor het kerkgebouw geheel of gedeeltelijk elders belegd door een ander beheermodel te kiezen; dit ontzorgt de geloofsgemeenschap. Bij de vier voorbeelden die ik heb onderzocht, zie ik twee varianten: een beheermodel waarbij kerkelijk eigenaarschap wordt aangehouden (de Utrechtse Geertekerk en de Amersfoortse Sint-Joriskerk) en een model waarbij het eigenaarschap (door verkoop) in andere handen komt (de Zwolse Grote Kerk en de Amsterdamse Oude Kerk). Soms kiest een geloofs-

gemeenschap voor een erfpachtconstructie.¹ De andere partij is vaak een ondernemer, projectontwikkelaar, een stichting of een particulier. Bij de kerkgebouwen die in dit onderzoek centraal staan, ligt bij zowel de beheerder als bij de eigenaar een exploitatieopdracht, waardoor zij in elk geval (ook) als culturele en commerciële ondernemingen opereren om het onderhoud te kunnen bekostigen, inclusief het werven van subsidies en bijdragen uit fondsen.² Na wijzigingen in het beheermodel verandert een kerkgebouw vaak drastisch vanwege de aanpassingen en restauraties die vereist zijn voor het gekozen nieuwe gebruik. In gebruiksovereenkomsten of convenanten leggen de belanghebbenden met elkaar vast onder welke voorwaarden de erdiensten kunnen doorgaan en maken eventuele overige afspraken. In dit onderzoek komt de aard en reikwijdte van dergelijke overeenkomsten aan de orde en wordt nagegaan hoe afspraken worden gehanteerd in onvoorziene situaties.

Bij kerkgebouwen die in deze tussencategorie vallen, komen twee verschillende benaderingen van kerkgebouwen met elkaar in aanraking. Voor de eigenaar ligt het accent op erfgoed en voor de geloofsgemeenschap ligt het accent op eredienst. Geloofsgemeenschappen zien kerkgebouwen als een onderdeel van de eigen identiteit en visie, maar met ‘onderdeel’ is nog niet gezegd dat het kerkgebouw een eigenstandige waarde wordt toegekend. Als het kerkgebouw een financiële last wordt of als door het proces van ontkerkelijking fusie of opheffing van gemeentes in beeld komt, komt de bezinning over de toekomst van het eigen kerkgebouw meestal pas op gang. Tegenover de protestantse gemeenschappen die zelf niet in de eerste plaats gericht zijn op hun kerkgebouw (als gebouw), staan nieuwe seculiere gebruikers die dat nadrukkelijk wel doen. Met ‘seculiere gebruikers’ wordt niks beweerd over hun religieus zijn of niet, maar wordt bedoeld dat zij niet vallen onder enig kerkelijk gezag. Nieuwe eigenaren nemen het kerkgebouw zelf als startpunt van beleidsontwikkeling. De overheid, de

1 ‘De rechten die in het kader van alternatieven voor vervreemding van onroerend goed in beeld komen, zijn het erfpachtrecht en het opstalrecht. Met het erfpachtrecht verkrijgt de erfpachter het recht om eens anders onroerende zaak te houden en te gebruiken eventueel tegen betaling van een zogenaamde canon en onder andere voorwaarden. [...] Deze alternatieven maken het mogelijk om invloed op wat er met het kerkgebouw gebeurt te houden. Aan deze mogelijkheden zitten ook nadelen: de blijvende betrokkenheid van de parochie of kerkelijke gemeente kan als een last ervaren worden.’ (Chao-Duivis 2017, p. 90) Over de erfpachtconstructie (tot 2019), zie het hoofdstuk over de Grote Kerk in Zwolle.

2 www.vbmk.nl. Geraadpleegd 6 januari 2023. De Remonstrantse Gemeente Utrecht en Protestantse Gemeente Amersfoort zijn lid van de Vereniging van Beheerders van Monumentale Kerkgebouwen in Nederland, een landelijke organisatie waar beheerders expertise kunnen delen. De VBMK zet zich in voor behoud, goed gebruik, professioneel beheer en bevorderen van belangstelling voor monumentale kerkgebouwen in Nederland.

makelaar, de geïnteresseerde koper en anderen analyseren het kerkgebouw op de bouwkundige staat, geschiedenis en architectuur en betrekken daarbij maatschappelijke en toeristische mogelijkheden.³ Soms voegen omwonenden zich in dit proces, als zij een kerkgebouw willen behouden of de bestemming ervan mede willen bepalen.⁴

In mijn analyse richt ik mij op de materialiteit van het kerkgebouw en kijk ik hoe de benaderingen van de nieuwe eigenaren en van de geloofsgemeenschap zich tot elkaar verhouden. Kennis van een binnenkerkelijke benadering helpt te begrijpen waar de verschillende visies en verwachtingen van de geloofsgemeenschap vandaan komen. Nieuwe eigenaren daarentegen verhouden zich veeleer tot wettelijke en bouwkundige vereisten voor beheer én dragen bij aan een veranderende visie op religieus erfgoed in de samenleving. Zowel de geloofsgemeenschappen als de nieuwe eigenaren maken deel uit van verschillende netwerken die invloed hebben op hun visieontwikkeling. De gebruikers van de kerkgebouwen leven voor een deel naast elkaar heen, maar werken ook op elkaar in; er wordt over en weer veel kennis gedeeld over de mogelijkheden voor meervoudig gebruik.

Deze categorie kerkgebouwen is om meerdere redenen interessant. Een geloofsgemeenschap gaat over tot meervoudig gebruik als duidelijk is dat volledig eigen beheer en gebruik onhaalbaar is geworden. De geloofsgemeenschap heeft bij de afweging over de voorzetting van erediensten, vanuit de gehechtheid aan het kerkgebouw gekozen voor het 'eigen' kerkgebouw, zij het onder gewijzigde condities. In sociaalwetenschappelijk opzicht is dit een veld waar oude en nieuwe gebruikers van kerkgebouwen op elkaar reageren en waar verschillende benaderingen zichtbaar worden.⁵ Vanuit religiewetenschappelijk perspectief bieden de veranderingen in de kerkruimte zicht op de opvattingen en gedragingen van gebruikers, hun interacties met elkaar en hun omgang met objecten in het kerkgebouw, bijvoorbeeld de objecten van andere gebruikers. De vraag wat heilig is krijgt een nieuwe dimensie door het gevarieerde gebruik van het kerkgebouw.

Om te weten of een kerkgebouw tot deze tussencategorie behoort, is het nodig om de juridische status, gebruiksgeschiedenis en de afspraken over het huidige meervoudig gebruik te kennen. In de bestaande databanken⁶ wordt de eigenaar vermeld

3 De interdisciplinariteit in zorg om toekomst van religieus erfgoed is goed af te lezen uit de publicaties van het samenwerkingsverband Toekomst Religieus Erfgoed.

4 Beekers 2017, p. 182-188; Chao-Duivis 2017, p. 58-59; De Roest 2013, p. 295.

5 Brenneman and Miller 2016.

6 <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/religieus-erfgoed/kerken-tellen>. Geraadpleegd 6 januari 2023.

en of het kerkgebouw wel of niet in religieus gebruik is, maar specificaties ontbreken. Het is daarom niet vast te stellen hoeveel kerkgebouwen tot deze categorie zouden kunnen behoren. Voor deze studie heb ik vier kerkgebouwen gekozen die de breedte van het spectrum van de tussencategorie beslaan. De Utrechtse Geertekerk zit dicht bij de categorie van kerkgebouwen die in volledig eigen bezit en beheer van een kerkelijke gemeente valt. Aan de andere kant bevindt zich de Zwolse Grote Kerk, die bijna tot de categorie van herbestemde kerkgebouwen gerekend kan worden, zij het met de bijzonderheid van wekelijkse vespervieringen. Deze vier kerkgebouwen zijn niet meer dan een *sample* uit een grotere verzameling. Het aantal van vier is aangehouden om voldoende verdiepend te kunnen kijken. In volgorde gezet van afnemende kerkelijke zeggenschap over de kerkgebouwen, hebben de respectieve geloofsgemeenschappen het meeste in te brengen in de Utrechtse Geertekerk, daarna in de Amersfoortse Sint-Joriskerk, vervolgens in de Amsterdamse Oude Kerk en het minst in de Zwolse Grote Kerk.

Nadere selectiecriteria

Aan de keuze voor deze vier kerkgebouwen liggen drie nadere criteria ten grondslag. Het eerste is dat het monumentale stadskerken betreft, die eerder in hun geschiedenis vormen van publiek gebruik kenden en daar sporen van dragen. De architectuursocioloog Joachim Fischer beschouwt religieuze architectuur als de meest uitgesproken vorm van materialisering van het spirituele, waarin het onzichtbare zichtbaar wordt gemaakt. Religieuze architectuur ziet hij als vormgeving van de verbeeldingskracht van een samenleving.⁷ Monumentale stadskerken zijn zo sterk historisch, maatschappelijk en landschappelijk verankerd, dat ook als de bouwkundige staat slecht is, sloop zelden een optie is.⁸ Monumentale stadskerken hebben door hun geschiedenis naast het religieuze gebruik altijd allerlei andere vormen van gebruik gekend, in tegenstelling tot de kerkgebouwen die specifiek alleen voor de

⁷ Fischer 2017, p. 49.

⁸ Dit is geen absolute uitspraak. Er zijn meerdere voorbeelden van markante kerkgebouwen die gesloopt zijn, zoals zichtbaar werd gemaakt door Daniël Gillissen, destijds chef kerk en religie van het Nederlands Dagblad, met de publieksactie in 2013 om het mooiste gesloopte kerkgebouw te nomineren: <http://www.mooistegeslooptekerk.nl/>. Geraadpleegd 6 januari 2023. Sloop lijkt begin eenentwintigste eeuw op meer publieke weerstand te stuiten dan in enkele van de voorgaande decennia. Dat is deels te verklaren als reactie op reeds verdwenen religieus erfgoed, maar er zijn uiteraard meerdere verklaringen voor.

eigen gemeenschap zijn gebouwd.⁹ Met name sinds de negentiende en twintigste eeuw waren de afzonderlijke denominaties sterk gericht op gebruik en bezit van eigen kerkgebouwen. Het kerkgebouw werd door de verzuiling per definitie voor anderen afgesloten. Monumentale stadskerken onttrekken zich iets meer aan dat afgesloten karakter.

Een tweede selectiecriteria is de gelaagde geschiedenis van het kerkgebouw. Deze monumentale stadskerken hebben hun oorsprong in de middeleeuwen en zijn 'katholiek', maar vallen sinds de alteratie¹⁰ toen protestanten de kerkgebouwen in bezit namen, niet meer onder het gezag van de Rooms-Katholieke Kerk. Toen de Rooms-Katholieke Kerk na 1795 (Bataafse Republiek) gaandeweg meer ruimte kreeg, vorderde deze de katholieke kerkgebouwen echter lang niet altijd terug¹¹ en werd vooral na 1853 (herstel van de bisschoppelijke hiërarchie) tot veel nieuwbouw overgegaan.¹² De protestantse geloofsgemeenschappen hebben met hun kerkinrichting duidelijk gemaakt hoe zij zich tot het katholiek karakter van het kerkgebouw wilden verhouden.¹³ Aanvankelijk was dat in de meeste gevallen een keuze voor een 'dwarse' opstelling in het kerkgebouw (gericht op de preekstoel) en het afsluiten van het hoogkoor.¹⁴ De huidige protestantse gemeenschappen maken uiteenlopende keuzes met betrekking tot hun opstellingen en kerkinrichting. Waar de ene geloofsgemeenschap kiest voor een protestantse opstelling (gericht op het woord, de plaats van de kansel), kiest een andere voor een opstelling die de verbinding zoekt met het katholieke karakter van het kerkgebouw door bijvoorbeeld het hoogkoor actief bij de liturgie te betrekken.

Een derde criterium betreft diversiteit van de denominaties van de protestantse geloofsgemeenschappen. De Utrechtse Geertekerk is remonstrants en de Amersfoortse Sint-Joriskerk wordt gebruikt door een hervormde wijkgemeente van de

9 Pons 2015.

10 Alteratie: de politieke machtswisseling als gevolg van de reformatie (of hervorming); in Amsterdam, 26 mei 1578, onderdeel van de opstand tegen de Spaanse koning Filip II. Deze periode is bekend geworden door de beeldenstormen die aan de alteratie voorafgingen. Katholieke kerkgebouwen werden door de staat afgenomen en ter beschikking gesteld aan de protestanten. Katholieken en de gelovigen van enkele andere kerkgenootschappen waren voor voortzetting van hun erediensten aangewezen op schuilkerken.

11 Sommige van de kerkgebouwen hebben een kort tussentijds katholiek gebruik gekend, zoals de Amersfoortse Sint-Joriskerk, kort in 1629 en in 1672-1673 toen troepen van Lodewijk XIV de stad hadden ingenomen. (Emmens 2012, p. 27)

12 Wesselink 2018.

13 Spaans 2017; Kroesen 2014; Steensma 1981.

14 Blokhuis 2021.

Gereformeerde Bond. De gemeenschappen van de Zwolse Grote Kerk en de Amsterdamse Oude Kerk zouden als oecumenisch-protestants kunnen worden getypeerd. De Oudekerksgemeente valt onder de Protestantse Kerk Amsterdam en de Zwolse vespergroep is nog losjes¹⁵ verbonden aan de Protestantse Gemeente Zwolle, maar nadrukkelijk geen wijkgemeente. De visie van een protestantse geloofsgemeenschap op de relatie tussen kerk en wereld geeft aan hoe een geloofsgemeenschap op het meervoudig gebruik van hun kerkgebouw is ingesteld. Voor elk van de kerkgebouwen beschrijf ik deze visies onder het kopje ecclesiologie en eredienst, waarbij de geloofsgemeenschappen tonen hoe zij zich tot het kerkgebouw verhouden. De geloofsgemeenschappen verschillen in de mate van gewenning om het kerkgebouw voor anderen open te stellen. De verschillen in waardering van kunst zijn daarbij een belangrijk thema.¹⁶

Rooms-katholieke kerkgebouwen in protestants gebruik

Voor meervoudig gebruik van kerkgebouwen komen katholieke geloofsgemeenschappen niet in beeld, ondanks het feit dat de betreffende kerkgebouwen ooit gebouwd waren voor de katholieke eredienst. Een kenmerkend theologisch verschil tussen de Rooms-Katholieke Kerk en protestantse kerken is dat het kerkgebouw naar katholiek begrip gewijd is. Meervoudig gebruik van kerkgebouwen is volgens het rooms-katholieke kerkrecht niet mogelijk.¹⁷

Voor de reformatie kenden deze kerkgebouwen naast de eucharistievieringen vele vormen van doordeweeks gebruik van het kerkgebouw. Bij de vele kleine altaren werd gebeden om zielenheil voor de gestorvenen, dat na de alteratie op andere manieren werd voortgezet.¹⁸ In de monumentale stadskerken werden doden begraven, er werd voedsel uitgedeeld, huwelijken werden gesloten, gasten rondgeleid, orgels bespeeld: elk kerkgebouw kende een keur aan publieke activiteiten. De komst van protestanten sinds de alteratie drukte een langdurig stempel op het gebruik en de inrichting van deze kerkgebouwen. Een groot deel van de katholieke objecten

15 De precieze situatie (2021) wordt beschreven in het hoofdstuk over de Grote Kerk in Zwolle.

16 Van Braak 2015; Belderbos 2015.

17 Over de kerkrechtelijke bepalingen van de Rooms-Katholieke Kerk om invloed te houden op de bestemming na vervreemding van het kerkgebouw: Chao-Duivis 2017, p. 91-99, en het rapport *Decommissioning and Ecclesial Reuse of Churches (Guidelines, 2018)*.

18 Mudde 2018.

en relieken verdween voorgoed, maar zij lieten ook sporen na. Het katholieke (pre-reformatorische) karakter van de monumentale stadskerken is daarom een terugkerend thema in de komende hoofdstukken.

Er zijn wel enkele voorbeelden van rooms-katholieke kerkgebouwen waarvan een deel is herbestemd door het kerkgebouw te compartimenteren.¹⁹ In dat geval blijft een deel van het kerkgebouw bestemd voor religieus gebruik en wordt een ander deel na een voorgeschreven rite ontwijd en krijgt een andere bestemming. Tussen deze delen wordt dan een wand geplaatst.²⁰ Omdat deze onderscheiden vormen van gebruik niet in dezelfde ruimte plaatsvinden, zijn in dit onderzoek geen rooms-katholieke gemeenschappen opgenomen.

Overheid en erfgoedorganisaties

De overheid en erfgoedorganisaties spelen op de achtergrond een belangrijke rol in de ontwikkeling van meervoudig gebruik van kerkgebouwen. Een aantal algemene kenmerken van hun rol met betrekking tot religieus erfgoed duid ik in deze paragraaf kort aan.

De plaatselijke overheid is betrokken bij veranderingen in het gebruik, eigenschap en een eventuele nieuwe bestemming van religieus erfgoed. De gemeente verleent vergunningen en is betrokken bij de sociale, maatschappelijke, economische en toeristische functie ervan. Als landelijke overheidsinstantie is de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) sinds het Jaar van het Religieus Erfgoed (2008) en de Agenda Toekomst Religieus Erfgoed (2014-2016)²¹ in samenwerking met maatschappelijke partners actief bij de toekomst van religieus erfgoed betrokken. Met de uitvoering van een politiek besluit om ontwikkeling van plaatselijke kerkenvisies²²

¹⁹ Over kadastrale splitsing en gebruik van het appartementsrecht: Chao-Duivis 2017, p. 97-99.

²⁰ Voorbeelden hiervan zijn de Petruskerk in het Limburgse Bergen (De Wal 2015, p.29) en de Onze-Lieve-Vrouw-Geboortekerk in Halfweg.

²¹ <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/religieus-erfgoed/platform-toekomst-religieus-erfgoed>. Geraadpleegd 6 januari 2023. Het programma Toekomst Religieus Erfgoed liep van 2016-2021 en gaat als platform verder.

²² <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/religieus-erfgoed/lokale-kerkenvisies>. Geraadpleegd 6 januari 2023. In een web-uitzending 'De kerk van alle kanten', 3 februari 2021 werd de voortgang van de kerkenvisies besproken. De serie van vijf uitzendingen werd gefaciliteerd door het samenwerkingsprogramma Toekomst Religieus Erfgoed. Feiten en cijfers over de kerkenvisies zijn te vinden in *Met Hart en Ziel* 3, december 2021, p. 16-17. Volgens de gegevens van dat moment hadden 240 van alle Nederlandse gemeenten (bijna 70%) een decentralisatieuitkering aangevraagd voor het opstellen van een kerkenvisie.

te faciliteren, draagt de RCE bij aan een landelijk overzicht van religieuze gebedsruimtes.²³ Van de middelen die landelijk beschikbaar zijn voor erfgoedonderhoud wordt procentueel veel besteed aan religieus erfgoed. Kennisuitwisseling en het stimuleren van publieke betrokkenheid bij religieus erfgoed speelde een belangrijke rol in het programma Toekomst Religieus Erfgoed.²⁴ De inventarisatie is verbreed van aandacht voor rijks- en gemeentemonumenten naar een veel completer overzicht van gebedsruimtes met al hun mogelijke functies, inclusief de maatschappelijke functies van de (geloofs)gemeenschappen die aan de gebouwen verbonden (kunnen) zijn.

De plaatselijke overheden stellen zich meestal terughoudend op in concrete kwesties waar geloofsgemeenschappen bij betrokken zijn.²⁵ Toch is bijvoorbeeld het verlenen van subsidie aan een religieuze organisatie best mogelijk, maar het hangt sterk van lokale autoriteiten af waartoe zij bereid zijn.²⁶ Bij religieus erfgoed dat niet meer formeel aan een geloofsgemeenschap verbonden is, blijkt de overheid zich vrijer te voelen om de publieke functie van kerkgebouwen te erkennen. Overheden ambiëren meestal geen regierol in kwesties rond religieus erfgoed en laten de praktische vormen van overleg zoveel mogelijk aan andere partijen over. Er wordt soms (nog) verwacht dat de overheid uitsluitsel in geschillen biedt waar dat niet (meer) aan de orde is.

Met het begrip erfgoedorganisaties duid ik globaal aan dat er tal van lokale en landelijke organisaties zijn die zich inzetten voor behoud van bepaald religieus erfgoed, zoals kerkgebouwen en kerkinterieurs. Ik vermeld hun rol in de volgende hoofdstukken, maar thematiseer hun inbreng niet afzonderlijk.

23 <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/religieus-erfgoed/kerken-tellen>. Geraadpleegd 6 januari 2023. De behoefte aan een completer overzicht van alle kerkgebouwen c.q. religieuze gebedsruimtes blijkt ook uit andere dataverzamelingen zoals die van de Vrije Universiteit in Amsterdam, *Kerkenkaart*, <https://geoplaza.vu.nl/cms/research/kerkenkaart/>. Geraadpleegd 6 januari 2023.

24 Dankzij de informatie van de website www.toekomstreligieuserfgoed.nl die eind 2015 werd gelanceerd, ben ik op het spoor gekomen van diverse landelijke en internationale bijeenkomsten. De toegankelijkheid van deze bijeenkomsten heeft bijgedragen aan mijn kennis van actuele vraagstukken over religieus erfgoed. Eind 2021 liep het programma in deze vorm af (Toekomst Religieus Erfgoed – Nieuwsbrief nummer 76, november 2021).

25 Galenkamp 2011, p. 293; Vermeulen 2011, p. 71-73. Voorbeelden van kwesties: personeelsbeleid van christelijke organisaties die overheidssubsidie krijgen, weigerambtenaren, etc.

26 De Witte 2011, p. 203; Broeksteeg 2011.

1.2 FOCUS EN PROBLEEMSTELLING VAN DIT ONDERZOEK

In het kerkgebouw komen de belangen van diverse gebruikers scherp naar voren. De implicaties van de voortschrijdende ontkerkelijking zouden wel eens verder kunnen reiken dan betrokkenen zich doorgaans realiseren. In meervoudig gebruikte kerkgebouwen met regelmatige erediensten maken de erediensten in verhouding gaandeweg een kleiner deel uit van alle activiteiten naarmate het overige gebruik prominenter wordt en naarmate de exploitatie intensiever wordt.²⁷ Voor de diverse vormen van gebruik wordt dezelfde kerkruimte gebruikt, maar omdat niet altijd het hele kerkgebouw nodig is, kunnen gebruikers met een deel van hun objecten zichtbaar zijn voor andere gebruikers. Gebruikers hebben elk hun eigen relatie met het kerkgebouw, maar die relaties verschillen onderling van elkaar. Die verschillen kunnen leiden tot onderlinge spanningen. Uitgangspunt is dat seculiere eigenaren het kerkgebouw primair als erfgoed zien en dat (protestantse) geloofsgemeenschappen het kerkgebouw primair zien als de plaats voor de eredienst. Tegelijk is het voor een geloofsgemeenschap duidelijk dat de monumentale kerk ook cultureel erfgoed is. In de ruimte tussen erfgoed en eredienst ontstaat in het meervoudig gebruikte kerkgebouw een unieke dynamiek. Door het gebruik van dezelfde kerkruimte doen zich allerlei kleine en grotere confrontaties voor die effecten hebben op zowel het erfgoedkarakter als op de erediensten. Meervoudig gebruikte stadskerken met een concrete geloofsgemeenschap zijn bij uitstek geschikt om de ontwikkeling in het denken over religieus erfgoed en de veranderende rol van religie zichtbaar te maken. Voorwaarde om zicht te krijgen op die effecten in de kerkgebouwen die hier centraal staan, is een gedetailleerde beschrijving van de kerkgebouwen, hun gebruikersgeschiedenis, hun juridische status, de aard van de geloofsgemeenschap, het kerkinterieur en van enkele vormen van het meervoudige gebruik.

De dynamiek tussen eigenaren en geloofsgemeenschappen waarbij erfgoed en eredienst met elkaar in aanraking komen, is niet eerder onderwerp van onderzoek

²⁷ Een rekenvoorbeeld: in 2012 schatte de Stichting de Oude Kerk het aandeel bezoekers dat de Oudekerksgemeente leverde (met acht à negenduizend per jaar) op ongeveer een derde van het jaarlijkse totaal. Gerekend met een gemiddeld kerkbezoek (excl. vespers) van zeventig bezoekers per dienst, is dat in 2017 gehalveerd. Als ondertussen de aantallen stijgen voor het museumbezoek, neemt het aandeel van de Oudekerksgemeente op het totaal snel af. Voor 2019 meldt de Stichting de Oude Kerk een bezoekersaantal van 138.000. Stel dat de Oudekerksgemeente jaarlijks 4.000 bezoekers trekt (als schatting op basis van cijfers die in 2017 werden genoemd) dan zou dat een kleine 3% van dat aantal zijn (*Jaarverslag Oude Kerk* 2019, p. 31): een decimering in de verhouding.

geweest. Voor het herbestemmingsdebat biedt deze studie vooral een beleidsmatig inzicht voor situaties waarin meervoudig gebruik als optie overwogen wordt. Vanwege de doorgaande ontkerkelijking neemt het vrijkomen van religieus erfgoed op de vastgoedmarkt toe, blijft de toekomst van religieus erfgoed een publieke zorg van de overheid en staan geloofsgemeenschappen voortdurend voor keuzes omtrent hun huisvesting. Voor al deze betrokkenen is nadere kennis over de ervaringen van dit type meervoudig gebruik van kerkgebouwen van belang.

Ik richt de aandacht op een groep die tot nu toe niet vaak op specifieke belangstelling kan rekenen, namelijk Nederlandse protestanten. Hun eigen reacties op een veranderende wereld en hun zelfbeeld worden in de context van een meervoudig gebruikt kerkgebouw zichtbaar. Zij reageren op de nieuwe, doorgaans seculiere gebruikers van het kerkgebouw, die beeldende kunst en performances (soms met een ritueel karakter) in het kerkgebouw introduceren. De verschillen in ecclesiologie en eredienst van de vier beschreven geloofsgemeenschappen verklaren tot op zekere hoogte hoe zij het meervoudig gebruik van het kerkgebouw ervaren.

De toegenomen toegankelijkheid van monumentale kerkgebouwen betekent voor veel mensen een eerste kennismaking met het interieur van kerkgebouwen. Of de bezoekers daarbij ook attent worden gemaakt op de aanwezigheid van een praktiserende geloofsgemeenschap, verschilt per kerkgebouw.

De variëteit aan gebruik zet religieus erfgoed in een nieuw licht. Monumentale stadskerken werken als een sterk medium die tijd en ruimte structureren.

Bij meervoudig gebruik van een monumentaal kerkgebouw is er naast het formeel juridische eigenaarschap sprake van een emotionele vorm van eigenaarschap bij de protestantse geloofsgemeenschappen die historisch aan het kerkgebouw verbonden zijn geweest. Bij de overdracht van een kerkgebouw legt een geloofsgemeenschap voor het eigen gebruik specifieke privileges en regelingen vast in een gebruiksovereenkomst met de nieuwe eigenaar. Met deze overeenkomsten onderscheiden zij zich van andere huurders. De eigenaar is verantwoordelijk voor het onderhoud en kan kerkelijk zijn of seculier. De eigenaar richt zich vanwege de exploitatieopgave grotendeels op een divers publiek voor gebruik van het kerkgebouw. De protestantse geloofsgemeenschap is daarentegen gericht op een besloten gebruik van het kerkgebouw (ook als dit oecumenisch wordt ingevuld). De interactie tussen deze verschillende benaderingen komt tot uitdrukking in de kerkgebouwen, bijvoorbeeld in de opstelling van het kerkelijk interieur. Er zijn nog veel meer betrokkenen, zoals overheden, erfgoedorganisaties, buurtbewoners, toeristen, restaurateurs en archi-

tecten. Door nauwkeurig onderzoek naar de wisselende inrichting van het kerkgebouw wordt duidelijk wat het kerkgebouw oproept bij diverse gebruikers, hoe zij met elkaars aanwezigheid omgaan en of er sprake is van onderlinge spanningen.

In het erfgoeddiscours worden religieuze praktijken zelden verdisconteerd en in de religiewetenschap heeft het religieus erfgoed als specifiek veld geen vanzelfsprekende plaats. In het meervoudig gebruikte kerkgebouw komen de groepen die zich met erfgoed of met religieuze praktijken verbonden voelen met elkaar in aanraking. Verbindingen tussen erfgoedstudies en religiewetenschap zijn er uiteraard wel. Het christendom krijgt een herwaardering als cultureel-religieus erfgoed.²⁸ Niet alleen de aard van de herwaardering, maar ook de instanties en personen die bij die herwaardering betrokken zijn, doen ertoe.²⁹ Het kerkgebouw communiceert ook als het ware zelf het karakter van het christendom van voorbije eeuwen op die plaats en reageert op de hedendaagse rituelen.³⁰ Er is veel vakmatige interesse voor deelgebieden, maar vermoedelijk levert het verbinden van disciplines een beter inzicht in de onderlinge relaties tussen de kennisgebieden van bouwkunde, kunstgeschiedenis, kerkgeschiedenis, recht, sociologie, etc.

De centrale vraag die aan deze studie ten grondslag ligt is: welke rol spelen de (nieuwe) eigenaren, geloofsgemeenschappen en het kerkgebouw in het meervoudig gebruik van monumentale stadskerken? Wat zeggen hun interacties in het meervoudig gebruikte kerkgebouw over de veranderende plaats die religieus erfgoed in de Nederlandse samenleving inneemt?

Ik richt me vooral op de driehoeksverhouding van de eigenaar, de geloofsgemeenschap en het kerkgebouw. De ontwikkelingen worden op de achtergrond mede bepaald door de sociale ontwikkeling van ontkerkelijking, interventies van de overheid en soms andere uitgesproken partijen zoals (plaatselijke) erfgoedorganisaties. Door de situaties in vier kerkgebouwen naast elkaar te zetten, worden overeenkomstige thema's zichtbaar. De algehele trend is dat kerkgebouwen als religieus erfgoed onderdeel vormen van een proces van *heritagization*.³¹ Met *heritagization* bedoel ik het proces waarbij traditionele vormen van gebruik in verband worden gebracht met de onderhoudsopgave, sociale processen en beleid omtrent het religieuze vast-

²⁸ Isnart and Cerezales 2020; De Wal 2020; Van den Hemel 2020.

²⁹ Burchardt 2017; Reinstra en Strolenberg 2020.

³⁰ Rosen 2015.

³¹ Isnart and Cerezales 2020.

goed, waarbij beleving uiteraard een rol speelt.³² De publieke erkenning van monumentale gebouwen als deel van hun omgeving bevordert hun beschermwaardigheid. De nadruk op het kerkgebouw als erfgoed sluit christelijke eredienst niet uit, maar de manier waarop eredienst in het erfgoed plaats krijgt (of houdt), is overal anders. De begrippen ontzuiling en ontkerkelijking zijn niet afdoende om deze sociale veranderingen te kunnen duiden. Protestantse gemeenschappen houden zichzelf meestal niet expliciet bezig met kerkgebouwen als erfgoed. Ze onderkennen het belang van hun kerkgebouwen wel, maar vooral als voorwaarde voor alles wat met hun ‘gemeente zijn’ te maken heeft.

Vanwege de verschillen met betrekking tot het juridische eigenaarschap en de verschillen in de posities van de geloofsgemeenschappen, beschrijf ik de situatie van elk kerkgebouw afzonderlijk. Ik richt me op de wisselwerking tussen de formele afspraken en de praktijken, waaruit valt af te leiden welke veranderingen zich voordoen in het meervoudige gebruik. Elke protestantse geloofsgemeenschap van een specifieke stroming (denominatie) heeft een eigen visie op de verhouding tussen kerk en wereld, die de reactie bepaalt op andere gebruikers van het kerkgebouw, zoals kunstenaars. Bij de ontwikkeling van de verhoudingen spelen afbakeningen een rol; zowel tijd als plaats worden gedeeld en gemarkeerd.³³ Daarbij resoneren overtuigingen over wat het wezen van religie uit zou maken, zoals de scheiding tussen profaan-heilig, innerlijkheid-outerlijkheid, subject-object, lichaam-ziel; duidelijke kenmerken van een westers christelijke nadruk die bevreedend is voor veel contexten buiten Europa.³⁴ Ook binnen het westers christendom in Europa staat het dualistische denken soms ter discussie, omdat het niet altijd goed aansluit bij de pluralistische context van een seculiere samenleving

In de volgende paragrafen bespreek ik enkele algemene thema's die relevant zijn voor de context van het meervoudig gebruik van kerkgebouwen in Nederland.

³² Kock 2021, p. 65. Wouter Kock breidde dit verder uit naar de culturele inbedding van religieus erfgoed. Todd Weir verwoordde hoe erfgoed zelf beleving kan oproepen en eventueel als religieuze ervaring kan worden beleefd. 'In the Province of Groningen, the dramatic shrinkage of church attendance meant that more and more Groningers experience religion as heritage rather than as living tradition.' (Weir 2017) 'Religie' kan beleefd worden binnen religieus erfgoed, maar beleving van erfgoed kan ook de plaats van religie innemen.

³³ Knott 2015.

³⁴ Bräunlein 2017, p. 29.

1.3 PROTESTANTSE VISIE OP KERKGEBOUWEN: HUIS VAN GOD?

Terwijl de (nieuwe) eigenaren gericht zijn op het kerkgebouw als uitgangspunt voor de ontwikkeling van visie om de mogelijkheden ervan,³⁵ zien protestantse gemeenschappen het kerkgebouw vooral als plaats van samenkomst.³⁶ Het taalgebruik van de diverse (plaatselijke) bronnen verwijst naar de verschillen in denkwereld van de diverse benaderingen. In september 2021 besprak de synode van de PKN de nota ‘Speelruimte gezocht. Een protestantse visie op het kerkgebouw’. Een eerste paragraaf heet ‘theologische aspecten’ dat net als een eerder rapport³⁷ nadruk legt op Bijbelse begrippen over heilige plaatsen.

Kijkend naar het heilige vanuit het perspectief van een dynamische God, krijgen we de ruimte om opnieuw naar de betekenis, de functie en de rol van het kerkgebouw te kijken. Hoe kunnen onze gebouwen, of ze nu nog volledig functioneren of niet, wellicht in getransformeerde vorm tóch een zaadje in de akker zijn? Het zou zomaar kunnen dat de Geest nieuwe wegen wijst waarop een gebouw met een bepaalde nevenfunctie of wellicht in heel nieuwe rol in dienst van Gods Koninkrijk kan staan. Daar willen we blijvend naar op zoek. Omdat het verhaal van God met deze wereld nog steeds niet uitverteld is.³⁸

Het kerkgebouw wordt hier geduid als onderdeel van Gods werking in de wereld. De nota gaat uit van kerkelijke gemeenten die zelf over een eigen kerkgebouw beschikken. De nota vermeldt wel andere gebruikers en belanghebbenden, maar nodigt alleen de plaatselijke kerkelijke gemeente uit om een visie te formuleren (aanbevolen wordt ‘op een A4’).³⁹

De geringe aandacht van protestanten voor ruimte valt voor een deel te verklaren door de geringe aandacht en het (lichte) wantrouwen ten aanzien van het materiële

35 Met hart en ziel 2020, p. 3.

36 Bosman 2017, p. 108-111.

37 *Een protestantse visie op het kerkgebouw, met een praktisch-theologisch oogmerk*. PKN, april 2009.

38 Speelruimte gezocht, p. 9.

39 Dit is iets anders dan de kerkvisie die de plaatselijke overheid over en met geloofsgemeenschappen opstelt. Bij deze kerkvisies ligt het accent sterker op inventarisatie van de diverse religieuze gebedsruimtes in een bepaalde gemeente.

(‘the protestant bias’⁴⁰). Theologisch speelt de visie⁴¹ dat Christus na zijn opstanding niet meer gerepresenteerd kan worden; het goddelijke kan niet als zodanig zichtbaar worden gemaakt. Het is geen strikt beeldverbod, want afbeeldingen over het leven van Jezus passen in het protestants-godsdienstige leven thuis, maar ‘[...] in churches every work of art becomes an idol, with the exception of ‘ornaments’ such as stained-glass windows.’⁴² Architect Hans Teerds wijst op een gangbare benadering van kerkgebouwen bij (reformatorische) protestanten.

Een gebouw kan immers niet bekeren en ‘God is aan tijd noch plaats gebonden’. Hier geldt het woord van Jezus: ‘Waar twee of drie vergaderd zijn in Mijn Naam, daar ben ik in het midden van hen’ (Mattheüs 18:20).⁴³

Hij verwijst naar het onderscheid dat protestanten maken tussen de oudtestamentische tempeldienst en de nieuwtestamentische voorstelling van de eerste christelijke gemeente. In Handelingen 2 wordt vermeld dat de eerste gemeenten samenkwamen ‘in een of ander huis’.⁴⁴ In zijn paragraaf over architectuur als ‘articulatie van de gemeenschap’ merkt hij op dat nieuwe reformatorische kerkgebouwen rechtlijnig en zonder ambiguïteit gebouwd zijn, maar dat ‘in die ambiguïteit ruimte zit voor de gebruikers om het gebouw zich toe te eigenen’.⁴⁵ Bij kerkbouw lijken protestantse (hier meer specifiek reformatorische) christenen er weinig bij stil te staan dat het gebouw ook door anderen wordt waargenomen.⁴⁶ Bij meervoudig gebruikte monumentale kerkgebouwen spelen soortgelijke protestantse noties een rol bij de geloofsgemeenschappen, zij het minder prominent dan bij hedendaagse reformatorische kerkbouw.

Protestantse kerkgenootschappen zijn geneigd het kerkgebouw te benaderen als iets dat op spanning staat met aandacht voor overige aspecten van het kerk zijn:

40 *Protestant bias*: de aanname dat geloof voornamelijk een kwestie is van overtuigingen; dat geloof een geestelijk karakter heeft en dat het materiële daar op zijn best een uitdrukking van is. Dat het ‘gemedieerde’ niet los gezien kan worden van het medium c.q. het object, kenmerkt de insteek van de benadering van *material religion*. (Meyer 2012, p. 11-12)

41 In het artikel van Van Asselt (2007) betreft dit een typering van de Zwitserse reformator Zwingli. Er zijn uiteraard meerdere opvattingen en nuances, maar deze typering is herkenbaar voor veel van de Nederlandse protestanten.

42 Van Asselt 2007, p. 305.

43 Teerds 2015, p. 257.

44 Idem.

45 Idem, p. 266.

46 Idem, p. 262.

‘mensen of stenen’ ligt als tegenstelling voorin de mond.⁴⁷ In de protestantse theologie gaat het zelden over de materialiteit. Protestantse geloofsgemeenschappen zijn niet gewend om over ‘ruimte’ te spreken en hebben het eerder over ‘plaats’.⁴⁸ Zowel ruimte als plaats worden in het taalgebruik snel naar een metaforisch niveau getrokken: ‘er is ruimte voor de ziel’ of ‘er is plaats voor ontmoeting van God en mensen’. De aandacht wordt snel van de fysieke ruimte afgeleid. Protestanten hebben geen expliciete ‘theologie van het kerkgebouw’. Voor dit onderzoek is de constatering relevant dat in veel theologiseren de materialiteit onbesproken blijft.⁴⁹

Regien Smit wijst in haar artikel over gezamenlijk gebruik van een naoorlogs kerkgebouw in Rotterdam door Nederlandse protestanten en Angolese pentecostals op een soort ‘onbewuste theologie’ die de basis vormt van de esthetische waardering van het kerkgebouw en de emoties die daaraan verbonden zijn.

[...] the material importance has to do with a theological understanding of what a church building is. [...] I will demonstrate [...] that the theological perception of both churches, although different, in itself is not the central point of the conflict, but rather its effects. Besides these theological understandings of the building we must examine the aesthetic appreciations evoked by its architecture, its materials and beauty, producing emotions and relationship with its materiality. [...] the theological and aesthetic perception of the church building unconsciously produce an order consisting of morals of conduct for its users [...] However related to the theological dimension, the heart of the conflict is located in its effects on the two other dimensions [...].⁵⁰

47 Deze notie resoneert bij de keuze van boektitels over kerkelijke omgang met religieus erfgoed: ‘Meer dan hout en steen. Handboek voor sluiting en herbestemming van kerkgebouwen’ (Bisseling e.a. 2011) en ‘Levende stenen. Een theologie van kerkelijk erfgoed’ (Stassen 2017).

48 Brown 2004.

49 Een publicatie als ‘Waar blijft de kerk. Gedachten over opbouw in tijden van afbraak’ gaat bijvoorbeeld nauwelijks in op de materialiteit van het kerkgebouw. Erik Borgman raakt het bijna aan in zijn passage onder het kopje ‘het nodige is hier’ met aanhaling van een rede uit 2000 van de Amerikaanse Nancy Sylvester, voorzitter van de Leadership Conference of Women Religious (Borgman 2015, p. 28-29). Aandacht voor het lichaam is er theologisch wel; het zou denkbaar zijn om dit zo uit te werken dat dit met het fysieke karakter van kerkgebouwen verbonden wordt. Mogelijk zijn daar voorbeelden van te vinden. Ik ben hier niet verder naar op zoek gegaan omdat het veldwerk hier geen aanknopingspunten voor bood.

50 Smit 2009, p. 186. In de context van haar artikel over de Rotterdamse casus zijn dat de ‘differences in aesthetical appraisal of the building and the differences in standards of purity and pollution’. (Smit 2009, p. 182)

Smit onderscheidt het theologisch begrip van een kerkgebouw van de effecten van die theologie. Vooral dit laatste is relevant in het contact met anderen. De esthetische perceptie van het kerkgebouw is belangrijk bij gedeeld gebruik, maar dit is nu net waar protestantse geloofsgemeenschappen zich in de regel weinig bewust van zijn.

Het is onduidelijk of en in hoeverre protestantse gemeenschappen buiten hun eigen erediensten om het kerkgebouw als huis van God beschouwen. Hans Uytendogaardt verwijst naar de voorloper van het kerkgebouw, de tempel, die op zijn beurt een ‘versteende tabernakel’ is.

Israël noch de kerk hebben een eigen karakteristieke gestalte voor een kerkgebouw ontwikkeld. De tempel was een optrek ergens op de grens tussen Gods presentie en zijn verborgenheid – net zoals een kerk dat behoort te zijn: eerder een categorie in de tijd dan in de ruimte (Blankestijn 1967, 1722).⁵¹

Deze onbestemdheid maakt het voor protestanten mogelijk om een kerkgebouw voor zowel religieuze als seculiere activiteiten te gebruiken. Dit type meervoudig gebruik komt buiten Nederland nauwelijks voor. Het vergt uitleg over de Nederlandse context om de specifieke optie van dit meervoudige gebruik te verklaren in een internationale context. Vooral enkele kerkgebouwen die volledig zijn herbestemd tot bijvoorbeeld sportschool, speelparadijs en supermarkt,⁵² trekken de aandacht buiten Nederland. Deze voorbeelden worden wel fascinerend gevonden, maar niet altijd gewaardeerd.⁵³ Binnen Nederland is vooral de Rooms-Katholieke Kerk beducht voor situaties die zich aan het kerkelijk beleid onttrekken.

Kim de Wildt en Robert Plum wijzen in hun artikel over *Kirchenumnutzung* op de alteratie als een specifiek ijkpunt,⁵⁴ *Umnutzung* is hier niet het soort herbestem-

⁵¹ Uytendogaardt 1998, p. 359.

⁵² Reistra en Strolenberg 2020, p. 107-111, 158-159, 310-311 voor deze voorbeelden.

⁵³ Wesselink 2018, p. 180. In het Duitse taalgebied volgen sommigen de ontwikkelingen in Nederland en zien het als een *warnendes Beispiel*, als niet navolgenswaardig. (De Wildt und Plum 2019, p. 7-8) Vermoedelijk betreft dit geldt dit met name een aantal opmerkelijke herbestemmingen.

Binnen de kerkelijke structuren wordt er soms ruimte gezocht om zich aan kerkrechtelijke eisen te onttrekken (bijvoorbeeld een bestuurlijke eis als het instellen van een kerkenraad) door activiteiten onder te brengen bij een stichting of onder nieuwe noemers zoals pioniersplaatsen. Gaandeweg komen dan vragen naar de status en bevoegdheid van de ambtsdragers, bediening van de sacramenten en besluiten omtrent ledenadministratie (etc.). De bestaande kerkgenootschappen maken deze pioniersplaatsen mogelijk maar staan daarmee (indirect) zelf ook voor deze vragen.

⁵⁴ De Wildt und Plum 2019, p. 2. Zij halen kunsthistoricus Markus Harzenetter aan die stelt dat zich in de zestiende eeuw al een seculariseringsproces voltrok tijdens en als gevolg van de reformatie.

ming ‘van religieus naar seculier’, maar de overgang van katholiek naar protestants gebruik onder de druk van de staatsmacht. De wijzigingen in de kerkinrichting voor het nieuwe gebruik waren toen zo radicaal, dat het een herbestemming kon worden genoemd.

Mogelijk hangt onderwaardering van ruimte door protestanten samen met een voorkeur voor nadruk op tijd, waar Hans Uytendogaardt al naar verwees. Een aanwijzing daarvoor vind ik bij Anne Marie Reijnen die de gebrekkige aandacht voor concrete ruimte daarmee in verband brengt.

A theophany⁵⁵ is, strictly speaking, not transcendent. Rather it represents the encounter between the timeless and a concrete place. [...] what have we done with the concrete space? When the kyrugmatic dimension (‘the timeless’) becomes dominant to the point of emptying the memory of a place, the reference to an inhabited space and ultimately the theophany itself are at a risk of losing their meaning.⁵⁶

Ik onderschrijf haar observatie. Het is aannemelijk dat met name in protestantse theologie en praktijk de nadruk op een zekere tijdloosheid in het geloof ten koste gaat van aandacht voor concrete ruimte.

Een belangrijke wisselwerking in het kerkgebouw is die tussen architectuur en liturgie. Gerard Lukken spreekt over de metonymische dimensie van verbondenheid met het verleden.

Men spreekt van metonymie wanneer er sprake is van contiguiteit, dat wil zeggen aanraking, aanbrenging, nabijheid tussen twee objecten. Het gaat om werkelijk bestaande betrekkingen: zo zijn kledingstukken, ringen, meubelen verbonden met de persoon die ermee in aanraking is geweest. Welnu, oude kerkgebouwen zijn via hun architectuur op metonymische wijze verbonden met het verleden. [...] Je stoot hier op de indringendheid van wat men in de tensieve semiotiek noemt: het object als *surface d'inscriptions* en in de cultuurwetenschap wel aanduidt als de materiële cultuur [...]. Die materiële dingen kunnen ineens ook een bepaalde periode van de geschiedenis oproepen. [...] De Amerikaanse antropoloog Roy Rappaport merkt op dat een duizend jaar oude kathedraal de lange

55 Godsverschijning of openbaring.

56 Reijnen 2015, p. 187.

duur manifesteert van een liturgische ordening en de relatie van die ordening tot een plaatselijke gemeenschap.⁵⁷

Roy Rappaports observatie over de relatie tussen de liturgie en de gemeenschap kan worden doorgetrokken naar de huidige liturgische praktijk in de oude kerkgebouwen. In de volgende hoofdstukken beschrijf ik hoe de geloofsgemeenschappen hun liturgie in de betreffende kerkgebouwen vormgeven en hoe zij zich tot de ruimte en de objecten verhouden. In de liturgische praktijken komt de relatie van de geloofsgemeenschap met de kerkruimte tot uitdrukking, inclusief de eventuele reactie op (tijdelijke) veranderingen in de kerkruimte als gevolg van het meervoudige gebruik.

1.4 RELIGIEUS EN SECULIER ALS VERZUILINGSERFENIS

Zowel de geloofsgemeenschappen als de seculiere eigenaren van meervoudig gebruikte kerkgebouwen⁵⁸ hebben te maken met de culturele erfenis van een religieus-seculier denkschema. Dit denkschema kreeg in de negentiende en begin twintigste eeuw een extra impuls door de specifieke (kerk)historische ontwikkeling van de verzuiling. De sociale ordening die gekenmerkt werd door de denominatieve lijnen, vond een afspiegeling in de kerkgebouwen. Behalve de nieuwbouw van katholieke kerken vanaf 1853, was het betrekken van eigen kerkgebouwen voor de zich onderling afsplitsende protestanten een manier om hun domeinen af te bakenen. Het kerkgebouw werd vereenzelvd met het religieuze domein van een specifieke denominatie. Veel protestantse denominaties profileerden zich confessioneel⁵⁹ door hun theologische traditie te verbinden aan specifieke belijdenisgeschriften (confessies) en daarmee samenhangende kerkordes waarmee zij het lidmaatschap, de ambten en de toegang tot de sacramenten reguleerden. Met deze specifieke binding bakenden de diverse protestantse groepen zich af ten opzichte van elkaar en ten opzichte van de omringende wereld. Dit droeg bij aan het exclusieve karakter van deze geloofsgemeenschappen. Het religieus-seculiere denkschema kenmerkte confessionele protestantse geloofsgemeenschappen sterker dan de vrijzinniger geloofsgemeenschappen.

⁵⁷ Lukken 2008, p. 135-136.

⁵⁸ NB: niet elke eigenaar van een kerkgebouw noemt zichzelf expliciet seculier. Twee van de eigenaren in dit onderzoek (Geertekerk en Sint-Joriskerk) zijn kerkelijke rechtspersonen.

⁵⁹ Confessioneel: elk met een eigen geloofsleer. Het verbindend verklaren van bepaalde belijdenisgeschriften bepaalt dan de identiteit tegenover anderen.

Een kerkgebouw is voor geloofsgemeenschappen als domein voor de eigen erediensdiensten vooral religieus van karakter. Voor eigenaren en andere gebruikers is het kerkgebouw vooral een publieke ruimte waarbij de religieuze kenmerken weliswaar worden erkend, maar voornamelijk als onderdeel van het verleden. Dat er daarnaast sprake kan zijn van hedendaags religieus gebruik, wordt niet altijd belicht. Vanwege de gerichtheid op bredere toegankelijkheid profileert een eigenaar zich meestal als seculier. Het monumentale kerkgebouw dateert echter uit een tijd dat de scheiding van kerk en staat en de onderscheiding tussen religieus en seculier nog niet scherp lag. In het monumentale kerkgebouw wordt het christelijk karakter niet alleen bepaald door de denominatie van de meest betrokken geloofsgemeenschap, maar ook door andere vormen van (christelijk ritueel) gebruik van vroeger en door activiteiten van andere gemeenschappen. Een niet-kerkelijke eigenaar die nadruk wil leggen op het publieke karakter van het kerkgebouw, zal de kerkruimte nooit als ‘openbaar’ in de zin van ‘on-religieus’ kunnen definiëren; een eigenaar komt het religieuze van het kerkgebouw vanzelf tegen. Een monumentaal meervoudig gebruikt kerkgebouw valt nooit als strikt religieus of louter seculier te claimen.

Het is vrijwel onvermijdelijk dat geloofsgemeenschappen en eigenaren zichzelf en elkaar zien als vertegenwoordigers van het respectievelijk (meer) religieuze en het (meer) seculiere karakter van het kerkgebouw, maar deze typering heeft wel nuancering. Activiteiten in en rond kerkgebouwen worden eerder geassocieerd met ‘iets religieus’, al of niet ook verwijzend naar een geloofsgemeenschap. In kerkgebouwen worden handelingen en overtuigingen van leden van geloofsgemeenschappen eerder als religieus gedefinieerd dan de handelingen die zij elders verrichten, zoals in diaconaal werk. Het koppelen van ‘religie’ aan ‘geloofsgemeenschap’ heeft als tegenhanger dat anderen die zich niet tot de geloofsgemeenschap rekenen, zich tot het kerkgebouw op een meer ‘seculiere’ (als: niet-religieus of eventueel andersgelovige) manier zouden verhouden. Een mogelijk effect van deze framing is dat het religieus-seculiere denkschema normatief wordt gebruikt, waarbij de categorieën worden gebruikt om de ander uit te sluiten. Een geloofsgemeenschap zou niet seculier (kunnen) zijn en een beheerder of eigenaar zou niet (ook) met het religieuze van een kerkgebouw te maken (kunnen) hebben. Bij meervoudig gebruik van een kerkgebouw blijken religie en seculariteit niet exclusief aan de ene of de andere gebruiker gekoppeld te zijn en erkennen de betrokkenen dat tot op zekere hoogte ook.

De monumentale kerkgebouwen raakten langzaamaan (met name in de negentiende eeuw) veel van hun publieke functies kwijt en werden steeds exclusiever de

plaats voor de eredienst van de geloofsgemeenschap die het gebouw in bezit had. Wie niet tot die geloofsgemeenschap behoorde, had niet of nauwelijks toegang tot het kerkgebouw. Voor veel kerkgebouwen geldt dat nog.⁶⁰

De verzuiling is als sociaal dominante ordening van religie en samenleving vrijwel voorbij, maar de connotaties rond de begrippen religieus en seculier dragen deze achtergrond nog met zich mee, zeker in de protestantse visie op kerkgebouwen. Tegen de specifieke culturele achtergrond van de verzuiling betekent ‘seculier’ in Nederland vooral ‘niet vallend onder enig kerkelijk gezag’.⁶¹ Ook elders spelen dergelijke tegenstellingen een rol, zoals in Zweden.⁶² Eigenaren van meervoudig gebruikte kerkgebouwen leggen vanwege het belang om meer doelgroepen te bereiken de nadruk op een inclusieve benadering en proberen een imago van exclusieve ‘christelijkheid’ te vermijden.

1.5 ONTKERKELIJING, ARCHITECTUUR EN RELIGIEUS ERFGOED

Ontkerkelijking: effecten met betrekking tot kerkgebouwen

De ontkerkelijking was lange tijd minder zichtbaar in het publieke domein. Dat is nu anders, omdat het vrijkomen van kerkgebouwen, dat zich al sinds de jaren zestig voordoet, steeds vaker ook de prominentere kerkgebouwen betreft van met name de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) en de Rooms-Katholieke Kerk. De geloofsgemeenschappen die vanwege hun gestaag afnemend ledental kerkgebouwen afstoten, krijgen meestal te maken met extra ledenverlies. Na samenvoeging van wijkgemeenten en parochies gaan niet alle leden mee naar een ander kerkgebouw. De experts die bij dergelijke overgangen worden betrokken, richten zich op de keuzes

60 In de omringende landen is dat anders en maken veel kerkgenootschappen integraler deel uit van de publieke sfeer.

61 De impact van de negentiende-eeuwse schoolstrijd (uitlopend op de pacificatie in 1917) betekende dat ‘openbaar’ niet alleen een aanduiding werd voor een bepaalde categorie scholen, maar ook een aanduiding werd voor een soort neutrale publieke sfeer, die non-confessioneel was en waar algemene toegankelijkheid geborgd zou zijn. Dit heeft bijgedragen aan een Nederlands kenmerk van het publieke domein, namelijk als exclusief voor wat betreft het religieuze. Dat is een neveneffect van de verzuiling die inmiddels sterk is afgezwakt, maar nog wel resoneert.

62 Löfgren and Wetterberg 2020, p. 15. In veel andere Europese landen speelt eveneens een religieus-seculier denkschema, maar de wettelijke positie van geloofsgemeenschappen en de rol van de staat is overal anders. Nederland is het meest uitzonderlijk voor wat betreft kerkgebouwen, in die zin dat de meeste daarvan in bezit zijn van geloofsgemeenschappen. Kerktorens kunnen wel eigendom zijn van de plaatselijke overheid.

omtrent de kerkgebouwen, de besluitvormingsprocessen en diverse uitvoeringkwes- ties.⁶³ In de meervoudig gebruikte kerkgebouwen die in dit onderzoek centraal staan, hadden de geloofsgemeenschappen dergelijke besluitvormingsprocessen al achter de rug.⁶⁴ De geloofsgemeenschappen waren na hun besluiten niet ‘verlost’ van de gevolgen van ontkerkelijking, omdat diverse factoren aan de ontkerkelijking blijven bijdragen, zoals demografische ontwikkelingen en de gevolgen van de coronapandemie.

Kerkgenootschappen zijn soms geneigd om op ontkerkelijking te reageren door aandacht te vestigen op de geloofsgemeenschappen die groeien en daarmee ontkerkelijking als ledenverlies te relativiseren. Er zijn inderdaad groeiende en in dat opzicht succesvolle christelijke geloofsgemeenschappen, onder andere diverse evangelicale en pentecostale kerken. Voor een belangrijk deel gaat het in christelijke geloofsgemeenschappen om ‘circulation of the saints’.⁶⁵ De groei van deze geloofsgemeenschappen is vooral toe te schrijven aan de toestroom van leden van andere kerkelijke gemeenschappen. Voor monumentale kerkgebouwen zijn dergelijke groeiende gemeenschappen nauwelijks in beeld, omdat deze gemeenschappen vaak voorkeur hebben voor een ander type locaties zoals theaterzalen. Een andere (deels overlappende⁶⁶) groeiende groep is die van internationale geloofsgemeenschappen. Zij zijn meestal niet vermogend genoeg om dure monumentale kerkgebouwen te gebruiken en huren betaalbaarder kerkgebouwen voor hun erediensten. Ze verwerven soms een eigen kerkgebouw, maar dat zijn dan meestal kerkgebouwen in buitenwijken die door andere gemeenschappen zijn afgestoten.⁶⁷

Ontkerkelijking is voor enkele protestantse kerkgenootschappen aanleiding om alternatieve vormen van kerk-zijn te ontwikkelen naast de traditionele vormen van kerkelijke organisatie. De Protestantse Kerk in Nederland werkt dat uit in de vorm van zgn. ‘pioniersplaatsen’, zowel buiten als binnen bestaande kerkgebouwen. Een voorbeeld van pionierswerk komt in dit onderzoek aan de orde bij de Grote Kerk in Zwolle.⁶⁸

63 Jelsma 2011; Bisseling e.a. 2011.

64 Dat wil zeggen: rond 2016 of (veel) verder daarvoor. Wel vond in de Grote Kerk in Zwolle in 2019 nieuwe besluitvorming plaats t.a.v. het eigendom en de afspraken over kerkelijk gebruik.

65 De term is ontleend aan een studie van Bibby and Brinkerhoff 1973.

66 Internationale geloofsgemeenschappen vallen voor een groot deel ook onder de evangelicale en pentecostale kerken.

67 Kerken delen, 2017.

68 De stadsdominee in Amersfoort, enige tijd werkzaam geweest als pionier, is werkzaam als predikant met een bijzondere opdracht bij de Protestantse Gemeente Amersfoort.

Ontkerkelijking beschouw ik als een transformatieproces, zonder daarbij het afnemend kerkelijk lidmaatschap en afnemende invloed van kerkelijke instituties te ontkennen of te relativëren. In de volgende hoofdstukken zal duidelijk worden dat de terugtrekkende beweging van de een (bijvoorbeeld een geloofsgemeenschap) gepaard gaat met de komst van anderen in het kerkgebouw.

Architectuur en architectuursociologie

Met de nadruk op het erfgoedkarakter van de kerkgebouwen als het kader waarin de activiteiten van alle betrokkenen bij het meervoudig gebruik in hun interactie begrepen kan worden, is de noodzaak voor het verbinden van meerdere academische disciplines nodig. Kerkgebouwen vormen een aparte categorie in de architectuur, waarbij de bouwtechnische publicaties op het eerste gezicht weinig aanknopingspunten bieden voor kennis over sociale processen. Toch biedt enige kennis over de bouwgeschiedenis en de beschrijving van specifieke objecten bij nader inzien die aanknopingspunten soms wel. Vanuit de sociologie is interesse voor kerkgebouwen en bebouwde omgeving lang een blinde vlek gebleven.⁶⁹

[...] religious buildings are objects that exert unique pressure on those who utilize the space. They have materiality even if the design is not fully understood by attendees (Price 2013: 183) They are not simply receptacles into which any person entering can impose a new set of meanings and values. The physical structures themselves interact with the social beings within.⁷⁰

In het vakgebied van de architectuursociologie worden deze disciplines wel met elkaar verbonden. Joachim Fischer noemt architectuur een *schweres Kommunikationsmedium der Gesellschaft*⁷¹; 'ein schweres, bleibendes, nicht oder (für die persönliche Erfahrung) schwer wegschaffbares, niemals ausschaltbares Medium der Selbst- und Welterfahrung'.⁷² Fischer wijst terecht op de doorgaande sociale constitutieve werking van religieuze gebouwen. Jens Wietschorke sluit zich daarbij aan. Net als Fischer gaat hij verder in zijn waardering van kerkgebouwen als communicatief me-

69 Brenneman and Miller 2016.

70 Brenneman and Miller 2016, p. 84-85.

71 Fischer 2017, p. 57.

72 Idem, p. 59.

dium dan degenen die architectuur enkel als taal zien⁷³ of als spiegel van het verleden. Jens Wietschorke gebruikt andere begrippen dan Fischer en legt vooral nadruk op de praxaeologische benadering van Andreas Reckwitz⁷⁴ en de etnografische benadering. Het voert te ver al deze benaderingen nader uit te leggen. Ze nemen in elk geval afstand van een mentalistische benadering van (religieus) erfgoed en vestigen de aandacht op de eigen actieve rol die gebouwen spelen in de interactie met de omringende, concrete samenleving. Joachim Fischer benadrukt de kracht van gebouwen en van hun vermogen om interacties aan te gaan, niet alleen met bezoekers of gebruikers, maar ook met de omringende omgeving en zelfs met elkaar.⁷⁵

Marian Burchardt betreft de regelgeving bij zijn analyse van stedelijke ontwikkelingen waar religieuze kwesties een rol in spelen. Hij laat zien hoe de regelgeving uitwerkt in de stedelijke plurale samenleving. Voor mijn studie naar de dynamiek die zich meer binnen de binnenruimte van het religieus erfgoed afspeelt, zie ik het belang van deze integrale benadering. Ik betrek bijvoorbeeld de juridische en bestuurlijke structuur van de meervoudig gebruikte kerkgebouwen bij de beschrijvingen. Binnen een kerkgebouw is sprake van een ruimtelijke ordening die resultaat is van uitkomsten van afspraken en van machtsverhoudingen. Die ordening is bij meervoudig gebruikte kerkgebouwen onderhevig aan veranderingen, die alleen zijn waar te nemen en te begrijpen als het complexe en verknoopte karakter ervan wordt onderkend.⁷⁶ De benadering van de (architectuur)sociologen vestigt de aandacht op het belang van een benadering van kerkgebouwen als entiteiten met *agency*.

In kerkgebouwen is de relatie tussen profaniteit en sacraliteit uiteraard een thema, ongeacht of activiteiten en sferen expliciet op die manier worden aangeduid. Net als het religieus-seculiere denkschema, is er geen sprake van scherp af te bakenen terreinen, maar komen in het monumentale kerkgebouw profaniteit en sacrali-

73 Architectuur vaak vergeleken met taal en wordt soms zelfs 'tekst' genoemd. Zolang een geloofsgemeenschap zich als enige en wellicht voornaamste actor opstelde, werd het kerkgebouw voornamelijk gezien als een spiegel van de samenleving. Jens Wietschorke noemt dat een symptomatische lezing van architectuur. (Wietschorke 2018, p. 52) Misschien is het niet zo toevallig dat protestants gebruik van een kerkgebouw en een opvatting dat architectuur een 'taal' zou zijn die 'gelezen' kan worden, goed op elkaar aansluiten.

74 De praxaeologische benadering is een 'framework for analysing emotions and affects that simultaneously pays attention to artefacts and to space. [...] The aim is to achieve a basic 'aesthetisation' and 'materialisation' of cultural theory [...].' (Reckwitz 2012, p. 241)

75 Fischer 2017, p. 61; Beekers and Tamimi Arab 2016; Burchardt 2017.

76 Burchardt und Höhne 2015, p. 3.

teit juist voortdurend samen. Stefanie Duttweiler spreekt over *Grenzarbeit zwischen Sakralisierung und Profanität*.⁷⁷

Der Architektur eines religiösen Raumes kommt mithin eine bedeutende Aufgabe zu: Sie muss Raum für (ritualisierte) Praktiken des Religionsausübung bieten sowie sakrale Atmosphäre herstellen. Die Architektur soll eine Kontrasterfahrung ermöglichen, die den Unterschied zwischen einem Bereich der Transzendenz und der Immanenz *wahrnehmbar* werden lässt. Religiöse Architektur muss, mit anderen Worten, materiell-symbolische Grenzarbeit zwischen dem Religiösen und Nicht-Religiösen leisten.⁷⁸

Hoewel zij zich in haar artikel richt op nieuw te ontwerpen (multi-)religieuze ruimtes, wijst zij op belangrijke kenmerken van religieuze ruimtes in een stedelijke omgeving. De aandacht die zij vestigt op stilte, is ook relevant voor monumentale stadskerken, onder andere vanwege de verbinding die dit biedt met de sacraliteit van het kerkgebouw. De stilte is een van de punten⁷⁹ waarop het eerdergenoemde religieus-seculier denkschema doorbroken wordt.

[...] der Stille wird ein quasi-sakraler Charakter zugesprochen, der sich als Folge der Verflüssigung einer substantiellen Bestimmung und der Pluralisierung des Religiösen interpretieren lässt – hinreichend offen und dennoch positiv besetzt kann (das Praktizieren der) Stille religiöse und nicht-religiöse Menschen verbinden.)⁸⁰

De genoemde auteurs geven religieuze architectuur een belangrijke plaats in een inclusieve benadering van de plurale stedelijke samenleving. Deze paragraaf sluit ik af met twee citaten die passen bij mijn motivatie voor deze studie over kerkgebouwen en over de studie van religie.

77 In haar artikel werkt zij dit specifiek uit voor multireligieuze ruimtes in niet-religieuze contexten zoals kapellen en stilleruimtes in voetbalstadions en winkelcentra.

78 Duttweiler 2017, p. 196.

79 Iets vergelijkbaars kan uiteraard van muziek worden gezegd.

80 Duttweiler 2017, p. 204. In de eenentwintigste eeuw is stilte een gewaardeerd kenmerk van kerkgebouwen. Dit is in enkele van de voorgaande eeuwen minder kenmerkend geweest; het was door de bedrijvigheid en grote aantallen mensen waarschijnlijk vaak rumoerig.

The play of agency and structure happens as we build: we mold buildings, they mold us, we mold them anew In buildings, and through them, sociologists can find social structures in the process of becoming.⁸¹

Religion is not considered a merely abstract engagement in doctrine or dogma, wnot a rote recitation of creeds and mantras. In other words, religion is not regarded as something one does with speech or reason alone, but with the body and the space it inhabits. Religion is about the sensual effects of walking, eating, meditation, making pilgrimage, and performing even the most mundane of ritual acts. Religion is what people do with material things and places, and how these structure and color experience and one's sense of oneself and others.⁸²

Religieus erfgoed

'Religieus erfgoed' kan opgevat worden als een formele term van overheidserkenning van bepaalde gebouwen, als beschermwaardig onderdeel van de cultuur en van het ingerichte landschap. Dat is uiteraard een te smalle definitie. Om te begrijpen hoe religieus erfgoed gevormd wordt, is kennis van de (historische) infrastructuur en van de maatschappelijke ontwikkelingen nodig, inclusief de rol van geloofsgemeenschappen en andere groepen. De omgang met monumentale kerkgebouwen kan het beste begrepen worden als onderdeel van wat Cyril Isnart en Nathalie Cerezales omschrijven als 'the religious heritage complex'.

[...] the religious heritage complex describes the continuity between the *habitus* of conservation of the past within religious traditions and a conscious *policy* regarding the care of the past in heritage contexts. [...] The religious heritage complex thus leads us to rethink the relationship between religion and heritage, but also reminds us to reassess heritage-making processes in general.⁸³

In deze omschrijving worden ontwikkelingen omtrent religieus erfgoed zichtbaar als sociaal proces waarbij traditionele vormen van gebruik in verband worden gebracht met de onderhoudsopgave, sociale processen en beleid omtrent het

81 Gieryn 2002, p. 65.

82 Meyer, Morgan and Paine 2005, p. 5.

83 Isnart and Cerezales 2020, p. 6-7.

religieuze vastgoed. Door het meervoudige gebruik van kerkgebouwen te zien als onderdeel van deze ontwikkelingen komt het religieus-seculier schema in een ander licht te staan dan in het verzuilingsdenken. Religieus erfgoed wordt volop erkend als erfgoed met geschiedenis en wordt tegelijk bepaald door hedendaags gebruik van de diverse actoren. Het is een proces met open einde, omdat in elke tijd het kerkgebouw onderdeel uitmaakt van een ander veld, met een veranderende cultuur en wisselende actoren. Het proces gaat vaak langzaam en heeft geen noodzakelijke vooraf ingegeven richting. De ‘uitkomsten’ liggen niet vast, maar zijn uiteraard ook niet toevallig. Zowel wetgeving als culturele ontwikkelingen dragen bij aan de trends. In specifieke casussen waarin deze processen worden beschreven en geanalyseerd, worden die trends zichtbaar.⁸⁴ Ik richt mijn aandacht op de positionering en interactie van de geloofsgemeenschappen en de eigenaren en hun (vaak afzonderlijke) interactie met het kerkgebouw. Daarin zie ik patronen die zich in meerdere kerkgebouwen voordoen.

Het erfgoeddiscours brengt de noodzaak van reflectie op het geschiedenisbegrip met zich mee. Dit laatste is van belang omdat zo ook de geschiedenisopvattingen van geloofsgemeenschappen zelf⁸⁵ in beeld (kunnen) komen.⁸⁶

Religious communities have included historical, memory, and conservation activities in their devotional practices, well before the emergence of the so-called “secular heritage mind”.⁸⁷

84 Beekers and Tamimi Arab 2016; Beekers 2017; Kerken delen 2017; Reinstra en Strolenberg 2020; Löfgren and Wetterberg 2020.

85 In het hoofdstuk over de Sint-Joriskerk beschrijf ik een specifiek geschiedenisbegrip van de geloofsgemeenschap.

86 Het verschil in duiding van de tijden van bepaalde geloofsgemeenschappen met de opvattingen van anderen in de samenleving is niet onproblematisch en soms ronduit politiek geladen. Een voorbeeld hiervan is een omstreden preek op 10 oktober 2021 van ds. Paul Visser (Gereformeerde Bond) in Middelburg die aan de hand van teksten uit Openbaringen een verband legde met ‘The Great Reset’; deze online preek ging *viral* en werd omarmd door complotdenkers als Doutzen Kroes. Visser kwam daar later op terug. <https://www.rd.nl/artikel/952013-ds-p-j-visser-excuses-voor-pijn-en-verwarring-na-preek-over-openbaring> en https://www.izb.nl/library/download/urn:uuid:f9c50381-a010-46e3-a5fo-c1ce411975c7/terugblik+.pdf?utm_source=mailing&utm_medium=email&utm_campaign=company-of-preachers-08-2021. Beide geraadpleegd 6 januari 2023.

87 Isnart and Cerezales 2020, p. 8. De *secular heritage mind* verwijst naar de situatie waarin erfgoed wordt losgeweekt van de religieuze actoren, terwijl die actoren, ook als ze in een minderheidspositie zijn, er voor wat betreft kerkgebouwen wel toe doen.

[...] when speaking about a secularized society, a society without religion is being evoked, yet religion still remains the second comparative term. One of the consequences of the religio-secularism paradigm lies in the fact that the division that exists between both social fields is thought to be neutral and real, while it is, in fact, bound by social and political constructions, controlled by actors with their own goals and interests.⁸⁸

Het transformatieproces van religieus erfgoed betreft niet enkel de veranderingen van geloofsgemeenschappen. Door de ontkerkelijkheid is religieus erfgoed sterker als publieke kwestie op de kaart gekomen, maar het biedt geen verklarend kader voor wat er vervolgens zoal met het religieus erfgoed gebeurt. Met ontkerkelijkheid gaat de aandacht eenzijdig uit naar het verlies aan leden en afnemende publieke invloed van geloofsgemeenschappen, maar transformatie van religieus erfgoed betreft ook andere actoren, nieuwe initiatieven en veranderende sociale contexten. Deze ontwikkelingen komen wel in beeld als het kerkgebouw zelf als vertrekpunt van studie wordt genomen. Met een meer open benadering komen de diverse actoren meer tot hun recht. Door meervoudig gebruik wordt het kerkgebouw onvermijdelijk sterker als religieus erfgoed geprofileerd. Hier rijst de vraag is wat dat voor gevolgen heeft, wat dit profiel zoal inhoudt en wie dat bepaalt.

Religious buildings, rituals, and objects do not always lose their original religious values and powers, when entering the heritage realm [...]. Heritage is a valued field of action for religious people who attempt to restore and maintain continuity between their own past and their current material legacy [...].⁸⁹

Een kenmerk van meervoudig gebruik van kerkgebouwen met een actieve geloofsgemeenschap is het liturgisch gebruik van de kerkruiimte. Het liturgisch gebruik is zelf op de keper beschouwd ook een vorm van erfgoed⁹⁰ dat levend wordt gehouden en dat verbonden is aan het kerkgebouw. Door de liturgie zijn de geloofsgemeenschappen actoren in deze processen. Het meervoudig gebruikte kerkgebouw wordt door de diverse vormen van gebruik van meerdere kanten belicht. Diversiteit in muzikaal gebruik toont bijvoorbeeld aan hoe het kerkgebouw akoestisch werkt. Andere

⁸⁸ Isnart and Cerezales 2020, p. 5.

⁸⁹ Idem, p. 6.

⁹⁰ Mogelijk kan liturgie gerekend worden tot 'immaterieel erfgoed', afgaande op hoe bepaalde culturele gebruiken als zodanig worden benoemd en erkend, zie <https://www.immaterieelerfgoed.nl/>. Geraadpleegd 6 januari 2023.

actoren blijken goed in staat te zijn om diverse lagen in het kerkgebouw zichtbaar te maken. Belangrijk is vooral dat ook die ‘andere actoren’ (bezoekers, toeristen, deelnemers aan een event in het kerkgebouw) op een lichamelijke manier reageren op het kerkgebouw. Voor degenen die op een intense manier bij een kerkgebouw betrokken zijn (als gelovige, erfgoedliefhebber, kunstenaar, bezoeker, expert en combinaties daarvan) is het van groot belang dat de realiteit van die beleving serieus wordt genomen door anderen, ook (en juist) als die ervaringen onderling heel verschillend zijn.

1.6 METHODE

Om dit onderzoek uit te kunnen voeren, wilde ik proberen de kerkgebouwen vanuit meerdere perspectieven te bekijken; als het kon, meekijkend door de ogen van de diverse actoren in participierend onderzoek. Ik heb naast de literatuurstudie over specifieke kerkgebouwen, op uiteenlopende momenten van de dag, de week en het jaar de kerkgebouwen bezocht en deelgenomen aan activiteiten die algemeen toegankelijk waren. Ik ben aangenaam verrast over de variëteit aan ontwikkelingen waarvan ik uiteraard maar een selectie gedurende vier jaren (2017-2020) in beeld kreeg. De gekozen onderzoeksomgeving heb ik als zeer rijk ervaren. Ik kon niet overal bij zijn en kreeg niet overal toegang. Soms kreeg ik onmiddellijk medewerking, maar er bleven ook verzoeken om contact en informatie onbeantwoord. Soms werd informatie als te vertrouwelijk beschouwd (zoals gebruiksovereenkomsten) om met mij te delen en kreeg ik pas na enkele jaren documenten nadat ik het vertrouwen blijkbaar had gewonnen. Ik sprak tijdens het veldwerk vaak spontaan met wie ik tegenkwam. Het contact was meestal open, informatief en prettig. Mijn interesse werd wel gewaardeerd, maar het was duidelijk dat mijn vragen niet altijd overeenkwamen met de interesse van degenen met wie ik sprak.

Ik verzamelde materiaal via diverse (sociale) media, gerichte gesprekken, informele gesprekken, foto's, websites, kerkbladen, nieuwsbrieven en culturele programma's. Foto's nam ik in de regel alleen voor of na een bepaalde viering of event. Ik heb als iets me sterk opviel, soms wel tijdens een event een ‘sneaky’ foto gemaakt om mij de gebeurtenis goed te kunnen herinneren.

Door de wandelingen naar de kerkgebouwen toe, leerde ik de directe omgeving van de kerkgebouwen kennen. Een enkele keer nam ik anderen mee naar de kerkgebouwen: naar een Utrechtse Bachcantate, een viering van een palmzondag met

processie rond de Amsterdamse Oude Kerk, een tentoonstelling in het Zwolse Academiehuis Grote Kerk, een concert in de Amersfoortse Sint-Joriskerk en zo nog vele andere gelegenheden. De Utrechtse Geertekerk was voor mij wat extra toegankelijk vanwege mijn werk aan het Remonstrants Seminarium. Zo nam ik deel aan specifieke remonstrantse landelijke activiteiten in de Geertekerk.

Als kerkganger deed ik aan alles mee, met uitzondering van het Heilig Avondmaal in de Sint-Joriskerk vanwege de specifieke context hiervan in deze wijkgemeente.

Mijn eigen achtergrond is dat ik protestants ben opgevoed, met sinds mijn tienerijd een sterke oecumenische verbreding en ontwikkeling van interreligieuze interesse. Als geestelijk verzorger in de jeugdzorg (1993-2003) heb ik voorgangerservaring opgedaan. Ik ben vertrouwd met diverse vormen van christelijke liturgie, meestal in de positie van kerkganger. In alle kerkgebouwen van dit onderzoek voel ik me thuis. Voor wat betreft de geloofsgemeenschappen is de traditie van de Gereformeerde Bond in de hervormde wijkgemeente van de Sint-Joriskerk me minder vertrouwd.

In de onderzoeksperiode deden zich spanningen voor in deze kerkgebouwen. Voor betrokkenen kon dat gaan om langer lopende geschiedenissen, maar ook om directe emoties als reactie op bepaalde gebeurtenissen. Als onderzoeker had ik een positie van buitenstaander. Ik heb in mijn beschrijvingen niets met opzet willen toedekken of harmoniseren, maar ik realiseer me dat het mogelijk is dat betrokkenen uit mijn beschrijvingen menen te kunnen opmaken dat ik wellicht de kant van de ene of de andere partij gekozen zou hebben. Ik hoop dat ik door het gebruik van een variëteit aan bronnen aan een meervoudig perspectief heb bijgedragen, zonder te ontkennen dat ik door mijn selectie een bepaalde constructie bied van wat ik aantrof.

1.7 KORTE SCHETS VAN DE VIER KERKGEBOUWEN

De kerkgebouwen worden afzonderlijk geanalyseerd aan de hand van een overeenkomstige kenmerken, waarbij in elke situatie specifieke aspecten van meervoudig gebruik nadrukkelijker worden belicht. In de hoofdstukken over de Geertekerk in Utrecht en de Sint-Joriskerk in Amersfoort komt het karakter van de geloofsgemeenschap sterk naar voren, terwijl de bespreking van de Grote Kerk in Zwolle meer nadruk legt op de bestuurlijke processen. In het hoofdstuk over de Oude Kerk in Amsterdam wordt de relatie tussen kunst en religie besproken en wordt gaande-

weg zichtbaar dat het kerkgebouw zelf veel meer is dan lijdend voorwerp en *agency* heeft. De genoemde aspecten komen in elk van de kerkgebouwen voor, maar telkens op een andere wijze. In elk van de kerkgebouwen komt het pre-reformatorische verleden naar voren. De kerkgebouwen krijgen door restauratie een deel van hun katholieke karakter terug, mede door het hedendaags gebruik van de kerkgebouwen, bijvoorbeeld als plaatsen waar aan Allerzielen aandacht wordt besteed. De geloofsgemeenschappen zelf reageren met hun liturgie op de architectuur en geschiedenis van het kerkgebouw. Hun tradities (variërend van Remonstrants tot Gereformeerde Bond) bepalen welk referentiepunt zij daarvoor kiezen. Met het uitlichten van enkele vormen van meervoudig gebruik wordt zichtbaar hoe het meervoudig gebruik van kerkgebouwen bijdraagt aan de manier waarop het christendom niet zozeer het erfgoed definieert, maar eerder een onderdeel vormt van het religieus erfgoed.

De Geertekerk in Utrecht

De Geertekerk is een voorbeeld van een kerkgebouw in meervoudig gebruik dat niet veel afwijkt van geloofsgemeenschappen die een monumentaal kerkgebouw volledig in eigen beheer hebben. De Geertekerk staat in een rustig deel van de Utrechtse binnenstad en was er bijna niet meer geweest. Na vertrek van een hervormde gemeente in 1930 bleef de kerk ongebruikt en verruïneerde. Het dak was vanwege instortingsgevaar verwijderd en bomen groeiden in de kerk. In 1954 kochten de Utrechtse remonstranten het op. In 1956 was het een kerk geworden met de oude muren en met een eigen inrichting die was afgestemd op remonstrants gebruik. Met recente verbouwingen met het oog op professionele exploitatie (2012-2016) is de esthetische kwaliteit en praktische inzetbaarheid van het kerkgebouw versterkt. De Remonstrantse Gemeente Utrecht heeft gebruiksrecht, maar moet de eigen activiteiten goed plannen en soms plaats maken voor een event dat voor de exploitatie belangrijk is. De geloofsgemeenschap en de exploitant (Heirloom) hebben een vergelijkbare visie op het kerkgebouw. Vergeleken met andere protestantse kerken hebben remonstranten een vrij seculiere visie op hun kerkgebouw. Lang voor het huidige meervoudige gebruik stelde de geloofsgemeenschap het kerkgebouw al open voor andere groepen waarmee werd samengewerkt, zoals het Utrechts Studentenorkest. In 1967 stelde de Geertekerk zich open voor oecumenische Bachcantatediensten, die gaandeweg zijn verzelfstandigd. Het huidige verhuurbeleid kon aansluiten op een bestaande open cultuur in deze. Onder de gebruikelijk verhuur vallen de

diverse remonstrantse landelijke vergaderingen, concerten van het Festival Oude Muziek, dansavonden (tango), de jaarlijkse Oecumenelezing, schoolexamens en besloten recepties bij jubilea. De geloofsgemeenschap beschikt over permanent beschikbare werkruimte voor de predikanten en voor kleine groepen in de voormalige kosterwoning.

De Sint-Joriskerk in Amersfoort

De Sint-Joriskerk is het enige grote middeleeuwse kerkgebouw in Amersfoort en staat op de Hof, in het oudste deel van de stad. Voor het meervoudig gebruik is de exploitatie sinds 2014 in handen van een commissie van de Protestantse Gemeente Amersfoort. Het kerkgebouw heeft duidelijke sporen van het katholieke verleden. De identiteit van de hervormde wijkgemeente, die zich rekent zich tot de Gereformeerde Bond, is herkenbaar in de keuzes ten aanzien van de inrichting van het kerkgebouw. De semipermanente objecten en constellaties ('sporen') van andere gebruikers worden door de kerkelijke gemeente geaccepteerd. De beheerders beperken de semipermanente sporen die door de kerkelijke gemeente als storend kunnen worden ervaren tot een minimum. De kerkelijke gemeente concentreert zich op het waarborgen van de functionaliteit voor het eigen gebruik. Bewust van de kracht van de locatie, profileert de gemeente zichzelf als 'kerk voor de stad'. De meeste bezoekers zullen direct uit de inrichting kunnen opmaken dat het kerkgebouw gebruikt wordt voor de eredienst en dat dit een protestantse geloofsgemeenschap betreft.

De hervormde wijkgemeente is formeel gezien niet betrokken bij overige vormen van gebruik. Een kwestie over de beglazing bracht enkele van de belanghebbenden, waaronder de wijkgemeente, echter wel om tafel.

De Grote Kerk in Zwolle

De Grote Kerk (of Michaëls Kerk) staat aan de Grote Markt, centraal in de stad, en is doordeweeks geopend voor bezoekers. In 2013 verliet de protestantse wijkgemeente het kerkgebouw en hield het reguliere kerkelijk gebruik op. Kenmerkend voor levensbeschouwelijk gebruik in de periode 2016-2019 zijn de ontwikkelingen rond de vespervieringen en levensbeschouwelijke activiteiten van de stadspastor. Het interieur veranderde in de periode 2015-2021 door diverse restauraties en verbouwingen. Bestuurlijk maken zowel het Academiehuis als de Protestantse Gemeente

Zwolle hun eigen keuzes in deze periode, die aanleiding vormden voor herziening van de onderlinge afspraken. De bestuurlijke relatie tussen de Stichting Academiehuis Grote Kerk en de PG Zwolle wijzigde met het loslaten van de erfpachtconstructie. In 2019 kwam het kerkgebouw in bezit van de stichting. De gemeentelijke overheid nam voor dit kerkgebouw als een van de beeldbepalende monumenten in de stad verantwoordelijkheid en investeerde zelfs financieel. Er is geen permanente presentie van de PG Zwolle of van andere geloofsgemeenschappen zichtbaar in het kerkgebouw. Het stiltecentrum kan worden gezien als permanente presentatie van 'religieus roerend goed'. In september 2021 sloot het Academiehuis Grote Kerk zich aan bij het Grootste Museum van Nederland, een initiatief van Museum Catharijneconvent. Dit is een voorbeeld van een netwerkvorming rond religieus erfgoed.

De Oude Kerk in Amsterdam

De Oude Kerk in Amsterdam was na de Tweede Wereldoorlog in slechte staat geraakt en begin jaren vijftig zelfs buiten gebruik gesteld omdat het gevaarlijk was om in het kerkgebouw te zijn. In 1955 werd met de oprichting van de Stichting de Oude Kerk het beheer gescheiden van de hervormde wijkgemeente. In 2016 werd de museumstatus van de Oude Kerk duidelijk zichtbaar toen in dat jaar toegang met de museumjaarkaart mogelijk werd. Het kerkgebouw heeft op zichzelf een kathedraal aanzien, maar is als onderdeel van het dichtbebouwde (en rosse) stadscentrum in de buurt van het centraal station niet goed van een afstand waar te nemen.

In de Oude Kerk komen museum en kerk bij elkaar. De Stichting de Oude Kerk te Amsterdam en de Oudekerksgemeente hebben een eigen publiek, een eigen taal en eigen doelstellingen, maar zijn allebei sterk op het kerkgebouw gericht. De Oudekerksgemeente is daarbij afhankelijk van de Stichting. De voorkeursoptie om elkaar de ruimte en tijd te gunnen en in principe niet te interfereren in elkaars activiteiten, blijkt niet altijd vol te houden. De Stichting die de Oude Kerk beheert, voor het onderhoud en als kunstinstelling, is de leidende partij. De geloofsgemeenschap heeft meer te maken met de presentie van het museum dan andersom. De geloofsgemeenschap grijpt voor wat betreft gebruik van de kerkruijme terug op vastgelegde afspraken waarin de condities voor de erediensten beschreven staan. Dit type afspraken is meestal te typeren als een 'gentlemen's agreement'. De overeenkomst voorkomt niet dat onderhandeling over nieuwe situaties nodig is. In 2017-2020 deden zich nieuwe situaties voor toen rond een aantal tentoonstellingen botsingen

in visies en belangen naar boven kwamen. De confrontaties betroffen niet altijd de relatie tussen de Stichting en de geloofsgemeenschap, maar ook relaties van de Stichting met anderen die zich betrokken voelen bij de Oude Kerk als erfgoed. Bij alle dynamiek in het kerkgebouw resoneren maatschappelijke vraagstukken over de verantwoordelijkheid voor religieus erfgoed.

2

4 Geertekerk met regenboogvlag op de voormalige kosterwoning. De vlag was een reactie op de Nederlandse versie van de Nashville Verklaring, januari 2019. In die tijd verschenen op veel kerkgebouwen regenboogvlaggen als een statement van een inclusieve houding ten aanzien van de LHBT+ gemeenschap – foto EK 20 januari 2019.

De Geertekerk in Utrecht: ruimte voor muziek en spel

Het meervoudig gebruik van dit kerkgebouw ligt in het verlengde van hoe de geloofsgemeenschap zelf al gewend was om het kerkgebouw te gebruiken. Het kerkgebouw is in bezit van de Remonstrantse Gemeente Utrecht, die op zeker moment de noodzaak zag om alle verhuuractiviteiten met inzet van vrijwilligers te vervangen door een professionele exploitatie. Het onderscheid met geloofsgemeenschappen die zelf de verhuur van hun kerkgebouw regelen, lijkt niet zo heel groot. Toch zijn er wel degelijk specifieke keuzes gemaakt om het kerkgebouw geschikter te maken voor verhuur en is de exploitant een externe partner met wie zakelijke afspraken zijn gemaakt en die een eigen belang heeft. De houding van de geloofsgemeenschap ten aanzien van het meervoudige gebruik wordt sterk bepaald door hun eigen relatie met het kerkgebouw. De gemeente waardeert de schoonheid van het kerkgebouw, maar 'huis Gods' is het hoogstens tijdens de eredienst. Voor meervoudig gebruik is flexibel gebruik van ruimte een praktische noodzaak. De leegte van de ruimte en flexibiliteit van opstelling sluit aan bij de esthetische voorkeuren van de remonstranten. De eigen gebruiksgeschiedenis, in het geval van de Utrechtse remonstranten met openheid naar cultureel en zakelijk gebruik, speelde een grote rol bij de overgang naar het huidige type van meervoudig gebruik.

2.1 ALGEMENE SCHETS VAN DE GEERTEKERK ALS MEERVOUDIG GEBRUIKT KERKGEBOUW

De Geertekerk is een gereconstrueerde gotische kruiskerk met de status van rijksmonument. De naam Geertekerk verwijst naar de heilige Gertrudis (626-659), patrones van de reizigers.¹ De kerk staat op een soort pleintje of uitsparing in een rustig uithoekje van de Utrechtse binnenstad op vijftien minuten loopafstand vanaf het Centraal Station. Naast de ingang bevindt zich een videoscherm met aankondigingen en gegevens over verhuur van Heirloom en informatie over de agenda waaronder de kerkdiensten. De kerk is sinds 1954 eigendom van de Remonstrantse Gemeente Utrecht (RGU). De exploitatie van het kerkgebouw was tot 2012 in handen van de RGU zelf. Het vooruitzicht was toen dat verhuur intensiever en professioneler moest worden aangepakt om de toekomst van de kerk zeker te stellen. Het kerkgebouw had beperkingen die een betere exploitatie in de weg stonden. Het succes van de exploitatie lag op de schouders van een kwetsbaar wordende enkeling. Een intensievere exploitatie zou de draagkracht van de remonstrantse vrijwilligers te boven gaan. De RGU zette zich sinds 2012 in voor professionele exploitatie met behoud van de mogelijkheid de eigen erediensten en de andere kerkelijke activiteiten voort te zetten. Een verbouwing was daarbij een noodzakelijke voorwaarde. In 2015 werd het contract met ‘cuisinier Huize Molenaar sinds 1892’ (sinds 2019 omgedoopt in Heirloom, een Utrechtse onderneming) getekend. In 2016 werd de afronding van een grondige verbouwing gevierd. De verbouwing was afgestemd op vergroting van de capaciteit tot 450 personen (waarvan 400 in het schip van de kerk), meer afzonderlijk verhuurbare ruimtes en de benodigde faciliteiten zoals een ruime toiletgroep en professionele keuken. De aan de kerk verbonden kosterswoning werd in de renovatie meegenomen. De verbouwing vergde allerlei vergunningen en afstemming met omwonenden, die dankzij doortastende projectleiding vanuit de RGU en een pragmatische instelling tot een afronding is gebracht. De geloofsgemeenschap koos met Heirloom voor een onderneming die aansloot bij het eigen profiel. Deze keuze sluit eventuele conflicten tussen de geloofsgemeenschap als eigenaar en de exploitant niet uit, maar verklaart wel dat dit risico beperkt blijft. Er is geen principieel verschil van inzicht over het kerkgebouw en wat als passend gebruik ervan wordt gezien.

¹ Van Zelm van Eldik 2010, p. 199. Utrecht kent nog twee andere kerkgebouwen die naar Gertrudis zijn vernoemd zoals de Sint Gertrudiskathedraal van de Oudkatholieke Kerk aan het Willemsplantsoen.

5 Aansteken van kaarsen op Pinksterzondag – foto EK 20 mei 2018.

De gemeente Utrecht is niet enkel betrokken bij de Geertekerk op het gebied van vergunningen, maar is een van de voorlopers van Nederlandse gemeenten voor wat betreft systematische aandacht voor religieus erfgoed. Met subsidies van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed worden gemeenten gestimuleerd om kerkenvisies te ontwikkelen, mede door de ervaringen die in Utrecht en Deventer daarmee zijn opgedaan.² De gemeente ondersteunt het jaarlijkse programma ‘Kerken Kijken’ waarbij een aantal kerkgebouwen in de Utrechtse binnenstad in de zomermaanden wordt opengesteld.³

2 *Utrechtse Visie Religieus Erfgoed* (2017), p. 8, bijeenkomst 19 mei 2016 in Deventer over de rol van gemeenten bij instandhouden en herbestemmen van kerkgebouwen.

3 www.kerkenkijken.nl. Geraadpleegd 6 januari 2023.

2.2 GESCHIEDENIS VAN HET KERKGEBOUW TOT 1930

Het huidige kerkgebouw is een sterk gerenoveerde versie van het kerkgebouw dat sinds de dertiende eeuw op deze plaats heeft gestaan. De Geertekerk is de jongste van vier middeleeuwse parochiekerken in Utrecht. De oorsprong ervan ligt op een iets andere plaats, schuin tegenover de huidige locatie aan de andere kant van de Catharijnesingel en gaat terug tot voor 1140.⁴ De kerk bevond zich oorspronkelijk buiten de omwalling van de stad en dat bleek te kwetsbaar. Met het materiaal (tufsteen) van de oude kerk is de Geertekerk op de huidige plaats opgebouwd. De bouwgeschiedenis is als volgt gefaseerd. Het kerkgebouw had de vorm van een romaanse hal die begin veertiende eeuw werd uitgebreid met een dwarsschip en een koor. Later werden daar zijbeuken aan toegevoegd door de buitenmuren tot pilaren te verbouwen. De doorgangen tussen de pilaren zijn voorzien van rondbogen voor de dragende structuur. In de vijftiende eeuw kwamen er portalen bij, een sacristie en kapellen aan weerszijden van de toren. Een bijzonderheid was de aan de kerk (rond 1400) verbonden kluis, waarin vele kluizenaresen hebben gewoond. De Geertekerk was een van de vier middeleeuwse parochiekerken in Utrecht met een kluis.⁵ De kluis bevond zich aan de zuidzijde van het koor. In de negentiende eeuw werd de kluis verbouwd tot een brandspuithuisje, dat in 1953 is afgebroken.

Tijdens de beeldenstorm is de Geertekerk (als eerste kerkgebouw in Utrecht⁶) in 1566 twee keer beschadigd en geplunderd waarbij vooral tijdens de tweede veel schade is aangebracht. Altaren en heiligenbeelden werden verwijderd. In 1581 wees de gemeente Utrecht het kerkgebouw toe aan de protestanten.⁷

De kerk is niet altijd in religieus gebruik geweest. In 1586 waren er twee jaar lang Ierse en Engelse troepen in gelegerd. In 1795 waren er Franse troepen ondergebracht. In 1804 weigerde een commandant zijn manschappen onder te brengen in een gebouw waar ook begraven werd. Daarna werd de kerk gebruikt als magazijn. In 1813 werden er, na vertrek van de Fransen, cavaleriepaarden van het Pruisisch bevrijdingsleger gestald. In 1814 kwam het opnieuw in gebruik als kerk, tot het in

4 'Geertekerk: Bouwhistorie' <https://utrecht.remonstranten.nl/wiki/bouwhistorie/>. Geraadpleegd 6 januari 2023.

5 Agnes van Zantwijk was de eerste kluizenares.

6 'Geertekerk: bouwhistorie', <https://utrecht.remonstranten.nl/wiki/bouwhistorie/>. Geraadpleegd 6 januari 2023.

7 Van Zelm van Eldik 2010, p. 199.

1852 in slechte staat bleek en sloop dreigde. In 1855 konden Veenendalers er een paar maanden terecht. Zij zochten onderdak vanwege overstromingen na een dijkdoorbraak.⁸ Van de opvang van de Veenendaalse vluchtelingen zijn afbeeldingen bewaard.⁹ Een herinnering aan deze vluchtelingenopvang is een zeventiende-eeuwse kaarsenkroon in het koor, een geschenk van de gemeente Veenendaal.¹⁰

Rond 1860 vond een restauratie plaats. Begin twintigste eeuw was de kerk in gebruik van een hervormde gemeente. Het koorgedeelte was in die periode helemaal afgesloten en boven het koorhek was het orgel geplaatst.¹¹ In het midden, voor het koorhek, stond de preekstoel opgesteld. Daarboven was het orgel geplaatst waardoor het koorgedeelte afgesloten was en het licht ervan niet in het kerkgebouw door kon dringen. In de kerk stonden banken en er was een dooptuin. Waar de bogen van de zijbeuken nu open zijn, bevonden zich in die periode dichtgemetselde muren. Er was nog geen voorportaal in de kerk aangebracht. Het moet de aanblik hebben gegeven van een simpele kerk in een (waarschijnlijk kinderrijke) volkswijk. Op een foto uit 1923 is te zien hoe wasgoed over het hek van de kerk hangt. Vlak achter de kerk bevond zich een schoolgebouw van de hervormde gemeente. Aan de Springweg, schuin achter de Geertekerk, stond een synagoge, die in 1796 was aangekocht door de Joodse gemeente in Utrecht. De synagoge is gevestigd in een voormalige doopsgezinde kerk (1618).¹² A. van Hulzen¹³ beschreef de geschiedenis van de Joodse gemeenschap in Utrecht tot na WO II, maar zonder specifieke informatie over de relatie tussen de synagoge en de buurt (waaronder de Geertekerk). In 1981 verliet de Joodse gemeente de synagoge; een evangelische gemeente kerkt er nu.¹⁴

8 Van Zelm van Eldik 2010, p. 199.

9 *Utrechtse visie religieus erfgoed* (2017), p. 22.

10 Van Zelm van Eldik 2010, p. 201. In het kerkgebouw zelf is er geen verwijzing naar te vinden. De schenking is in 1956 gedaan.

11 Waarschijnlijk betrof dat een oude afscheiding. Marthe de Vries (een van de predikanten van de Geertekerk) meldt dat prenten rond 1800 deze positie van het orgel tonen. Mailbericht 21 maart 2021.

12 Dit verklaart dat de kerk de gevel niet aan de straat heeft; dat was doopsgezinden toen niet toegestaan. Het gebouw is in 1926 vanaf de straat pas zichtbaar geworden.

13 Van Hulzen 1975, p. 147-157.

14 In 1983 kocht de Stichting Zending en Opwekking het pand en heeft het laten restaureren naar de staat waarin het zich in 1926 bevond, in art-décostijl. Informatie uit de folder 'Broodhuis' en www.zendingenopwekking.nl. Geraadpleegd 6 januari 2023.

2.3 ONTWIKKELINGEN NA 1930 EN JURIDISCHE STRUCTUUR

In 1930 verliet de toenmalige eigenaar (de Hervormde Gemeente) het kerkgebouw dat sindsdien leegstond. Wat betreft het behoud van het kerkgebouw vond in politiek opzicht iets opmerkelijks plaats in de oorlogsperiode. Het kerkgebouw is toen enige jaren onteigend geweest.

Verkoopplannen staken weer de kop op, waar overigens pas in 1939 voor het eerst een meerderheid voor was. De kerk zou gesloopt worden en de toren (in bezit van de stad Utrecht, net als alle kerktorens sinds de Franse tijd) zou geïntegreerd worden in de plannen voor een nieuw te bouwen bejaardenhuis. Er was in 1941 toestemming gegeven voor de sloop, maar dit werd enkele maanden later alweer ingetrokken. De Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) wilde het gebouw namelijk gebruiken. De Hervormde Gemeente weigerde het gebouw aan de beweging te verkopen, waarop de stad een onteigeningsprocedure begon. In maart 1944 raakte Hervormde Gemeente zo de Geertekerk kwijt. Door de oorlog werden de plannen van de NSB echter niet uitgevoerd en na de bevrijding werd de kerk in 1951 teruggegeven aan de Hervormde Gemeente.¹⁵

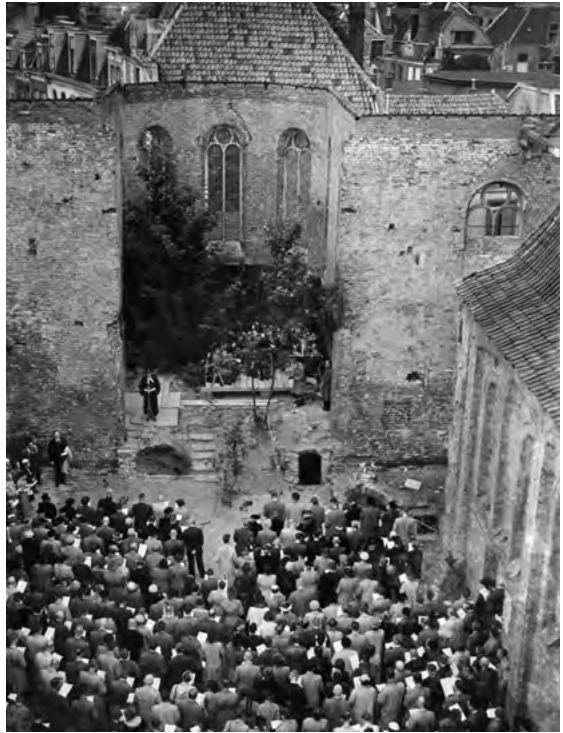
Het kerkgebouw was in de periode tussen 1930 en 1956 in verval geraakt. Het verval was zo ernstig, dat het er in 1954 als een ruïne bij lag. De kerk had geen dak meer en in de kerk groeiden bomen en struiken. In dat jaar werd het kerkgebouw aangekocht door de Utrechtse remonstranten, die uit hun kerkgebouw in de binnenstad groeiden.¹⁶ Zij restaureerden, samen met Monumentenzorg, het kerkgebouw. De architecten E.A. Canneman en D. Verheus grepen voor de herbouw terug op het model van de kerk zoals dat bekend was rond 1859.¹⁷

Het is een kerkgebouw met een katholiek grondplan, maar de bouwgeschiedenis verklaart het ontbreken van katholieke elementen in het interieur. De relatie met

¹⁵ Lenferink en Olrichs. Geraadpleegd 6 januari 2023. Bij deze teruggave aan de hervormden zat een schade-loosstelling van fl.18.000; in een mailbericht van Paul Fournier, voormalig kerkmeester, 3 januari 2018.

¹⁶ Kromme Nieuwegracht 62, tegenwoordig in gebruik als zalencentrum Ottone.

¹⁷ Verschillen in aanzien van de Geertekerk op foto's uit verschillende perioden zijn hiermee verklaard. De noord- en zuidzijde hebben een uitbouw die er in de laatste 'hervormde' jaren niet was. Een compacte beschrijving van de bouw, inrichting en de gebruiksgeschiedenis van het kerkgebouw is te vinden bij Lenferink en Olrichs. Geraadpleegd 6 januari 2023.

6 Geertekerk 5 juli 1954 (eerste kerkdienst remonstranten). Het Utrechts archief, cat. nr. 100287. Afbeelding van een kerkdienst van de Remonstrantse Gemeente in de dakloze Geertekerk (Geertekerkhof) te Utrecht. Fotograaf L.H. Hofland.

het katholieke verleden zit met name in de naam, de plaats en de globale vorm¹⁸ van het kerkgebouw. De klokken in de toren en de opschriften ervan dateren van voor de reformatie. De huidige inrichting is deels afkomstig uit andere kerkgebouwen. De preekstoel komt bijvoorbeeld uit Zevenhuizen¹⁹ en het grote orgel komt uit een Doopsgezinde kerk in De Rijp. De overige inrichting is speciaal ontworpen voor dit kerkgebouw. De meer kunstzinnig vormgegeven objecten zijn bekostigd door bijdragen van remonstrantse donateurs, zoals de glas-in-loodramen.²⁰ In maandblad *Oud-Utrecht* wordt lyrisch gesproken over de rol van degenen die de kerk ('een dorpskerk in een Bisschopsstad') in 1954 opkochten en opbouwden.²¹

18 Voor het ontwerp van de herbouw was teruggegrepen op hoe de kerk eruitzag rond 1859. Dit was geen katholieke periode meer, maar het kerkgebouw had toen nog wel de contouren van de vijftiende-eeuwse kerk.

19 Cossee 1994, p. 88

20 <https://kerkenkijken.nl/kerken/geertekerk/geschiedenis-en-gebouw>. Geraadpleegd 6 januari 2023.

21 De Jong 1957, p. 2

In de aanloop naar de intensievere exploitatie zijn sinds 2008 diverse plannen uitgewerkt, waaronder plannen die vormen van uitbouw betroffen. Deze plannen stuitten stelselmatig op bezwaren van de gemeente en/of van instanties van monumentenzorg. Een versoberd plan haalde het wel. In deze aanloopfase (2008-2012) waren al veel kosten gemaakt voor bouwtekeningen, doorrekeningen en ontwerpen. In april 2013 vond een inspraakavond met omwonenden plaats over het versoberde plan. In augustus 2013 werd gemeentelijke goedkeuring verkregen en dat werd definitief, na de periode van eventuele bezwaarmaking, in september 2013. De ledenvergadering van de RGU gaf in mei 2014 fiat aan de plannen. Sloop en verbouwing zijn in mei 2015 begonnen en in oktober 2016 afgerond.²² Op het gebied van voorzieningen werden de verwarming, verlichting, vloerverwarming, sanitair, garderobe en keuken aangepast. Er moesten afzonderlijk te verhuren delen in het kerkgebouw komen. Het tegemoetkomen aan eisen van brandveiligheid leverde een belangrijke vergroting op van de capaciteit van het gebouw: het eerdere maximum van 180 werd 450 personen. Er was geen aanvullend marktonderzoek gedaan, omdat kon worden voortgeborduurd op de verhuur aan bestaande relaties, waaronder gezelschappen voor oude en klassieke muziek.

Bij de verbouwing is de aan de kerk gehechte kosterwoning betrokken. De RGU is met alles pragmatisch te werk gegaan. Door de verbouwingen in diverse projecten op te splitsen is afgezien van een coördinerend architect. Met diverse bouwbedrijven zijn de projecten uitgevoerd. De verantwoordelijk bestuurder²³ heeft zelf een aantal kleinere werkzaamheden uitgevoerd, zoals op de zolder van de voormalige kosterwoning. Hij bedacht een oplossing voor een door de brandweer opgeworpen bezwaar m.b.t. gordijnen en een geschikte vluchtweg. De plannen zijn in overleg met de beoogde exploitant opgesteld zodat deze de eigen wensen in het plan kon inbrengen. De kosten van de verbouwing (ruim € 900.000²⁴) zijn opgebracht door de RGU, o.a. met inbreng van opbrengst verkoop van een pastorie, bijdragen uit fondsen en speciale gemeente-acties.

Een lastig punt waren de zgn. Canneman-wanden. Dit waren twee tussenwanden in de zijbeuken van het kerkgebouw die monumentale waarde hadden maar met het oog op de verbouwing verwijderd moesten worden. Deze wanden maakten deel

²² De kerkdiensten zijn in die periode gewoon doorgegaan.

²³ Arthur J. Modderkolk.

²⁴ Aan zgn. BRIM-subsidie is er €180.000 beschikbaar dat gebruikt kan worden voor onderhoud aan de buitenkant van het kerkgebouw, met een looptijd van zes jaar.

uit van de herbouw van de (destijds sterk verruïneerde) kerk in de jaren 1954-1956 onder leiding van architecten Canneman en Verheus. Dat is opgelost door een wand op te slaan en de andere in twee delen te verwerken in het nieuwe ontwerp. In de zgn. Canneman-foyer is tegen de wand van de keuken het bovenste deel van een Canneman-wand geplaatst en is de daarbij behorende kastenwand aangepast en daaronder geplaatst. Later is een deel van de tweede wand alsnog in de Zuid-foyer geplaatst om daarmee opslagruimte af te scheiden.

Bestuurlijk is een Commissie Exploitatie Geertekerk actief geweest met als voorzitter Arthur Modderkolk, die het proces geïnitieerd heeft en in deze periode voorzitter van de kerkenraad was. Na afronding van de verbouwing en na het volledig van kracht worden van de overeenkomst met Huize Molenaar, is de Commissie Exploitatie opgeheven en een Commissie Beheer Geertekerk actief geworden. Deze commissie bestaat uit de penningmeester van de kerkenraad, de kerkmeester (vergelijkbaar met een kerkrentmeester in de Protestantse Kerk in Nederland), een medewerker interne verhuur Geertekerk en de vertegenwoordiger van Heirloom. In deze commissie vindt afstemming plaats.

Curieus punt is dat niet helemaal zeker is of de grond rondom de kerk wel van de gemeente Utrecht is. Aanleiding om te denken dat die grond mogelijk bij de RGU hoort, is dat op een aantal historische foto's en tekeningen²⁵ te zien is dat er een hek om de kerk staat, zodat de kerk in een soort tuin lijkt te staan. De aanwezigheid van vroegere aanbouw, zoals een deel dat vanaf 1850 tot de afbraak in 1953 als 'brandsputenhuisje' had gediend (op de plaats van de middeleeuwse kluis), duidt op grond die kennelijk aan de kerk toebehoorde. Nu heeft het kerkgebouw nog enige ruimte aan de voorzijde. De parkeermogelijkheden en daarmee toegang voor mindervaliden zijn beperkt.

Evenals enkele andere Nederlandse binnensteden is dit deel van de stad gegentrificeerd. Dat betekent voor dit kerkgebouw dat er geen zichtbare betrokkenheid is van de buurt op de Geertekerk. Voor deze kerk geldt, net als voor veel andere Nederlandse stadskerken, dat het regio-kerken zijn en geen buurtkerken. De voornaamste zorg van de buurt is dat er rustig gewoond en voldoende geparkeerd kan

²⁵ Een tekening van de Geertekerk met aanbouw aan de kant van de toren en een hek, is te zien in de ruimte op de zolder van de voormalige kosterswoning. Enkele van de 370 foto's uit het Utrechts archief, geven aanleiding tot de aanname dat enige grond rondom het kerkgebouw bij het kerkgebouw hoorde. Op (tenminste) twee foto's uit 1923 is duidelijk een hek te zien (foto genomen aan westzijde van de kerk ter hoogte van het koor).

worden.²⁶ Bij de consultatie van de buurt rondom de verbouwing 2012-2016 was vooral van belang de verbouwing te presenteren als een verandering en verbetering van het interieur. De buurt merkt van het huidige gebruik dat er transport is van toeleveranciers.

De Remonstrantse Gemeente Utrecht (RGU) is eigenaar van de Geertekerk. De kerktoeren is eigendom van de gemeente Utrecht. In de overeenkomst met Heirloom²⁷ wordt het model gehanteerd dat deze jaarlijks huur betaalt aan de RGU en het kerkgebouw exploiteert. In de RGU is een coördinator actief die de agenda van Heirloom afstemt op die van de kerkelijke gemeente. De RGU heeft een gebruiksrecht van een derde van de beschikbare tijd. Sommige andere remonstrantse activiteiten kunnen eveneens onder de voorwaarden van dit 'derde deel' worden geschaard. Onder het derde deel vallen de zondagse erediensten (tot 13 uur) en de christelijke feestdagen. De RGU heeft voor de eigen activiteiten van de gemeente permanent de beschikking over de zolderverdieping van de voormalige kosterwoning, waaronder een predikantenkamer.²⁸ De relatie met Heirloom bestond informeel al langere tijd omdat een van de vrijwilligers die succesvol de exploitatie in de Geertekerk verzorgde, professioneel werkzaam was voor Huize Molenaar. Voor de RGU was van belang dat de exploitant gevoel zou hebben voor oude gebouwen²⁹ en tegemoet kon komen aan de vereiste dat het godsdienstig, culturele en historische karakter van het gebouw altijd in acht moet worden genomen. Voor de exploitatie ligt voor Heirloom het accent op cultureel gebruik en gebruik als rouw- en trouwlocatie.

In de kerk bevindt zich een verplaatsbaar informatiebord met de geschiedenis van de Geertekerk. Ook is er een miniatuur maquette van het kerkgebouw en hangt er een schilderijtje van Gertrudis bij de Zuid-foyer. Op enkele plaatsen in het kerkgebouw bevinden zich tekeningen of foto's van de Geertekerk uit diverse historische

26 Mondelinge informatie van Liesbeth Orthel, lid van de RGU.

27 Deze naam werd in 2019 gekozen. In de verdere beschrijving wordt 'Huize Molenaar' aangehaald als het naar een situatie van voor 2019 verwijst. De overeenkomst mocht ik inzien, maar niet kopiëren. Ik beschikte dus niet over de precieze tekst.

28 Eventueel kan de RGU gebruik maken van de zgn. opkamer als die niet aan derden verhuurd is. RGU heeft recht van eerste optie. In deze nieuwe structuur moeten kerkelijke commissies en werkgroepen hun bijeenkomsten langer van tevoren plannen. De interne verhuurcoördinator heeft inzage in de agenda van Heirloom en vice versa.

29 Arthur J. Modderkolk, gesprek en rondleiding 13 november 2017. Heirloom werkt vanuit o.a. Paushuize in Utrecht.

periodes. Een decoratief schild onder het orgel vertelt beknopt over de geschiedenis van de Geertekerk.

Voor zowel de herbouw in 1954-1956 als de verbouwingen in 2012-2016 was de inzet de Geertekerk als kerkgebouw op deze plaats in de stad te behouden. Binnen de remonstrantse geloofsgemeenschap in Nederland is het een relatief succesvolle gemeente³⁰ mede door de kwaliteit van het kerkgebouw.

2.4 TYPERING VAN DE KERKRUIMTE

De wederopbouw van het kerkgebouw na de verruïneerde staat in 1954 verklaart dat de Geertekerk wat exterieur betreft middeleeuws aandoet, maar wat interieur betreft de sporen heeft van de twintigste eeuw. Het kerkgebouw is geschikt voor meervoudig gebruik omdat de ruimte door de remonstranten sober is gehouden, geen vaste kerkbanken had en flexibel is in te richten. Na de verbouwingen van 2012-2016 is de capaciteit en flexibiliteit verder verbeterd. De ruimte leent zich weliswaar goed voor kerkelijk en liturgisch gebruik, maar neemt in een andere opstelling en voor een ander doel gemakkelijk een andere sfeer aan.

De kerkruimte ziet er sober en schoon uit. Er zijn op het eerste gezicht geen opmerkelijke attributen die aandacht vragen. De gebruikelijke kerkinrichting is er: een doopvont, een preekstoel, twee decoratieve klassieke gezangborden, een tafel, een lezenaar, een orgel, een kleiner kabinetorgel en een vleugel. Er staat een oude bank voor bestuurders van een weeshuis uit Renswoude, die niet gebruikt wordt als zitplaats en er fris geverfd bij staat op een niet opvallende plaats. De stoelen zijn er in lichte grijs- en blauwtinten, met daartussen enkele knalrode exemplaren.³¹

Het karakter van het kerkgebouw zit voor een groot deel in de niet-roerende delen: de klassieke vorm, het blauwe (beetje richting blauwgroen) houten plafond, het licht dat door de veelal doorzichtige en door enkele glas-in-loodramen naar binnen valt en de akoestiek. Voor het meervoudig gebruik is de akoestiek het belangrijkste omdat het de kerk geschikt maakt voor concerten. Er zijn nauwelijks omgevings-

³⁰ De gemeenschap trekt nieuwe leden en vrienden aan, waaronder jongvolwassenen. In de pinksterdienst van 2018 werden zestien mensen als zodanig 'bevestigd' (term uit de liturgie van die zondag). De remonstranten hebben in 2021 landelijk ongeveer 4.500 leden en vrienden.

³¹ Dat is vanuit een interieurperspectief geen uitzonderlijke keuze, maar in kerkgebouwen wordt meestal voor een uniforme kleur gekozen. Voor stemmiger bijeenkomsten als rouwplechtigheden worden alleen grijze stoelen opgesteld.

geluiden vanwege de ligging tussen woonhuizen en de afwezigheid van horeca in de directe omgeving. De akoestiek is voor dit kerkgebouw een *unique selling point* omdat het moet concurreren met de andere kerkgebouwen in Utrecht voor het aantrekken van klanten voor de verhuur.

In het lege hoogkoor bevindt zich in de muur op het centrale punt onder de ramen een ingelegd kruismozaïek. Door de hoge ramen valt licht en er staan bloemen in een sober gedecoreerde standaard waarin het leven van de heilige Gertrudis is afgebeeld.³² In dit deel van de kerk zijn enkele grafstenen herplaatst. Vergeleken met de situatie van vóór 1930 toen het koor geheel was afgesloten met een wand, die bestond uit een ondoorzichtig koorhek, een preekstoel en een orgel, biedt dit een oase van licht. Over het gebruik van de preekstoel hoorde ik van de cantor-organist³³ dat er een keer tijdens een kerstspel van de gemeente iemand als engel ‘uit den hoge’ bovenop zou hebben gestaan. Daarvan zei hij dat als een ander (iemand van buiten de gemeente) dat had willen doen, dit vast afgewezen zou zijn. Het was een hypothetische situatie, want dit verzoek is niet gedaan, maar hij wilde ermee zeggen: voor jezelf (als gemeente) sta je je een vrijer gebruik van de ruimte toe dan dat je dat een ander toe zou staan.

De belangrijkste nevenruimtes heten foyers. Dat sluit aan bij hoe het kerkinterieur door remonstranten vanaf met name eind negentiende eeuw werd genoemd.³⁴ De remonstranten droegen uit dat ze niet ‘kerks’ waren en drukten dat uit in hun taal. De preek werd ‘toespraak’ genoemd, de kansel met dooptuin werd ‘spreektribune’, de kerkenraad werd liever ‘bestuur’ genoemd. Eric Cossee typeert veel van de kerkgebouwen van toen als gehoorzalen.³⁵ De kerkgebouwen die remonstranten gebruiken, zijn heel verschillend.³⁶ Veel ervan zijn niet voor remonstrants gebruik gebouwd, maar ooit overgenomen van een ander kerkgenootschap. Zo radicaal als Cossee het beschrijft, is het niet meer voor alle kerkgebouwen van remonstranten. De benamingen in de Geertekerk sluiten aan bij zijn historische typeringen; er wordt geen kerkelijk jargon gebruikt voor de ruimtes. Een kamer die in een ander protestants kerkgebouw waarschijnlijk ‘consistorie’ genoemd zou worden, heet in de Geertekerk ‘Arminiuskamer’ en heette eerder ‘predikantenkamer’. De twee voor-

32 Ontwerp van Antoinette Gispén.

33 Maarten van der Bijl, cantor-organist van de Geertekerk, dd. 26 januari 2020.

34 In de negentiende eeuw werd de remonstrantse traditie sterk bepaald door het modernisme; dit sluit daarop aan. Na de Eerste Wereldoorlog volgden andere (en minder vrijzinnige) perioden, maar voor dit kerkgebouw geldt dat het pas vanaf 1954 in remonstrantse handen kwam.

35 Cossee 1994, p. 84.

36 Van Zelm van Eldik 2010.

7 Impressie van de stijl van verzorging door Huize Molenaar in 2016 – foto EK 16 oktober 2016.

naamste foyers heten Canneman-foyer en Zuid-foyer. Deze benamingen maken de stap naar een cultureel gebruik van de ruimtes klein. Toen aan het begin van de coronapandemie gewone kerkdiensten niet mogelijk waren, organiseerde de RGU tussen 22 maart en 14 juni 2020 online-uitzendingen onder de naam 'Radio Geertekerk'. De keuze voor radio als term sluit aan op deze typering van Cossee. De meeste andere kerken bleven hun onlinepresentatie van kerkdiensten nadrukkelijk '(kerk) dienst' en 'viering' noemen.

In veel kerkgebouwen staan (vaste) kerkbanken een meervoudig gebruik van een kerkgebouw in de weg. De Geertekerk had deze belemmering niet omdat er stoelen worden gebruikt.

Kerkbanken en kerkstoelen zijn in remonstrantse kerken zelden van monumentale betekenis. Als dissenters mochten de Remonstranten geen overheidsambten bekleden; regeringsbanken zal men er dan ook niet vinden.³⁷

37 Cossee 1994, p. 96.

8 Impressie van de stijl van verzorging door Heirloom in 2021 – foto Heirloom 2021.

Wel waren de houten knopstoelen met hoge rug en rieten zitvlak te zwaar en niet stapelbaar. Deze zijn vervangen door lichtere, stapelbare stoelen. De oude stoelen zijn in 2016 verkocht met de sponsoractie ‘adopteer een stoel’.

Het kerkgebouw kan getypeerd worden als adaptief. Het lijkt zich soepel aan te passen aan het gebruik. Het gebouw is herkenbaar als kerk, maar het is geen prominente kerk voor wat betreft de inrichting. De liturgische meubels kunnen grotendeels uit het zicht worden gehaald. Wat vastzit, bijvoorbeeld de preekstoel, eist niet sterk de aandacht op. Als het beeldscherm wordt neergelaten bij het hoogkoor, krijgt het kerkgebouw het karakter van een zaal of vergaderlocatie. De gehanteerde klassieke stijl in de catering draagt bij aan een zakelijk gebruik van het kerkgebouw.

Het is niet een kerkgebouw waar elke doelgroep zich thuis voelt. Het kan te groot, te klein, te leeg of te koel zijn voor wat een bepaalde gebruiker zoekt. Voor de groepen die er passen en die als frequente gebruikers weten wat ze daar kunnen doen, is de Geertekerk een geschikte plaats. Remonstranten en remonstrantse organisaties voelen zich er in de regel thuis.

In de Geertekerk wisselen gebruikers elkaar af en worden de sporen van de aanwezigheid van een voorgaande gebruiker in principe uitgewist. Als gebruikers iets achterlaten dat past in het arrangement van de volgende gebruiker, dan is het 'uitwissen van sporen' niet nodig. Staan er nog bloemen van een feestelijke bijeenkomst op een zaterdag, dan kunnen deze prima tijdens de kerkdienst op zondag blijven staan. De instelling is dat er steeds naar een neutrale opstelling wordt teruggegaan en dat gebruikers alleen voor de duur van hun evenement de opstelling en benodigdheden inzetten.

2.5 ECCLESIOLOGIE EN EREDIENST VAN DE UTRECHTSE REMONSTRANTEN

Het culturele gebruik van de Geertekerk sluit aan bij de vormen van verhuur die de gemeente al kende. Een belangrijke factor is de ecclesiologie van de remonstranten. De remonstranten hebben geen vastgelegde ecclesiologie.

Wij geloven dat wij zelf, zo zwak en feilbaar als wij zijn, geroepen worden om met Christus en allen die geloven verbonden, kerk te zijn in het teken van de hoop.³⁸

Uit publicaties en praktijken valt te herleiden wat de visie van remonstranten is op de plaats van de kerk in de wereld. Globaal gezegd wordt er tussen de domeinen van kerk en wereld geen scherpe scheiding aangebracht. Binnen het protestantse spectrum bevinden de remonstranten zich aan de kant van de vrijzinnigheid. De wereld van kunst en wetenschap wordt nadrukkelijk met de kerk verbonden.³⁹ Een kenmerk van vrijzinnige tradities is dat er plaats is voor spel, toneel en muziek in de kerk.⁴⁰ Aan de vormende kracht van verbeelding wordt vanouds veel waarde gehecht en dan vooral zoals deze vorm krijgt in poëzie, muziek en literatuur. De vrijzinnige tradities hebben vanouds een sterke vormingscultuur. Via de jongeren-

³⁸ Passage waarin de kerk genoemd wordt in de belijdenis van de Remonstranten. (Bosman, Goud en Van Leeuwen 2006, p. 11-12) Van tijd tot tijd formuleren remonstranten een belijdenis waarmee ze hun identiteit uitdrukken, waarvan de meest recente uit 2006, maar het is een principieel tijdgebonden document en laat alle geloofsvrijheid aan de individuele gelovige. Remonstranten die 'belijdenis doen' schrijven hun eigen belijdenis.

³⁹ Goud 2001; Nissen 2014.

⁴⁰ Hoenderdaal 1977, p. 53-63.

organisaties als de Vrijzinnig Christelijke Jeugdcentrale⁴¹ en het godsdienstonderwijs op openbare basisscholen⁴² is er altijd een sterke inzet geweest om gedachtegoed over te dragen aan kinderen en jongeren. In meerdere remonstrantse gemeenten zijn jongerenwerkers aangesteld. De Remonstrantse Broederschap heeft voor een landelijke jongerengemeente (Jong Arminius) een eigen predikant en is er ruimte voor experiment. Een invloedrijke auteur van kinderbijbels, Joanne Klink (1918-2008), was remonstrants predikant. Het beeld van het kind is positief: een kind staat onbevangen in de werkelijkheid. Deze houding correspondeert met hoe de gelovige tegenover God zou kunnen staan: open, nieuwsgierig en vrijmoedig. In andere delen van de protestantse traditie kan 'spel' verbonden zijn met een domein waar de kerk zich verre van zou moeten houden. Vrijzinnigen zijn vanouds mensen die met evenveel gemak en plezier naar een kerk als naar een theater gaan, maar dat geldt niet voor alle protestantse geledingen. Dit kan historisch en sociologisch verklaard worden door de vrijzinnigen als elite te kenschetsen, maar dit is voor de huidige kerkelijke sociale kaart nauwelijks nog actueel. Interessanter is een onderliggende theologie: zijn er vindplaatsen van heil buiten de kerk? Kan God ervaren worden in de natuur? Voor remonstranten zijn dit vanzelfsprekendheden.⁴³ Mogen verbeeldingen van spel worden uitgedrukt in de kerkgebouwen? Mag je de voorwerpen van het liturgisch centrum ook gebruiken als decorstukken voor je toneelvoering in de kerk? Mag je dansen in een kerkgebouw? Mag iemand die geen predikant is, op de preekstoel staan? In de speltraditie van veel vrijzinnige kerken zijn die grenzen al vaak uitgetest. Door de vaak vrijmoedige omgang met het kerkgebouw is er een wisselwerking in gang gezet. De voorwerpen zijn niet exclusief voor de eredienst omdat ze al vaker zijn verplaatst en voor meerdere doelen worden gebruikt. Een lezer kan een plaats bieden aan een bijbel, maar kan evengoed gebruikt worden voor lezingen of muziekstukken. Een tafel wordt al naar gelang het kleed

⁴¹ Opgericht in 1917 en opgeheven in 1977. De indeling van liederen in een VGVJ-liedbundel 'Jong is ons harte' (1937) illustreert met de verwijzingen naar de natuur, dat de natuur een vindplaats van (ervaringen van) God kan zijn. Indeling van de liedbundel: I. Jeugdkerklieder; II. In de wijde natuur; II. Oud-Nederlandsche liederen; IV. Reidansen; V. Uitheemsche liederen.

⁴² Ik ben van 2004-2012 zelf actief betrokken geweest bij het godsdienstonderwijs op openbare basisscholen als initiator van een traject om dit levensbeschouwelijk onderwijs voor alle betrokken levensbeschouwingen, landelijk bekostigd te krijgen.

⁴³ Een remonstrant uit Middelburg verontschuldigde zich omdat hij niet naar de kerk was gekomen, maar een wandeling had gemaakt in 'de kerk van het ongekorven hout' (de natuur). Marthe de Vries, mailbericht 21 maart 2021.

9 Toneel in de Geertekerk, 1958. Het Utrechts archief, cat.nr. 603478. Afbeelding van een scène uit het toneelstuk 'De Vierde Kwam Nu' van Robert Drost, opgevoerd door leden van de samenwerkende vrijzinnige kerken in de Geertekerk (Geertekerkhof) te Utrecht. Fotograaf F.F. van der Werf.

een avondmaalstafel of een vergadertafel. Er is een haast huiselijke praktische omgang met de dingen in het kerkgebouw. Om het licht in de preekstoel van de Geertekerk wat beter te richten, werd er een bakblik (springvorm) in aangebracht. In veel vrijzinnige kerkgenootschappen is een eigen lokale productie van een kerstspel gebruikelijk of lang gebruikelijk geweest. De gemeente van de Geertekerk hecht aan deze traditie. Het samen schrijven (tekst en muziek) en werken aan een kerstspel en spelen bij andere hoogtijdagen maakt deel uit van vaak dierbare herinneringen aan het kerkelijk leven.⁴⁴ Die traditie is door afnemend ledental en vergrijzing niet meer overal te vinden of er zijn andere vormen voor in de plaats gekomen. Een zondagse viering die (mede) podium biedt aan een uitvoerend kunstenaar is geen uitzonde-

44 Dit is in meerdere kerkgenootschappen gebruikelijk (of gebruikelijk geweest), zoals in bepaalde geledingen van voormalig Nederlands Hervormde kerken (nu PKN), bijv. de Bergkerk in Amersfoort, Paasspel 2019 (bijgewoond).

10 Activiteit Stedelijk Gymnasium, 1963. Het Utrechts archief, cat.nr. 100846. Afbeelding van de prijsuitreiking in de Geertekerk (Geertekerkhof) te Utrecht voor de best geslaagde leerling van het Stedelijk Gymnasium (Homeruslaan 40) te Utrecht, tijdens de toespraak door de winnaar. Fotograaf L.H. Hofland.

11 Leerlingen Stedelijk Gymnasium met burgemeester, 1966. Het Utrechts archief, cat.nr. 128843. Afbeelding van de prijsuitreiking door burgemeester jhr. mr. C.J.A. de Ranitz aan de beste leerlingen van het Stedelijk Gymnasium (Homeruslaan 40) te Utrecht in de Geertekerk (Geertekerkhof). Fotograaf L.H. Hofland.

ring.⁴⁵ Van predikanten wordt een culturele inbreng gewaardeerd en vaak verlangd. Verwijzingen naar denkers, schrijvers van poëzie en proza in remonstrantse preken en publicaties zijn gebruikelijk.⁴⁶ Het lezen van gedichten en het opvoeren van muziek is vaak onderdeel van zondagse erediensten.

Kenmerkend is dat gebruik van diverse levensbeschouwelijke bronnen een plaats kan krijgen in remonstrantse vieringen en activiteiten. Activiteiten als dans en meditatie en het opnemen van fragmenten uit wijsheidsliteratuur uit diverse tradities kunnen deel uitmaken van de diensten. Leden van remonstrantse kerken die aangeven door het boeddhisme geïnspireerd te zijn of lid te zijn van de Vrijmetselaars, zeggen niets vreemds. Soms wordt een expliciet contact gezocht met een andere geloofsgemeenschap. Sinds 2005 onderhoudt de RGU een relatie met de Omar al Farouq moskee in Utrecht.⁴⁷ Remonstranten zien tolerantie en openheid als deel van hun geschiedenis en identiteit.⁴⁸ Het kerkbegrip is niet scherp afgebakend en er is geen sterk gevoel vooraf van dingen die in een kerkgebouw niet zouden kunnen. Het kerkgebouw kent geen plaatsen die principieel niet toegankelijk zouden zijn. Eventuele ontoegankelijkheid van ruimtes is functioneel: een opslagruimte of keuken is voorbehouden aan personeel en dienstdoende vrijwilligers. De opgang naar het orgel is voor de musici. Bij de preekstoel hing ooit een bordje met ‘verboden toegang’, maar dat bevindt zich daar nu niet meer.⁴⁹

De kerkruimte wordt relatief leeg beschikbaar gesteld. Liturgische roerende zaken zoals avondmaalsgerei en kaarsen zijn opgeborgen. Voor de stoelen zijn kussentjes beschikbaar. Er staat een vleugel. Er kan een podium worden gebouwd en er is een grote tafel en een lezenaar. Gezien het eigen vrije gebruik van de ruimte door de

45 In reactie op de coronapandemie hebben de remonstranten op landelijk niveau besloten om m.i.v. 15 maart 2020 gedurende enige maanden kerkdiensten uit diverse plaatsen in het land te streamen. In de Pinksterviering van 2020 trad De Dutch Don't Dance Division op: www.remonstranten.nl (zoekterm Pinksteren 2020 DDDD) en <https://www.youtube.com/watch?v=qlON3tJjZY4&t=87s>. Beide geraadpleegd 6 januari 2023.

46 Siebrand 2020.

47 In Nederlandse kerken vinden veel activiteiten plaats via commissies en ze staan niet per se voor betrokkenheid van een hele gemeenschap bij een bepaald thema of een bepaalde relatie. De RGU heeft halfjaarlijkse ontmoetingen van leden van de moskee Omar al Farouq uit Utrecht Overvecht met leden en vrienden van de Geertekerk en andere geloofsgemeenschappen en belangstellenden, bijvoorbeeld onder de naam ‘Stamp-pottenavond en dialoog – ontmoeting met moskee Omar al Farouq’ (21 november 2018). <https://utrecht.remonstranten.nl/agenda/stamp-pottenavond-najaarsontmoeting-met-moskee-omar-al-farouq/>. Geraadpleegd 6 januari 2023.

48 Kuyk 2017.

49 Liesbeth Orthel, lid van de RGU, 2 juni 2018.

gemeente zelf is er niet veel te ontdekken over wat er van andere gebruikers niet geaccepteerd zou worden.

De openheid naar allerlei vormen van cultuur was al lang kenmerkend voor remonstranten. Voor wat betreft de Geertekerk kan dit worden geïllustreerd aan de hand van enkele foto's uit Het Utrechts Archief.

Opmerkelijk is dat de RGU-website en de maandelijkse *Geertebrief* de publiek toegankelijke activiteiten van Heirloom in de agenda opnemen. Kennelijk wordt aangenomen dat betrokkenen bij de Geertekerk hiervoor eveneens interesse hebben en anderen op de activiteiten kunnen attenderen. Het bevestigt het geschetste beeld dat met het formaliseren van het meervoudig gebruik van het kerkgebouw zoals dat in 2012 in gang is gezet tussen de RGU en Heirloom, sprake is van continuïteit met het gebruik van het kerkgebouw in de daaraan voorafgaande periode. De intensiteit van de verhuur is sinds de professionalisering wel toegenomen.

Gebruik van de kerkruijnte in de remonstrantse eredienst

Remonstranten kennen over het algemeen een vrij sobere protestantse vorm van eredienst die getypeerd kan worden als 'laagkerkelijk'. De liturgie heeft weinig vaste elementen. Het kerkelijk jaar wordt in grote lijnen gevolgd, maar niet per se door gebruik te maken van het oecumenisch leesrooster, al kan dat plaatselijk sterk verschillen. De sacramenten van doop en avondmaal staan niet centraal en worden niet frequent⁵⁰ gevierd. Er is relatief veel aandacht voor het gesproken woord. Het kerkgenootschap trekt vanouds veel hoogopgeleiden aan. Muzikale kwaliteit in de erediensten is belangrijk. De Utrechtse gemeente heeft een cantor in dienst die leidinggeeft aan de cantorij en aan een eigen kamerkoor. Het betrekken van musiceerende gemeenteleden is vrij gangbaar in remonstrantse diensten. De gemeente in Utrecht trekt onder meer jongvolwassenen aan. Legaten dragen bij tijd en wijle bij aan de beschikbare middelen van een gemeente.⁵¹

⁵⁰ In protestantse kerken kan onder 'niet frequent' vier tot vijf avondmaalsvieringen per jaar worden verstaan. In hoogkerkelijke tradities is het wekelijks. In remonstrantse kerken zou een maandelijkse avondmaalsviering 'hoofrequent' worden gevonden. Daartoe zou de gemeente van de Geertekerk ooit besloten hebben, maar in de praktijk gebeurt het minder vaak. Over avondmaalspraktijken in de Nederlandse vrijzinnigheid: Hiemstra 2022.

⁵¹ Een overleden gemeentelid liet de kerk in 2018 ruim een miljoen euro na. *Geertebrief* Pasen 2018, p. 7.

12 Opstelling voor een kerkdienst. Er staan drie stoelen van voor de vervanging van het meubilair in 2016 om een aantal gemeenteleden tegemoet te komen die aan de oude stoelen gehecht waren. In de kerkdiensten werden enkele van de oude stoelen nog enige maanden opgesteld, maar op zeker moment verdwenen ze. Foto EK 16 oktober 2016.

In de Geertekerk kan de opstelling van de stoelen op de zondagen wisselen. De stoelen kunnen zowel in een oost-west als in een noord-zuid richting zijn opgesteld. Het liturgisch meubilair en de piano zijn flexibel op te stellen. Of de preekstoel naast het koor wel of niet gebruikt wordt in een kerkdienst, hangt af van de opstelling van de stoelen en van het aantal aanwezigen. Voor de goed bezochte pinksterdienst staan de stoelen gericht naar het koor en wordt de preekstoel gebruikt zodat iedereen de predikant goed kan zien en horen. Soms wordt gekozen voor een 'dwarsopstelling' die voor de verstaanbaarheid gunstiger is en als opstelling misschien iets intiemer is dan de inrichting gericht op het koor (afb. 12). Gebruik van de preekstoel is in deze opstelling geen optie, omdat de preekstoel zich dan schuin achter de gemeente bevindt.

De doopvont staat dicht bij het hoogkoor. De positie van een doopvont vooraan in de kerk is in protestantse kerkgebouwen gebruikelijk. De doop is als sacrament niet

13 Avondmaalstafel Witte Donderdag – foto EK 18 april 2019.

heel belangrijk bij remonstranten⁵² in tegenstelling tot de beginselverklaring.⁵³ Het onderschrijven hiervan geldt als toelating tot lid of vriend van het kerkgenootschap. Er worden kinderen gedoopt, maar niet frequent. Volwassendoop komt weinig voor, omdat de beginselverklaring de functie van toelating vervult. ‘Een gezindheid delen’ wordt belangrijker gevonden dan formeel lidmaatschap. In veel andere protestantse kerkgenootschappen wordt lidmaatschap nadrukkelijker verbonden met doop en belijdenis van de leden.

Het hoogkoor wordt voor zondagse diensten meestal leeg gelaten of sober ingericht met bloemen en in de adventstijd bijvoorbeeld met een kerststal. In veel andere protestantse of oecumenische kerken die beschikken over een koorgedeelte (zoals in kerkgebouwen van voor de reformatie), wordt het (lege) koor gebruikt als plaats waar avondmaal gevierd wordt⁵⁴ en als plaats die gebruikt wordt voor cantorijen, koren en muziekensembles. In de Geertekerk wordt het hoogkoor soms door het kamerkoor gebruikt. Op Goede Vrijdag 10 april 2020 was in het hoogkoor een opstelling gemaakt met kaarsjes.

Met een viering van avondmaal op de plaats van het hoogkoor sluit een gemeente aan bij een klassieke opbouw van een liturgie. De beweging die een gemeente kan maken in een gotisch kerkgebouw is een beweging van de westkant naar de oostkant van het kerkgebouw: vanaf de drempel van de kerk, via het middenschip richting het koor.⁵⁵ In ‘hoogkerkelijke’ tradities wordt bewust deze verbinding met de opbouw van het katholieke kerkgebouw gezocht. De Geertekerk zou daar gezien de structuur van het gebouw eventueel geschikt voor zijn. Dit past echter niet bij de opvattingen en de stijl van remonstranten. Avondmaal wordt gevierd in een kring in een centraal deel van de kerkruiimte. Dat neemt niet weg dat het vrijwel lege koor nadrukkelijk bijdraagt aan de esthetische beleving van de kerk. De leegte ervan kan worden gezien als representatie van ruimte die niet is ingevuld. Dat correspondeert

52 Van Leeuwen en Slootmans 2008. Onder invloed van de moderne theologie in de negentiende eeuw en vanwege de toetreding van een grote groep vrijzinnige predikanten uit de Nederlandse Hervormde Kerk, was er in 1879 een poging gedaan om doop, avondmaal en diaconie te verwijderen uit het Algemeen Reglement (Barnard 2006, p. 74-75). Dat haalde het niet, maar terughoudendheid ten aanzien van de rituelen van doop en avondmaal kenmerkt een deel van de remonstranten nog altijd. Een van de predikanten heeft zich bijvoorbeeld bewust niet laten dopen.

53 Beginselverklaring (versie 1999): ‘De Remonstrantse Broederschap is een geloofsgemeenschap die, geworteld in het evangelie van Jezus Christus en getrouw aan haar beginsel van vrijheid en verdraagzaamheid, God wil eren en dienen.’ (Slis 2006, p. 158)

54 Bijv. de Janskerk Utrecht en de Oude Kerk in Amsterdam.

55 Meest nadrukkelijk is dat te zien in de orde van dienst van de Oude Kerk in Amsterdam.

met een open godsbeeld. Remonstranten staan individuele vrijheid voor ten aanzien van voorstellingen van God en van alle geloofsopvattingen.

Remonstranten zijn protestants in hun opvatting over het kerkgebouw als een plaats van samenkomst, die prettig en functioneel moet zijn, maar die theologisch gezien niet als 'heilig' wordt beschouwd en waar je in principe vrij mee om kunt gaan. De eerste regel van een bekend lied 'Zomaar een dak boven wat hoofden'⁵⁶ kan als een relativerend 'zomaar' gelezen worden, maar het lied vervolgt als een ode op het kerkgebouw: '[...] deur die naar stilte open staat. Muren van huid, ramen als ogen, speurend naar hoop en dageraad. Huis dat een levend lichaam wordt als wij er binnen gaan om recht voor God te staan.' In de Geertekerk hoor ik de predikanten en gemeenteleden vaak naar de aantrekkelijkheid en schoonheid van het kerkgebouw verwijzen. Het kerkgebouw vertegenwoordigt voor hen een spirituele dimensie.

2.6 HET LICHT EN DE RAMEN IN DE GEERTEKERK

Wat betreft het licht heeft de Geertekerk twee gedaantes: het daglicht is onderdeel van het gotisch karakter van het kerkgebouw, maar het licht waarop het kerkgebouw is aangewezen in de avond, betreft een vrij reguliere en functionele verlichting. De werking van het licht wordt mede bepaald door de ruimte die verlicht wordt en de eventuele objecten waarmee het licht interacteert. Het hoogkoor, de glas-in-loodramen, de overige ramen, de gordijnen (licht afschermend) en het licht van de kaarsen in de kaarsenkronen (aangestoken op hoogtijdagen) spelen hierbij een rol.

Bissera Pentcheva beschrijft in haar artikel over een altaarstuk uit de kloosterschik van een verdwenen kloosterkerk van Stavelot (België) hoe de lichtval (zowel daglicht als kaarslicht) op kerkelijke objecten aan hun levendigheid bijdragen. Het object reageert op de lichtval tijdens de diverse gebedstijden. Zij voegt aan haar artikel een filmische presentatie toe, waarbij de verbeelding van gregoriaanse zang op het altaarstuk van een pinkstervoorstelling van Christus met zijn discipelen verbonden wordt met de architectuur van het kerkgebouw (basilicamodel). Het altaarstuk wordt nu enkel museaal in een vitrine getoond en verliest daardoor deze dimen-

⁵⁶ *Liedboek. Zingen en bidden in huis en kerk*, lied 276. Een bekende tekst van Huub Oosterhuis op een melodie van Valerius' Gedenckclanck, in de liturgie van 16 oktober 2016, Geertekerk. In dezelfde dienst: lied 280 'De vreugde voert ons naar dit huis' (tekst Sytze de Vries; muziek Willem Vogel; beiden waren werkzaam in de Oude Kerk in Amsterdam).

14 Namiddag, met het Paulusraam (Johan Dijkstra, 1964) – foto EK 18 oktober 2019.

sies.⁵⁷ Haar bevinding maakt duidelijk dat licht in samenspel komt met ruimte en met objecten.

Licht in kerkgebouwen veronderstelt dat er iets wordt aangelicht. Het ontwerp veronderstelt een richting, een object, een samenspel met een object, of met een aangewezen plaats in de kerk waar iets gebeurt (een eucharistie, een doop, een devotioneel object als een crucifix). Iets staat in de spotlight: maar wat? Wat heeft het daglicht in de Geertekerk nodig om mee in samenspel te komen? Zijn dat liturgische objecten of, als die er niet zijn, is het de vloer, zijn het de muren of zijn het de mensen die met het licht in aanraking komen? Het daglicht dat door de overige ramen komt, kan als de gemeente in een dwars-opstelling zit, te fel zijn. Dan worden de gordijnen ingezet als zonwering, eventueel tijdens een dienst.⁵⁸ De gordijnen zijn daarnaast functioneel als visuele afscherming van de nevenruimtes (Zuid-foyer en Canneman-foyer).

De Geertekerk valt op door de leegte in het middenschip, transept en hoogkoor, ofwel vrijwel de hele kerkruimte. Alles is vrij om in te richten. Vooral met stoelen en eventueel een of meerdere tafels wordt de ruimte doorgaans gevuld. Een remonstrantse kerk kan mogelijk als nog leger dan andere protestantse kerken ervaren kan worden.

Ik hoor een teleurgestelde gereformeerde ouderling die een leeg remonstrants kerkgebouw kwam bekijken nog zeggen: “Wat een saaie ruimte, zelfs bij ons vind je meer kleur!” Hij wist niet dat het referentiekader van de klassieke vrijzinnigheid niet de kerk was, maar het theater dat niet op verbouwing maar op actieve invulling wacht. Daarom noemde men bij wat bij de gereformeerden een galerij heette een balkon, zoals in de concertzaal of de schouwburg. Dat (taal-) gevoel en dat besef van vorm en ruimte is nu grotendeels verdwenen.⁵⁹

De warsheid van voorgegeven heiligheid van objecten, inclusief het kerkgebouw zelf, mag duidelijk zijn, maar aan de andere kant wordt er veel verwacht van wat met name een predikant weet op te roepen aan sfeer in de kerkdienst. Met taal en esthetiek (welbespraaktheid is een remonstrantse deugd) wordt gestreefd een ervaring van verdiept inzicht, troost en verbondenheid op te roepen. Het moet ‘gebeuren’ zo-

57 Pentcheva 2017.

58 Meegemaakt bij de intrededienst van ds. Marthe de Vries, 20 januari 2019, aanvang 14.30 uur.

59 Siebrand 2020, p. 85.

als je dat in een theater verwacht. Via het immanente wordt de verwijzing naar (en beleving van) het transcendente nagestreefd, bij voorkeur wat indirect en subtiel omdat het in een vrijzinnige opvatting niet past om te veel vanuit 'God' uit te gaan. In glas-in-loodramen worden immanentie en transcendentie met elkaar verbonden. Jojada Verrips beschrijft en duidt deze werking van licht:

[...] light, as a physical phenomenon, plays in helping not to only connect a professed invisible transcendent with the immanent by shining through a specific type of material medium – that is, a stained glass window – but to also make this transcendent translucent or visible in the immanent.⁶⁰

De glas-in-loodramen van Johan Dijkstra⁶¹ met uitgesproken Bijbelse voorstellingen, het pinksterraam (1957), het Mozesraam (1960) en het Paulusraam (1964), zijn van hoge kunstzinnige kwaliteit. Het echtpaar Martens-Mulder dat lid was van de Geertekerk, kende de kunstenaar persoonlijk, bekostigde de ramen en onderhield het contact over het ontwerp. Peter Hanegraaf beschrijft hoe ze met hun plannen de ideeën van de predikant terzijde schoven.⁶² De RGU van de jaren vijftig hechtte aan een stijlvolle kerk en de kunst van gerenommeerde kunstenaars past daar goed in. In een online pinksterviering posteerde predikant Florus Kruyne zich bij het pinksterraam⁶³ en besteedde aandacht aan de voorstellingen op dit raam.

De typering van Verrips staat mogelijk in lichte spanning met een gevoeligheid van remonstranten: zou hiermee de transcendentie niet te veel voorop worden gezet? En passen zulke expliciet Bijbelse voorstellingen bij de spiritualiteit van de hedendaagse remonstranten? De bekeringsvoorstelling van het Paulusraam lijkt niet direct aan te sluiten bij vrijzinnige theologische voorstellingen. De glas-in-loodramen horen bij het kerkgebouw en maken deel uit van de sfeer, maar krijgen (afgezien van het aangehaalde voorbeeld rond het pinksterraam) geen al te specifieke aandacht.

Wat het effect van licht betreft, spelen het lege hoogkoor en de kaarsen in de kaarsenkronen een prominentere rol voor wat betreft de kerkelijke gemeente. Het

60 Verrips 2020, p. 44.

61 Johan Dijkstra (1896-1978) was een van de oprichters van de Groningse kunstenaarsgroep De Ploeg en vooral bekend als schilder. Hij ontwierp ook de glas-in-loodramen van de aula van de Rijksuniversiteit Groningen.

62 Hanegraaf 2020, p. 11-15.

63 www.youtube.com/watch?time_continue=732&v=J9sgNikTPil&feature=emb_logo vanaf minuut 12. Geraadpleegd 6 januari 2023.

ingelegde mozaïek van een kruisvorm (Antoinette Gispén) geeft een sober visueel richtpunt waardoor de diepte van het hoogkoor accent krijgt.

In het gelijkarmige of Griekse kruis “raken God en mens, hemel en aarde, tijd en ruimte elkaar”.⁶⁴

Het is een herkenningpunt voor dit kerkgebouw omdat op interieurfoto's met dit kruis de Geertekerk goed identificeerbaar is. In het hoogkoor staat nog een ander werk van Antoinette Gispén uit 1987, waarin bloemen kunnen worden gezet. Het hoogkoor kan worden waargenomen als een soort grote nis, zonder altaar of heiligenbeeld (afb. 12), maar met een mogelijke ervaring van ‘heiligheid’ van het licht zelf. Die leegte past vermoedelijk beter bij de spiritualiteit van de hedendaagse RGU dan de voorstellingen van de ramen van Johan Dijkstra.

De kaarsen die op hoogtijdagen⁶⁵ worden aangestoken (afb. 5) geven de kerk een levend licht en benadrukken de feestelijkheid van de betreffende viering. In aansluiting op de zeventiende-eeuwse kaarsenkroon (2.2) zijn twee andere (twintigste-eeuwse) kaarsenkronen gemaakt.⁶⁶ De keuze voor dit type klassieke kaarsenkronen werd in die tijd (jaren vijftig/zestig) in meer protestantse kerkgebouwen gemaakt, zoals in de Amersfoortse Sint-Joriskerk.⁶⁷ Het grijpt terug op een protestantse esthetiek⁶⁸ die in de zeventiende eeuw tot bloei kwam en die ook een koloniale doorwerking kreeg.⁶⁹

Bij activiteiten in de avond heeft het kerkgebouw een andere sfeer dan overdag (afb. 13). De verlichting tijdens bijeenkomsten na zonsondergang lijkt niet specifiek geschikt te zijn voor het kunnen uitlichten van een deel van het kerkgebouw. Bij de

64 ‘Het kruis is in 1957 gemaakt in opdracht van het Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen, kort nadat de restauratie van de kerk was afgesloten.’ Lenferink en Ollrichs. Geraadpleegd 6 januari 2023.

65 Voorbeelden van hoogtijdagen waarbij de kaarsen worden aangestoken zijn kerst, Pasen, Pinksteren en bevestiging van een nieuwe predikant. Een man die dicht bij de kerk woont, verzorgt het aansteken en doven van de kaarsen. Hij verzamelt in deze en in andere Utrechtse kerken de restanten van kaarsen die hij gebruikt voor het maken van nieuwe kaarsen die hij verkoopt voor stichting Exodus. Gehoord van een van de predikanten van de Geertekerk, Alleke Wieringa, 20 mei 2018 (na de pinksterdienst). In de videodiensten op 12 april (Pasen) en op 31 mei 2020 (Pinksteren) brandden deze kaarsen overigens niet; in de videodienst van kerst 2020 wel.

66 Van Zelm van Eldik 2010, p. 201.

67 Emmens 2012, p. 254-255.

68 De katholieke Franciscus Xavieriuskerk in Amersfoort heeft overigens ook koperen kaarsenkronen.

69 Mochizuki 2009.

introdactie van een Bachcantate wordt met een statief met extra lampen een leze- naar bijgelicht zodat een inleider de tekst kan lezen. Over de kwaliteit van het licht sprak Reynoud Wieringa (lichtkunstenaar) zich uit:

[...] De verlichting in de Geertekerk noemt hij “vreselijk”, want “je ziet niet de kleuren die je gewend bent”. “In sommige ledverlichting zitten niet alle kleuren van het zichtbare spectrum. Dat kan er heel onnatuurlijk uitzien en dat is in de Geertekerk het geval.”⁷⁰

2.7 ENKELE VORMEN VAN GEBRUIK VAN DE GEERTEKERK

Naast diverse vormen van private verhuur zijn er (semi)publieke bijeenkomsten, waarvan ik hier enkele beschrijf als impressie van wat er in het kerkgebouw gedaan wordt.

Kerken Kijken Utrecht

Sinds 1983 stellen diverse historische kerkgebouwen in de Utrechtse binnenstad zich open voor bezoek in een programma dat Kerken Kijken heet. De Geertekerk is onderdeel van dit programma, tot de start van het Festival Oude Muziek in augustus.

Bij deze openstelling worden oude foto's getoond van hoe de kerk er als ruïne bijstond in 1954. De deur naar de sacristie staat open⁷¹ waar attributen liggen opgeslagen van de vrijzinnige gemeenschap van de Utrechtse Leeuwenberghkerk. In 2004 hebben de ongeveer 75 leden daarvan zich in 2004 bij de Geertekerk gevoegd en is de Leeuwenberghgemeente opgeheven.⁷² Bij binnenkomst zijn er enkele vrijwilligers aanwezig, die informeren waar de bezoekers vandaan komen. De gemeente Utrecht wil dit met het oog op toerisme in de stad Utrecht weten. De gemeente ondersteunt Kerken Kijken. De informatieborden met de geschiedenis van de Geertekerk worden dan wat prominenter neergezet, dicht bij de ingang. De Geertekerk ligt wat verder van de andere deelnemende kerken af en bezoeken duren in de regel vrij kort; twintig minuten is aan de lange kant. Volgens het jaarverslag van 2019⁷³

⁷⁰ *Geertebrief*, december 2018, p. 8.

⁷¹ Waarnemingen bij een bezoek dd. 4 augustus 2017.

⁷² Slis 2006, p. 96.

⁷³ <https://www.kerkenkijken.nl/documenten/00000052.pdf>. Geraadpleegd 30 juni 2020.

was het gemiddeld aantal bezoekers per dag 57. Voor de hele zomerperiode, inclusief de open monumentendag waarmee deze periode afsluit, gold dat de Geertekerk 45 middagen open was geweest. In totaal bezochten ruim 60.000 mensen de deelnemende Utrechtse kerken (exclusief de Domkerk) in 2019. Na een pilot in 2018 is in 2019 is Kerken Kijken uitgebreid met Kerken Luisteren waarbij er muzikale optredens plaatsvinden tijdens deze zomeropenstellingen.

Utrechtse Bachcantates

Ruim 50 jaar worden in de Geertekerk maandelijks Bachcantatediensten gehouden op de eerste zondagavond in de maand, aanvang 19.30 uur. Het zijn uitvoeringen door een ad hoc amateurorkest en -koor met een professionele dirigent en enkele professionele musici en professionele zangers. Wie koorervaring heeft en een partituur kan instuderen, mag meezingen als wordt deelgenomen aan de repetities in de voorafgaande week. Koor en orkest oefenen afzonderlijk de cantate in.

De oorsprong van de Bachcantates gaat terug naar 1967 toen studenten van het Utrechts Studentenorkest (USKO) het initiatief namen voor maandelijks cantatediensten. Dat deden ze samen met de Universitaire Kapeldiensten. In 1976 werd de Stichting Utrechtse Cantatediensten opgericht, die vrij is van kerkelijke of andere bindingen.⁷⁴ Ze zochten daarvoor een kerkgebouw in Utrecht. Willem Jan Overdiep (predikant van de Geertekerk 1965-1990) reageerde daar positief op. Het waren lange tijd oecumenische kerkdiensten waar de Bachcantate deel van uitmaakte. Het woord 'dienst' is bij het vijftigjarig jubileum uit de naam verdwenen ('cantatedienst'). De Utrechtse Bachcantates zijn onafhankelijk van de RGU. De cantates worden ingeleid door allerlei deskundigen en liefhebbers, waaronder predikanten. De keuze voor de cantates is afgestemd op het kerkelijk jaar. Een Bachcantate duurt meestal een minuut of twintig.

De opzet volgt een vast stramien. Een lid van het bestuur heet de aanwezigen welkom. De dirigent oefent het slotkoraal met publiek, gevolgd door een toelichting

⁷⁴ Hans Johann Sebastiaan Brandt Buys (1905-1959) voerde de eerste Bachcantates tijdens kerkdiensten in de oorlogsjaren uit als 'godsdienstoefeningen' in de Utrechtse Buurkerk, waarmee het aan de controle van de nationaal-socialisten ontsnapte (de Kultuurkamer). Brandt Buys richtte in 1945 het USKO op. (Van der Sar 2017, p. 12-13)

op de cantate door een inleider.⁷⁵ De instrumenten worden gestemd en de cantate begint met enkele met naam aangekondigde zangers⁷⁶ die informeel gekleed zijn. De namen van de instrumentalisten en solisten staan op het uitgereikte programma. Bijzonderheid is dat met alle aanwezigen samen het slotkoraal gezongen wordt. Dit is wellicht terug te voeren op het verleden waarin de Bachcantates onderdeel uitmaakten van een kerkdienst.

In de uitvoering op 4 februari 2018 werd een richtbedrag van € 12,50 genoemd voor de collecte. Eerder was dat opengelaten. In het welkomstwoord werd gezegd dat het geefgedrag tot dan toe op een derde van dat niveau zat.⁷⁷

Voor de inleider wordt een lezenaar neergezet met een extra lamp en microfoon op de hoek van de linker pilaar. Het orkest en koor zitten in de breedte van het schip en deels in de zijbeuken. Het hoogkoor is leeg. In het middenschip zit het publiek. De verlichting is overal gelijkmatig aan, zonder spotlights. Vlak voor aanvang gaan de gordijnen (van de zijbeuken/foyers) dicht, zodat het middenschip wordt afgesloten. Achter de gordijnen links is de tafel waar na afloop promotiemateriaal en een partituur voor een volgende cantate opgehaald kan worden. Na afloop wordt onmiddellijk begonnen met opruimen. Er kan wijn of fris worden gedronken.

Het publiek is opmerkelijk stil. Bij een grapje wordt er hartelijk, maar niet heel hard gelachen. De sfeer is wel ongedwongen en aandachtig. Het publiek maakt de indruk uit een redelijk vaste groep te bestaan, omdat iedereen zich zo moeiteloos in de routine voegt. De akoestiek is heel goed in deze kerk. Bij de uitgang worden vioolkisten opgehouden om de giften in te verzamelen.

De indruk die ik kreeg is dat het projectkoor weliswaar incidentele deelname faciliteert maar waarschijnlijk bestaat uit een groep die regelmatig meezingt en mee-musiceert. Voor een deel werkt het nog steeds als oefenplaats voor jongere musici, net als in de tijd van de oprichting. Het kwam op mij over als een gevestigd instituut: 'de kerk van de Bachliefhebber', met eigen rituelen zoals de open vioolkisten waar de vrijwillige donaties in worden verzameld na afloop.

75 Vincent Bijlo vertelde op 10 september 2017 over het Bijbelverhaal waar deze cantate aan ontleend was. Die avond was dat het verhaal van de barmhartige Samaritaan (Lukas 10), wat de (kerkelijke) lezing was van die zondag. Kardinaal Eijk sprak op 1 oktober 2017. Op 4 februari 2018 verzorgde Eduard van Hengel de inleiding. Dirigent van deze Bachcantates was Gerrit Maas.

76 Vermoedelijk beroepszangers of daarvoor in opleiding.

77 Het deed denken aan de opmerkingen over cantatediensten in de Grote Kerk in Zwolle, waar de collecte-opbrengsten een derde van het benodigde bedrag afdekken.

De aanblik van de Geertekerk in de avond, vooral als het donker is in de wintermaanden, verschilt sterk van de aanblik overdag. De beperkingen van de lichtkwaliteit zijn dan wel duidelijk. Voor de spreker wordt een extra toneellampje neergezet omdat er geen standaard voorziening is voor het uitlichten van een spreker. De sfeer van het kerkgebouw in de avond is wat stemmig (afb. 13) en wat de verlichting betreft misschien een beetje grijs.

Vloeken in de kerk

In de periode 2015-2018 vonden op diverse plaatsen performancediensten plaats, waaronder enkele in de Geertekerk. Deze diensten werden net als de overig publiek toegankelijke programma's, aangekondigd op de website van de Geertekerk. Ze vonden plaats op zondagmiddagen. De makers richtten zich in deze performances met hun eigen zingevingsvragen op hun publiek. In 2020 presenteerde de groep zich in een podcast over troost en bereidde een voorstellingstour voor onder de titel 'Donker'. De makers wilden een plek van troost bieden, met 'eerlijke verhalen' en ook met ruimte voor 'de biecht'. Ze gaven aan dat ze wars zijn van maakbaarheidsdenken.⁷⁸

Vloeken in de Kerk maakt performancediensten met de voeten in de traditie en de klauwen in het nu. Voorstellingen met wisselende makers vol eerlijke verhalen, waarin theater, dans, muziek, filosofie en levensbeschouwing elkaar ontmoeten. Vloeken in de Kerk werd in 2015 opgericht door dramaturg Alinde Hoeksma. Het Utrechtse gezelschap heeft sindsdien drie speelreeksen gemaakt in gebedshuizen en op festivals, waaronder het zevenluik 'De Deugd van Tegenwoordig' (o.a. op festival De Parade) en het vierluik 'Op zoek naar Geluk'.⁷⁹

De kaartverkoop (€ 17,50) verliep via Theater Kikker. Het was een theaterperformance die werd vormgegeven als een heel vrije liturgie. Anders dan bij aanvang van een kerkdienst, waarbij je direct plaats kunt nemen, was hier de ontvangst zoals in een theater: bezoekers konden het middenschip in als de deuren van de foyer opengingen. De mogelijkheid om zelf een opstelling te maken, werd voor een van de performances gebruikt door het publiek op te stellen met de blikrichting naar de

⁷⁸ Uit de podcast over troost van Vloeken in de kerk (Spotify), 6 januari 2020.

⁷⁹ www.vloekenindekerk.nl. Geraadpleegd 30 mei 2020. Een filmpje met trailer: www.youtube.com/watch?v=kQJ82UZuzNE 27. februari 2018, opname in de Geertekerk. Geraadpleegd 6 januari 2023.

(dichte) ingang. Zo konden de spelers het voorportaal van het kerkgebouw benutten als ruimte om op te komen (als vanuit coulissen). Het publiek zat toen met de rug naar het hoogkoor.

De voorstellingstour ‘Donker’ (2020) kon niet doorgaan als gevolg van de coronapandemie. Het zou een performedienst worden

[...] over de schaduwkanten van mens en maatschappij. De makers besloten een ludieke draai te geven aan het project en zetten hun zoektocht naar duisternis voort in een podcastserie. [...] Vloeken in de Kerk rouwt, niet alleen om hun verloren voorstelling maar ook om verloren toekomstbeelden, plannen en zekerheden. Te midden van de schreeuw ‘samen tegen corona’ worstelen de makers met minder rooskleurige gevoelens. In de podcast hoor je hoe zij zich in de crisis door fases van rouw heen bewegen. Van ontkenning naar woede, van onderhandeling naar depressie, in de hoop hortend en stotend aan te komen bij acceptatie. Wekelijks te beluisteren op zondag, de dag van bezinning, in je favoriete podcastapp tussen 12 juli en 23 augustus.⁸⁰

Geestdrift Festival 2017

Op de eigen website presenteert het festival zich:

Geestdrift Festival is een intiem festival in de Utrechtse binnenstad waar betekenisgeving, schoonheid en sociale thema's samenkomen en gevierd worden. Een eendaags festijn met theater, lezingen en discussies. Een plek waar eigenzinnige singer-songwriters onbevangen putten uit oude tradities. Waar je uitdagende workshops kunt volgen terwijl je omringd wordt met moderne beeldende kunst. Waar oude muziek hand in hand gaat met nieuwe ideeën. En dit alles omlijst door dichters, muzikanten, kunstenaars en afgesloten met een performance op het eeuwenoude kerkorgel. Allemaal – uiteraard – onder het genot van biologische hapjes en speciale bieren. Geen festival van grote namen, maar van schoonheid, verbinding en verrassing.⁸¹

80 <https://vloekenindekerk.nl/diensten/donker>. Geraadpleegd 10 juli 2020.

81 www.geestdriftfestival.nl. Geraadpleegd 6 januari 2023.

De vijfde editie van het Utrechtse Geestdrift Festival vond op 28 oktober 2017 plaats in de Geertekerk. Voorgaande edities hadden plaatsgevonden in de Utrechtse Janskerk. Vanaf 2018 volgden edities in de Utrechtse Pieterskerk die als locatie beter paste bij wat dit festival beoogt. De keuze voor de Geertekerk was in deze reeks eenmalig. Van een van de organisatoren⁸² kreeg ik een toelichting over de ervaringen die dit verklaren. De match tussen dit festival en de Geertekerk was niet optimaal. De zakelijke stijl, het type catering en de uitstraling van de locatie met de ‘designy’ stoeltjes maakten de entourage te netjes voor wat dit festival zocht. Voor dit festival waren foodtrucks nodig, niet ‘de koffie en de koekjes op etagères’ van de Geertekerk, geserveerd door personeel ‘met keurig schort en de handen op de rug’. Het contact met Huize Molenaar werd als moeizaam ervaren omdat er onzekerheden waren over de financiën, tijdens en na afloop van het festival. Huize Molenaar wilde voor gebruik van de preekstoel, het orgel en van de doopvont een bedrag rekenen (zoals verhuurders het gebruik van technische apparatuur doorrekenen aan klanten), maar dit werkte bevreemdend op de organisatoren. Worden dit soort kerkelijke objecten hiermee door de verhuurder tot verhuurbare items gerekend? Voor de organisatoren van het festival was duidelijk dat zij dit zelf zagen als onderdelen van het onroerend goed, dus horend bij de kerk als gebouw waar dit natuurlijk onderdeel van uitmaakt, en dus niet als afzonderlijk verhuurbare items.

De Pieterskerk met het authentieke interieur, verborgen hoekjes, een crypte en een betrokken huismeester, bleek veel beter aan te sluiten op wat dit festival zocht. De Pieterskerk wordt kerkelijk gebruikt door een Waalse (Fransprekende) protestantse gemeenschap, maar deze is van bescheiden omvang en heeft zelf genoeg aan gebruik van een enkele zijruimte. Het traditionele interieur en dat het allemaal ‘niet zo netjes’ is, bleek voor de performers en bezoekers van het festival een prikkelende en inspirerende entourage te zijn.

Landelijke remonstrantse bijeenkomsten

De centrale ligging in het land en de capaciteit maken de Geertekerk geschikt voor landelijke remonstrantse vergaderingen. Voor de vergadertafels zijn speciale rode kleden beschikbaar met het remonstrantse logo. Bijzonder zijn de bordjes waarmee de gemeenteleden worden ingedeeld in de ruimte al naar gelang de plaatselijke ge-

⁸² Miranda van Holland, gesproken dd. 20 december 2018.

15 Lunch na een Algemene Vergadering – foto EK 2 juni 2018.

meente van waar ze vandaan komen. Dit zijn bordjes met namen van gemeenten die afkomstig zijn van de Arminiuskerk in Rotterdam die destijds voor dat meubilair zijn ontworpen. De vergaderingen verlopen in logistiek opzicht ordelijk. Een van deze vergaderingen, op 2 juni 2018, werd afgesloten met een maaltijd. Na afloop van de jaarlijkse landelijke Algemene Vergadering is het gebruikelijk dat de predikanten elders een maaltijd genieten, maar in dit jaar waren alle aanwezigen welkom voor een lunchmaaltijd in het kerkgebouw.

De catering werd verzorgd door Huize Molenaar. Niet alle gedekte 90 plaatsen waren bezet voor de lunch, maar de wijnen werden voor aanvang royaal ontkurkt. Als een kerkgebouw in eigen beheer is, zou een koster vermoedelijk een andere keuze maken en uit kostenoverweging vermoedelijk een heel aantal flessen ongeopend hebben gehouden. Na afloop konden de deelnemers de resterende geopende flessen meenemen.

De Geertekerk tijdens de coronapandemie

Het blijkt dat de ‘corona-tijd’ zich er goed voor leent om te ontdekken of het kerkgebouw gemist wordt en hoe gemeenteleden reageren als het kerkgebouw weer beschikbaar is. Vanaf 15 maart 2020 vonden er in de Geertekerk tijdelijk geen kerkdiensten plaats en werden de zondagse vieringen als radiodiensten⁸³ en later als videodiensten gestreamd. Vanaf 24 mei werd er na de dienst een mogelijkheid geboden om digitaal ‘koffie te drinken’ in een zoommeeting. Vanaf 1 juni 2020 ging de Geertekerk beperkt open onder de geldende condities van de rijksoverheid en volgens richtlijnen van organisaties als het Interkerkelijk Contract in Overheidszaken (CIO) en de Protestantse Kerk in Nederland.

Het deelnemen aan enkele zoomgesprekken na de digitale diensten bood de gelegenheid voor napraten, waarin vaak spontane uitspraken werden gedaan over het kerkgebouw.⁸⁴ Iemand meldde dat ze in de Geertekerk was en dat ze zich schaamde over hoe mooi ze het vond om in de lege kerk te zijn. Een ander gaf aan een keer naar de kerk gelopen te zijn gewoon om in de buurt ervan te komen. De fysieke beweging van het ‘naar de kerk gaan’ werd gemist. Iemand vertelde dat er ooit de suggestie was gedaan om het gemeentelieven elders voort te zetten (de kerk is ‘een gemeenschap van mensen’), maar het belang van het kerkgebouw voor de toekomst van de gemeente was voor de meesten overtuigend. De klassieke tegenstelling ‘mensen of stenen’ kwam in het gesprek naar voren. Alleke Wieringa, een van de predikanten, pareerde: ‘Het kerkgebouw geeft heel veel. Het is niet alleen de gemeente die leven in het kerkgebouw brengt, het is ook andersom’.

De Geertekerk is door de RGU in mei en juni 2020 een aantal weken opengesteld geweest op woensdagmiddagen voor inloop: ‘open kerk’. Dit trok niet bijzonder veel bezoekers, maar was voor de betrokken vrijwilligers een prettige manier om in de kerk te kunnen zijn.⁸⁵ Het was de eerste keer dat ik zag dat er in dit kerkgebouw een kaarsje kon worden gebrand door bezoekers.

83 Ubels 2021.

84 Zoommeetings 24 en 31 mei 2020; er is toestemming verleend om deze uitspraken weer te geven. Ik heb eveneens de zoommeetings van 14, 21 en 28 juni bijgewoond. Na de online kerkdienst neemt wie dat wil deel aan deze zoommeeting met breakout-rooms van maximaal vijf personen met wie je ongeveer een half uur kunt napraten.

85 Op 24 juni 2020 bezocht ik zelf de laatste keer van deze ‘open kerk’.

Terwijl veel andere geloofsgemeenschappen hun kerkdiensten streamden als audio- of videoweergave van hun gangbare kerkdienst, maakte de Geertekerk van de viering een radio-uitzending, waarbij het radioformat werd ingevuld als interactief medium. De uitzendingen bevatten behalve onderdelen van een kerkdienst (welkom, Bijbellezing, preek(je) en gebeden) interactie met luisteraars, mini-rapportages, geluidseffecten en muziek (verzoeknummers). De makers noemden zichzelf DJ's. Dit was mogelijk omdat een van de makers al ervaring had als amateur radiomaker en over de juiste apparatuur beschikte. Radio Geertekerk werd op de zondagochtenden verzorgd van 22 maart tot 14 juni 2020. Op Goede Vrijdag, de Paaszon- dag en met Pinksteren waren er videodiensten vanuit de Geertekerk. In de laatste editie van Radio Geertekerk werd in een half uur op deze experimentele periode teruggeblikt. Daarin kwam een compilatie van bloopers en werd een ode gebracht aan de genoemde radiomaker, Arend van Baarsen. Opvallende inzet op 22 maart 2020 was dat de uitzending begon met het luiden van de klokken van de Geertekerk, gevolgd door een minirapportage van een gesprek met de klokkenluiders. Zo werd het kerkgebouw present gesteld en uitgelicht.

Het vervolg op dit experiment heette 'Studio Geertekerk' (vanaf 21 juni 2020). Deze benaming verdween al snel omdat het overging in het streamen van kerkdiensten zoals overal elders. De coronamaatregelen in die tijd raadden gezamenlijk zingen lange tijd af en wie in het kerkgebouw aanwezig wilde zijn, moest zich aanmelden. De coronabeperkingen duurden voort en veel gemeenteleden waren of voelden zich te kwetsbaar om naar het kerkgebouw te komen. De kerkdiensten konden in 2020 en 2021 fysiek worden bijgewoond, tot de lockdown die op 19 december 2021 inging. Het streamen van de kerkdiensten werd een standaardpraktijk.

Voor Heirloom als onderneming had de coronapandemie de effecten waar alle horeca en culturele ondernemingen mee te maken hadden: annuleringen, leegstand, inkomstenverlies en strikte regelgeving over het gebruik van de locaties. Een deel van de tijd werd benut voor het uitvoeren van onderhoudswerkzaamheden. Er werden in 2020 meer dan anders rouwdiensten gefaciliteerd. De effecten voor de langere termijn zijn voor alle gebruikers van het kerkgebouw ongewis.

2.8 BEVINDINGEN

Zowel de keuzes die gemaakt zijn bij de opbouw van de Geertekerk in 1954-1956 als de latere toevoegingen en aanpassingen van het kerkgebouw, wijzen uit dat de

remonstranten van de Geertekerk oog hebben voor de kwaliteit van het materiële van hun traditie. Ze kijken in dat opzicht enigszins af van andere protestantse denominaties. De wat cerebrale instelling bij een deel van de remonstranten staat de waardering voor het materiële niet in de weg. De waardering voor het kerkgebouw past bij de samenhang die remonstranten zien tussen esthetiek en spiritualiteit. Dat wil niet zeggen dat er sprake is van een eenduidige smaak. Over de ramen in de Geertekerk bijvoorbeeld is niet iedereen even enthousiast. De architectuur speelt hier een bemiddelende rol en voorkomt dat het kerkgebouw een tentoonstellingsruimte zou zijn van afzonderlijke kunstwerken. De glas-in-loodramen zijn kwalitatief goed; ze zijn gelaagd en kunnen gewaardeerd worden omdat ze speling in het licht bewerken.

Het kerkgebouw heeft de kenmerken en indeling van een eenvoudig type gotische kerk, maar is aanmerkelijk leger dan gotische kerkgebouwen met een rooms-katholiek interieur. De Geertekerk bevat geen restanten van katholieke objecten. Het wat lege en stille verbindt zich vooral goed met het daglicht en met de rust van de omgeving van het kerkgebouw. De vergelijking van het kerkgebouw met een theater lijkt op zijn plaats: het kerkgebouw biedt een open en uitnodigend podium en decor voor allerlei vormen van performances. Het kerkgebouw gedraagt zich daarin adaptief: het stelt zich vrij dienstbaar op aan de gebruiker die de ruimte vrij mag invullen. Die invulling betreft vaak iets auditiefs: het gehoor. Gesproken en gezongen woord in instrumentele muziek passen hier goed. Het visuele ondersteunt dit, vooral voor wat betreft het daglicht en het lege hoogkoor.

De Geertekerk kent vrijwel geen fysieke markeringen voor andere gebruikers. Buiten de erediensten om is de sfeer en inrichting niet uitgesproken kerkelijk. De diverse vormen van verhuur onttrekken zich grotendeels aan de waarneming van de kerkelijke gemeente. Er zijn weinig permanent aanwezige objecten en ze zijn niet dominant in de ruimte aanwezig. De kunstobjecten zijn eventueel wel als religieus te zien, maar deze zijn niet prominent aanwezig als zodanig.

Het profiel van de locatie sluit aan bij een bepaald cultureel en zakelijk segment van de markt. In de aangehaalde voorbeelden werd duidelijk dat het Geestdrift Festival zich minder thuis voelde, o.a. omdat de Geertekerk 'te netjes' was en als gebouw niet prikkelde voor hun performances.

Het meervoudig gebruik van dit kerkgebouw met Heirloom als de onderneming die de Geertekerk exploiteert, ligt historisch in lijn met de vorm van meervoudig gebruik zoals de RGU daar in de voorafgaande jaren zelf al vorm aan gaf. De re-

monstrantse visie op cultuur brengt een zekere openheid met zich mee naar andere gebruikers. De keuze voor het meervoudige gebruik van de Geertekerk is relatief onproblematisch vanwege de houding van de remonstranten met betrekking tot het kerkgebouw. Ze waarderen de esthetiek van het kerkgebouw en voelen zich vrij om het te gebruiken voor diverse culturele en levensbeschouwelijke activiteiten. Er zijn geen voorwerpen of delen van de ruimte die als heilig worden beschouwd. De RGU en Heirloom als ondernemer hebben een vergelijkbare visie op het kerkgebouw en wat ze als passend gebruik beschouwen. De gezamenlijke zorg van Heirloom en de RGU is om de Geertekerk schoon, netjes, aantrekkelijk en stijlvol te houden.

3

16 Sint-Joriskerk aan de Hof – foto EK 21 mei 2018.

De Sint-Joriskerk in Amersfoort: protestantse stijl in een katholieke stadskerk

Alle vier monumentale kerkgebouwen zijn katholieke stadskerken met een protestantse geloofsgemeenschap, maar in dit kerkgebouw is de protestantse stijl het meest nadrukkelijk zichtbaar. Het huidige protestants gebruik valt op te maken uit de historische opstelling van kerkelijk meubilair en uit enkele overige esthetische keuzes in de kerkinrichting. Net als de Geertekerk is dit kerkgebouw in kerkelijk bezit, maar in Amersfoort is dat niet meer op wijkniveau. De Protestantse Gemeente Amersfoort zet zich als eigenaar in voor profilering als open stadskerk waarin ook de wijkgemeentes zich met elkaar verbonden kunnen voelen. De noodzaak voor een zakelijke exploitatie om het onderhoud te kunnen bekostigen was duidelijk en leidde tot een zekere professionalisering. De reactie van de hervormd-gereformeerde wijkgemeente (Gereformeerde Bond) op bepaalde vormen van meervoudig gebruik (meer specifiek: kunst) toont hoe deze gemeente zichzelf verhoudt tot het kerkgebouw. Een voor protestanten typerende theologische ambivalentie over het kerkgebouw komt duidelijk naar voren: een kerkgebouw mag niet te belangrijk worden geacht of staat in elk geval niet al te centraal in het eigen gemeentelven. Het kunnen beleven van het kerkgebouw als 'eigen kerk' tijdens de erediensten is prima gefaciliteerd. Door de inbreng van toeristen en andere gebruikers worden de katholieke sporen langzaamaan zichtbaarder in de Sint-Joriskerk.

3.1 ALGEMENE SCHETS VAN DE SINT-JORISKERK ALS MEERVOUDIG GEBRUIKT KERKGEBOUW

De kerk is op zondagen en op kerkelijke hoogtijdagen in gebruik van een hervormde wijkgemeente (Gereformeerde Bond¹) die deel uitmaakt van de Protestantse Gemeente Amersfoort (PGA). Op zondagen begint de ochtenddienst om 9.30 uur en de avonddienst om 18.00 uur. Het beheer van het kerkgebouw en het kerkelijk gebruik zijn in bestuurlijk opzicht sinds 2014 formeel van elkaar losgekoppeld. Het kerkgebouw was tot 1 januari 2010 in bezit van de Hervormde Gemeente Amersfoort. Met de fusie van Hervormd (met zeven kerkgebouwen), Gereformeerd (met twee kerkgebouwen) en Evangelisch Luthers (met één kerkgebouw) ontstond de Protestantse Gemeente Amersfoort (PGA). Per 1 januari 2010 is de Sint-Joriskerk in bezit van de PGA als rechtsopvolger van de Hervormde Gemeente Amersfoort. In 2014 heeft een scheiding in beheer plaatsgevonden. De exploitatie van de Sint-Joriskerk is in handen gegeven van een beheerscommissie van de PGA. De wijkgemeente werd een vaste huurder. Voor een duurzame toekomst zet de PGA in op een ruime openstelling van het kerkgebouw en actieve exploitatie met kerkelijke-, culturele- en maatschappelijke activiteiten. In de zomermaanden is het kerkgebouw van dinsdag tot en met zondag opengesteld voor bezoekers. In deze periode worden meerdere tentoonstellingen gepland met opstellingen in de zuidbeuk die soms worden uitgebreid naar andere delen van het kerkgebouw. Er is geen professionele curator. De medewerker externe betrekkingen² speelt een belangrijke rol in de keuze voor de tentoonstellingen. De thematiek van de tentoonstellingen sluit zoveel mogelijk aan bij bijzonderheden in de stad. De keuzes met betrekking tot de tentoonstellingen worden niet voorgelegd aan de geloofsgemeenschap, maar er wordt wel rekening gehouden met hun eventuele respons. Mocht een object mogelijk als storend kunnen worden ervaren, dan kan het zijn dat dit bezwaar ondervangen wordt door de positionering van het object. In de zomermaanden is het kerkgebouw doordeweeks open voor bezoekers; toegang is

1 Protestanten van de PKN waar ook de Gereformeerde Bond onder valt, onderscheiden belijdende leden, doopleden en geboorteleden. Voor de Sint-Joriskerk ging het eind 2017 om 428 belijdende, 457 doopleden en 66 geboorteleden. (Jaarrekening 2017, Protestantse Gemeente Amersfoort, dd. 1 juni 2018, 14). 'De Gereformeerde Bond werd in 1906 opgericht om in de toenmalige 'Nederlandse Hervormde Kerk' op te komen voor de leer van de Reformatie zoals deze met name in de belijdenisgeschriften (Heidelbergse Catechismus, de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de Dordtse Leerregels) is samengevat.' <https://gereformeerdebond.nl/over-de-gb/visie-missie-doel/>. Geraadpleegd 6 januari 2023.

2 Annet van Goor-Oortgijzen, eerder voorzitter van College van Kerkrentmeesters van de Hervormde Gemeente Amersfoort (1990-2010).

twee euro. Het beheer van de kerkelijke activiteiten op zon- en feestdagen berust bij de hervormde wijkgemeente van de PGA. Voor de zondagmiddagopenstelling van het kerkgebouw zijn vrijwilligers van de Amersfoortse Raad van Kerken betrokken.³

De Protestantse Gemeente Amersfoort formuleerde de volgende doelen voor de Sint-Joriskerk: 'De Joriskerk voluit laten fungeren als kerkgebouw van de PGA (en de Wijkgemeente in het bijzonder) met vieringen op zon- en feestdagen; De plaats waar de PGA present is in Amersfoort; Een plaats waar de PGA in het bijzonder het contact zoekt met de stad Amersfoort, haar inwoners en haar bezoekers; Een plaats waar concerten en uitvoeringen worden gegeven; Een monumentale kerk in Amersfoort die een van de belangrijkste historische, beeldbepalende gebouwen van Amersfoort vormt; Het vormen van een toeristische trekpleister.'⁴

3.2 GESCHIEDENIS VAN HET KERKGEBOUW

De Sint-Joriskerk is het oudste rijksmonument van de stad Amersfoort. De kerk is op initiatief van de bisschoppen van Utrecht in de elfde eeuw gebouwd als een houten hofkapel waarvan alleen de toren (begin dertiende eeuw) is overgebleven. In 1248 werd dit een parochiekerk. Rond 1400 werd de hofkapel een gotische kruiskerk; de muren zijn nog te zien als binnenmuren. In de periode 1375-1450 kreeg de kerk de eerste contouren van de hallenkerk die het nu is.⁵ In de perioden die volgden (tot 1534) heeft het kerkgebouw diverse aanpassingen en uitbreidingen gekregen die nu nog de contouren van het huidige gebouw bepalen. De grootste ingreep in het interieur kwam met de alteratie eind zestiende eeuw en de aanpassingen in de kerkinrichting van de eeuwen die volgden. Het katholieke kerkgebouw kwam na enkele beeldenstormen in 1572 en 1579⁶ vanaf 1580⁷ in protestantse handen. De katholieke gemeenschap moest destijds uitwijken naar huiskerken. In de jaren 1672-1673

3 Er wordt op zondagen geen entree gevraagd. Het verrichten van betalingen op zondag werd lang vermeden, maar op 9 mei 2021 hoorde ik dat het boek 'Amersfoorts Sint-Joriskerk van de middeleeuwen naar morgen' (Brak, Van der Steeg en Westerveld 2020) inmiddels ook op zondag in het kerkgebouw verkocht wordt.

4 *Beleidsnotitie voor de Sint-Joriskerk (gebouw) in Amersfoort* 2020, p. 3.

5 Emmens 2012, p. 77-81.

6 Emmens 2012, p. 25-27.

7 Het proces van omvorming van katholieke tot protestantse stad werd in 1579 ingezet. De pastoor heeft met onderbrekingen in de Sint-Joriskerk nog kunnen voorgaan tot de Staten van Utrecht de katholieke erediensten in maart 1580 verbood. De calvinisten gebruikten de OLV-kapel, tot zij op 27 maart 1580 hun eerste gereformeerde dienst in de Sint-Joriskerk hielden. Mailbericht Gerard Raven, 11 januari 2022.

was het kerkgebouw kort in katholiek gebruik vanwege de Franse bezetting. Daarna kwam het opnieuw in protestants gebruik en veranderde onder meer de dooptuin, waarop het jaartal 1674 verscheen⁸ zoals ook op de psalmborden.⁹ De Sint-Joriskerk is uitgegroeid tot een driebeukige hallenkerk met hoge ramen die de kerk, met de witte muren en lichte pilaren een licht aanzien geven. Bijzonderheid is dat de toren ingebouwd is geraakt. Voor beklimming is de toren te kwetsbaar.

De naam van de kerk verwijst naar Sint-Joris (Georgius), een martelaar uit de vierde eeuw. Een middeleeuwse legende vertelt over de strijd die hij aanging met een draak. Naast schilderijen van een heiligencyclus van Sint-Joris is er een heiligencyclus van de heilige Erasmus op de muren van de kerk, beide uit de veertiende eeuw.¹⁰ In de kerk zijn restanten van afbeeldingen van diverse andere heiligen te vinden.

In monumentaliteit heeft het weinig concurrentie van andere kerkgebouwen. Er zijn enkele kleinere historische kerken en kapellen overgebleven zoals de Sint Aegtenkapel,¹¹ de Sint Rochuskapel,¹² de kapel van het Sint-Pietersgasthuis en de Lutherse kerk aan de Langestraat, eerder de Heilige-Geestkapel. Deze kerkgebouwen worden niet door een vaste geloofsgemeenschap gebruikt; met uitzondering van maandelijks diensten in de Lutherse kerk. Wel in gebruik en eveneens genoemd naar Sint-Joris, is de Oudkatholieke parochie van de Heilige Georgius, Joris op 't Zand (1927). Binnen de stadsring zijn er enkele jongere kerkgebouwen zoals de Elleboogkerk (1820)¹³ en de katholieke Sint-Franciscus-Xaveriuskerk (1817).¹⁴ Enkele kerkgebouwen uit het oude centrum van Amersfoort zijn al verdwenen, waaronder twee gereformeerde kerken en een remonstrantse, waarvan er twee een nieuwe bestemming hebben gekregen: een gereformeerde als onderdeel van de Mariënhof en een remonstrantse als woonhuis aan de Herenstraat. Op de plaats van een gesloopte gereformeerde kerk staat theater De Lieve Vrouw. De belangrijkste concu-

8 Emmens 2012, p. 250.

9 C. Hoksbergen meldt dat de rooms-katholieken de kerk toen grondig schoonmaakten door alle stoelen uit de kerk te smijten en de borden met de Tien Geboden en de Twaalf Artikelen te vernietigen. (Hoksbergen 1985, p. 29)

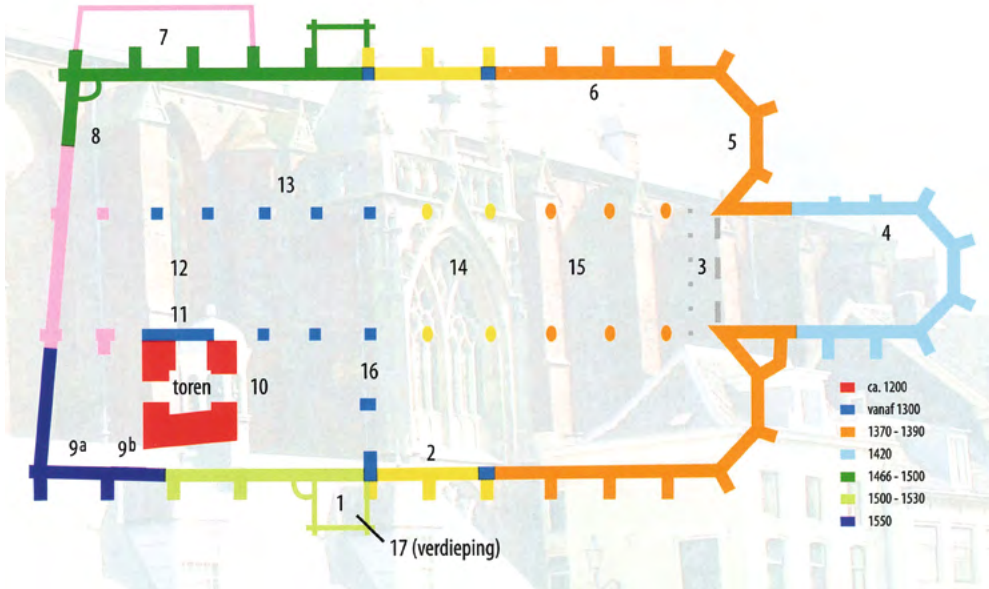
10 Emmens 2012, p. 205.

11 Van Kan 2018, p. 97-98.

12 Van Kan 2018, p. 94-95.

13 De Elleboogkerk is in 1963 aan de eredienst onttrokken. Vanaf 1998 kwam het in gebruik als Armando museum, tot de brand in 2007. Het kerkgebouw is inmiddels gerestaureerd. (Koekkoek en Raven 2018, p. 18)

14 Historicus (en oud-conservator van museum Flehite) Gerard Raven meldt dat beide kerkgebouwen ouder zijn en dateren van de achttiende en zeventiende eeuw, maar dat ze in de negentiende eeuw een gevel aan de straat kregen. Mailbericht 5 mei 2021.

17 Afbeelding uit de folder 'rondgang door de kerk' (in vier talen beschikbaar).

rent van de Sint-Joriskerk in het verleden, was de Lievevrouwekapel.¹⁵ Deze kerken concurreerden vanaf de vijftiende eeuw omdat ze belang hadden bij de gelden die de gelovigen inbrachten.¹⁶ De Onze Lieve Vrouwetoren is gebouwd van de opbrengsten van de pelgrims. Door ontploffing van buskruit dat in de Lievevrouwekapel lag opgeslagen, verdween dit kerkgebouw in 1797. De contouren hiervan zijn in het plan van het Lieve Vrouwekerkhof zichtbaar gemaakt. Het plein bij de toren en de Hof waar de Sint-Joriskerk aan staat, zijn de twee grootste stadspleinen in de oude binnenstad. Op de Hof is een zaterdagse markt. Het Lieve Vrouwekerkhof heeft kleinere markten, zoals rommelmarkten, een antiek- en plantenmarkt. Beide pleinen zijn centra voor horeca en worden volgebouwd met podia bij jaarlijkse evene-

¹⁵ Emmens 2012, p. 24-25.

¹⁶ Na het mirakel van Amersfoort in 1444 (Emmens 2012, p. 21-22) rond een Mariabeeldje, trok Amersfoort veel pelgrims. Dat gaf wreveld tussen de Onze-Lieve-Vrouwebroederschap en het Sint-Joriskapittel over financiële kwesties. Er moesten afspraken worden gemaakt over presentiegelden, preken, processies, het zingen van getijden, en nog allerlei andere kerkelijke activiteiten om de botsende belangen te reguleren. (Van Kan 2018, p. 91-92)

menten.¹⁷ In de zomerperiode worden de stadspleinen intensief gebruikt. Voor de huidige waardering van de Onze Lieve Vrouwetoren en de Sint-Joriskerk en hun relatie, kan een vergelijking worden gemaakt met de dynamiek tussen stedelijke iconische gebouwen zoals Pooyan Tamimi Arab en Daan Beekers dat voor Amsterdam beschreven hebben.¹⁸ In Amersfoort is de verhouding vreedzaam omdat er geen economische concurrentie meer is. De toren bepaalt het stadsgezicht, heeft een carillon en kan worden beklommen; de Sint-Joriskerk heeft geen publiek toegankelijke toren, maar wel een meervoudig gebruikte kerkruimte.¹⁹ Ze vullen elkaar in zekere zin aan.

3.3 ONTWIKKELINGEN SINDS 2009 EN JURIDISCHE STRUCTUUR

In 2009 werd geconstateerd dat er grote ingrepen nodig waren om schade aan het hout als gevolg van aantasting door de bonte knaagkever te herstellen. Er was inmiddels aanleiding voor meerdere onderhoudswerkzaamheden waarvan de kosten voor de wijkgemeente te hoog waren. Dit vormde aanleiding voor de overgang naar een nieuw bestuurlijk model. Met een kostbare restauratie in 2009-2011 verbeterde de bouwkundige staat. Dat betrof allereerst een restauratie van anderhalf miljoen euro voor herstel van de houten dakkap en herstel van gewelven en muren. De hervormde wijkgemeente had zelf het kerkgebouw eerder wel verhuurd voor activiteiten zoals orgelconcerten, maar van een meer publieke openstelling was tot dan toe geen sprake. Vanwege de noodzaak om actieve exploitatie in te zetten werden er behalve restauratieve verbouwingen voorzieningen aangebracht waarmee meervoudig gebruik beter mogelijk werd. Van Hoogevest Architecten ontwierp een ingebouwde keuken (afb. 18), toiletgroep en opslagruimte aan de westelijke kant.²⁰

Met de overheveling van de verantwoordelijkheid voor het kerkgebouw naar de Protestantse Gemeente Amersfoort (PGA) werd de hervormde wijkgemeente 'ontzorgd'. Het College van Kerkrentmeesters van de PGA draagt de volledige juridische

17 Amersfoortse evenementen: Amersfoort World Jazz Festival, Spoffin (street arts festival) en Dias Latinos.

18 Pooyan Tamimi Arab and Daan Beekers (2016) schrijven over de interactie tussen de Al Fatih moskee, de Westerkerk, het Anne Frankhuis en het homo-monument in Amsterdam.

19 Openstelling van kerktorens voor beklimming door publiek is overigens ook elders in Nederland niet heel gebruikelijk, afgezien van enkele markante kerktorens.

20 Zoals gebruikelijk bij dergelijke ingrepen in een monumentaal kerkgebouw staat de inbouw los van de oorspronkelijke muren en is deze in principe uitneembaar.

en financiële verantwoordelijkheid voor het kerkgebouw en heeft de dagelijkse zorg gedelegeerd aan een beheerscommissie.²¹ In de beheerscommissie zijn diverse wijkgemeenten van de PGA vertegenwoordigd.²² De beheerscommissie kreeg de opdracht om jaarlijks € 200.000 binnen te halen om te kunnen renderen.²³ De verhuur richt zich op cultureel, maatschappelijk en zakelijk gebruik. In de begroting zijn de kosten van een betaalde beheerder opgenomen. De medewerker externe betrekkingen zet zich vooral in voor de acquisitie.²⁴ Hiernaast is er een grote groep vrijwilligers²⁵ actief, waaronder assistent beheerders, technisch assistenten, gastvrouwen en gastheren. In de (voormalige) kosterwoning die aan het kerkgebouw verbonden is met een interne toegang, is een gezin gehuisvest dat schoonmaaktaken vervult in het kerkgebouw. De groep vrijwilligers, waaronder ook gemeenteleden, die tijdens de zomeropenstelling bezoekers in het kerkgebouw ontvangt, is divers in samenstelling. De beheerder en de medewerker externe betrekkingen maken deel uit van een overleggroep verhuurcoördinatoren van monumentale kerkgebouwen met kerkelijke functie.²⁶ De wijkgemeente draagt jaarlijks een vast bedrag bij aan de kosten en heeft recht op gebruik van het kerkgebouw op zondagen en kerkelijke feestdagen. Voor de eigen activiteiten en vergaderingen beschikt de gemeente over een eigen

21 *Financiële verhouding tussen Beheerscommissie Verhuur st. Joriskerk (BHC) en de wijk St. Joriskerk*, november 2016, met daarin precieze afspraken over de beschikbare dagen in het kalenderjaar en de huurvoorwaarden voor eventuele extra activiteiten als de wijkgemeente daar behoefte aan heeft.

22 Interessant is dat dit overeenkomt met de samenstelling van het bestuur van de Stichting de Oude Kerk in de tijd van de oprichting in 1955. De samenstelling bestond destijds uit vertegenwoordigers van diverse Amsterdamse wijkgemeenten van het protestantse spectrum (bijv. inclusief de remonstranten). Bij de Grote Kerk in Zwolle is er een vergelijkbare inzet op 'protestantse oecumene'. Uit deze voorbeelden spreekt de intentie om een gevoel van gezamenlijke verantwoordelijkheid voor een prominent kerkgebouw bestuurlijk te verankeren.

23 Dit was in de beginjaren nog niet haalbaar, maar volgens de jaarrekening van 2016 was dat inmiddels voor dat jaar gelukt.

24 Annet van Goor is als medewerker externe betrekkingen ongeveer 20 uur per week (onbetaald) actief. Zij pakte de zorg voor de Sint-Joriskerk op toen in 2009 'het eerste stuk steen van het kerkgebouw naar beneden viel'. Ze is lid van een andere wijkgemeente in Amersfoort, maar wilde zich voor dit kerkgebouw inzetten mits het kerkgebouw opengesteld zou worden. Zij heeft bestuurlijk en uitvoerend het kerkgebouw naar het huidige model en op het huidige niveau weten te krijgen. Met een sterk lokaal netwerk heeft zij veel bewerkt en is ze adviserend ook elders in Nederland actief voor soortgelijke vormen van beheer van monumentale kerkgebouwen met kerkelijke functie. Ze deelt haar expertise bijv. bij gelegenheden als de Kerkenbeurs, 22 en 23 maart 2019 en in diverse andere bijeenkomsten.

25 In 2017 waren er ruim 60 vrijwilligers.

26 Als een van de kerken de kerkelijke functie verliest en bijvoorbeeld overgaat tot commercieel gebruik of herbestemming, dan verlaat deze de overleggroep. De Grote Kerk in Zwolle maakt daarom geen deel uit van deze groep. In 2017 waren er 21 aangesloten kerkgebouwen; in 2021 waren dat er ongeveer 25.

18 Inbouw in de Sint-Joriskerk – foto EK
27 februari 2022.

wijkgebouw 'Filalethes', een statig pand in een nabijgelegen straat. De nevenruimtes van de Sint-Joriskerk zijn beschikbaar voor de verhuur.

Het middeleeuwse kapittel is in 1978 vanwege wetgeving voortgezet als 'Stichting Het Capittel van St. Joris te Amersfoort'.²⁷ Deze stichting fungeert samen met de Stichting de Gecombineerde Vicarieën²⁸ als een steunstichting van de Sint-Joriskerk. Het stadsbestuur had in het verleden een prominente rol met betrekking tot de kerk, bijvoorbeeld in de benoemingen van de clerus. De stad heeft tegenwoordig geen bestuurlijke rol meer, behalve dat de burgemeester q.q. deken en voorzitter van het

27 Sommige grote kerken hadden in de middeleeuwen een kapittel: een college van priesters. Na de reformatie werd dit kapittel een fonds. Alle andere kapittels in Nederland zijn opgeheven op last van Napoleon (Van Kan 2018).

28 Een combinatie van 23 voorheen afzonderlijke vicarieën, oorspronkelijk fondsen voor betaling van een priester.

kapittel is en een van de provisoren van de andere stichting.²⁹ In de maand oktober organiseert het kapittel jaarlijks een publiekslezing. Naast het kapittel is er een Stichting Vrienden van de Sint-Joriskerk, die fondsen werft en de leden als ambassadeurs inzet.

3.4 TYPERING VAN DE KERKRUIMTE

Het kerkgebouw heeft de indeling van een katholiek kerkgebouw met een prominente plaats voor het hoogkoor.³⁰ De sporen van het katholieke verleden bevinden zich hoog in de gewelven in de middeleeuwse afbeeldingen, in kleine stenen figuren en aan de muren als restanten van muurschilderingen. Er bevindt zich een wijwartervat in een pilaar. In de zuidwesthoek, schuin achter de toiletten, is een kleine stiltekapel (de middeleeuwse doopkapel). In de nis daarnaast ligt sinds 2016 een gehavend Christusbeeld uit ongeveer 1500 dat onderdeel vormde van een beelden-groep, een Heilig Graf. Deze ‘Christus in het graf’³¹ werd teruggevonden bij restauratiewerkzaamheden op een plaats in de noordmuur. Het beeld is voorzien van belichting en een verklarend bordje.

Diverse protestantse kenmerken van de inrichting

Het bankenplan wijst op gebruik voor protestantse eredienst, met aan de muur van de noordzijde twee hoge ‘herenbanken’.³² In de meeste meervoudig gebruikte kerkgebouwen worden kerkbanken vervangen door stoelen. In geval van vastzittende bankpartijen is de noodzaak daartoe groter (bijvoorbeeld in de Grote Kerk in Zwolle). In Amersfoort is er veel handigheid in het verplaatsen van kerkbanken. De beschikbare open ruimte is door de vele banken op het vloeroppervlak, niet groot. De capaciteit past bij de omvang van het kerkbezoek.

Voor de eredienst zijn kerkbanken prettig voor een gevoel van verbondenheid; voor het in kunnen schikken, voor kinderen die tegen elkaar of tegen een volwassene aan

²⁹ Emmens 2012, p. 27.

³⁰ In de literatuur over de Sint-Joriskerk wordt het hoogkoor vaak aangeduid als kapittelkoor; historisch is dat juist(er). Ooit was de ruimte zelfs helemaal afgezonderd en functioneerde als garnizoenskerk met een aparte, nu niet meer bestaande eigen ingang vanaf de Langestraat (1835-1927). Boven op het doxaal bevond zich toen het Naber-orgel en het koor was min of meer afgescheiden van de kerk (Van der Steeg 2020, p. 57).

³¹ Emmens 2012, p. 239, afb. 11.3.

³² Emmens 2012, p. 249.

19 Bovenaanzicht middenschip Sint-Joriskerk – foto EK 27 april 2019.

kunnen leunen. Bij stoelen moeten kerkgangers kiezen tussen direct aanschuiven of een plaats open laten. In banken is onderlinge afstand subtieler te bepalen.

De katholieke sporen in het kerkgebouw bevinden zich voornamelijk buiten het gezichtsveld van de kerkgangers die visueel gericht zijn op de preekstoel. Zij hebben zicht op een predikantenbord en de doorzichtige ramen van de zuidbeuk. Toeristische bezoekers bewegen zich voornamelijk om de banken heen. Bij enkele van de historische objecten zijn verklarende bordjes geplaatst. Een vitrine met voormalige gebruiksvoorwerpen van het kerkgebouw maakt deel uit van de presentatie. In een andere vitrine worden restanten getoond van beelden die zijn beschadigd tijdens de zestiende-eeuwse beeldenstormen.

Voor kerstnachtdiensten en andere grote bijeenkomsten³³ wordt het hele vloeroppervlak gevuld met extra banken en stoelen, inclusief de ruimte onder het doxaal en de zuidbeuk achter de preekstoel.

De maximale capaciteit is 900 mensen. De west-oost-as van ingang naar hoogkoor die bij een katholieke opstelling hoort, is door het 'dwarse' bankenplan rond de prominente preekstoel en dooptuin, onderbroken. Sinds de alteratie eind zestiende eeuw is de blik van de kerkganger een kwartslag gekanteld, weggeleid van een oriëntatie op het hoogkoor en gericht op de kansel met de opengeslagen bijbel. Op een tafel bij de ingang liggen liedboeken, bijbels, gemeentebrieven, folders, kindermateriaal en een poster met 'Al zeven eeuwen klinkt hier elke zondag Gods Woord'. Met dit statement wordt de katholieke periode mee inbegrepen, zij het wel geframed als een doorgaande traditie van 'het Woord'. Aan de zijkant van de kansel bevinden zich lange stokken met collectezakken, voor de sier, want collecteren gebeurt met typisch protestantse fluwelen doorgeefzakken met drie handgrepen. Aan de kansel zijn kaarsen bevestigd aan weerszijden van de opengeslagen bijbel, maar die zijn decoratief want ze hangen vervaarlijk schuin. Het koper van deze kaarsenhouders, van de lezenaar aan het hek van de dooptuin en van de kaarsenkronen³⁴ geeft de kerk een traditioneel protestants³⁵ aanzien. Op de rand van de preekstoel is stof

33 Bijv. een groot concert van Sela, een zangeres uit Zeeland, populair onder een deel van de reformatorisch-evangelische jongeren. Op 7 april 2021 werden opnames gemaakt voor 'Nederland zingt' (EO) in de Sint-Joriskerk.

34 Emmens 2012, p. 255. Sinds een 'koperen kronenactie' in 1956 zijn deze in de kerk geplaatst. Over de relatie van kaarsenkronen en protestantse identiteit: Mochizuki 2009, p. 81-86.

35 Dat wil zeggen: een traditioneel aanzien van een Nederlandse kerk van een hervormde confessionele traditie. In de Sint-Joriskerk waren van 1648 tot begin negentiende eeuw kaarsenkronen in het kerkgebouw, die daarna werden opgevolgd door olielampen. Later volgde verlichting met petroleum, gas en electra. Kaar-

gespannen die overeenkomt met de blauwgroenige bekleding van de kerkbanken. Dit maakt van het kerkmeubilair een ensemble. Er zijn decoratieve oude psalmborden met het jaartal 1674, dat ook op het hekje van de dooptuin staat.³⁶ De kleine psalmborden hangen aan de pilaren en bieden ruimte voor het aanduiden van een of hoogstens twee te zingen liederen.³⁷ Grote houten liedborden bieden daarnaast plaats voor vermelding van alle te zingen liederen. De kleine psalmborden worden gebruikt om een aanvangspsalms van een betreffende kerkdienst aan te duiden. Daarmee worden ze expliciet onderdeel gemaakt van een protestantse esthetiek. Functioneel gezien is deze extra aanduiding niet nodig, omdat de liederen ook op de grotere borden staan. Elke kerkganger heeft vanuit de eigen zitplaats zicht op de liedborden. Er zijn in 2021 drie orgels: een groot Naber-orgel, een kleiner orgel bij het hoogkoor³⁸ en nog een klein orgeltje in het hoogkoor.³⁹ Er kan ook gebruik worden gemaakt van een vleugel voor begeleiding van gemeentezang.⁴⁰

Protestants zijn ook de predikantenborden. Daarop staan de namen van de predikanten die vanaf de reformatie deze kerk gediend hebben. De namen van nieuw aangetreden predikanten van de PGA worden er periodiek bij gekalligrafeerd. Predikantenborden zijn niet alleen interessant voor (kerk)historici,⁴¹ maar hebben daarnaast een toeristische functie. Bezoekers komen soms speciaal naar de kerk om de naam van een bepaald persoon op het predikantenbord te aan te treffen. Het bijwerken van deze borden wordt buiten de zomeropenstellingen gepland.⁴² Voor de gemeente dragen de borden bij aan een gevoel van doorgaande lijn van de traditie in de lokale kerkelijke geschiedenis. Er zijn hiernaast borden in vergelijkbare stijl van o.a. de kerkvoogden (tegenwoordig kerkrentmeesters) en notabelen (die toezicht hielden op de kerkvoogden) die aan de kerk verbonden zijn geweest.

senkronen komen soms ook in katholieke kerkinterieurs voor, zoals in de Amersfoortse Sint-Franciscus-Xaveriuskerk.

³⁶ Emmens 2012, p. 249.

³⁷ In de dienst van 10 februari 2019 valt me op dat de aanvangspsalms eveneens op de oude psalmborden worden aangeduid. Dat blijkt ook op andere zondagen te gebeuren.

³⁸ Brochure *Voltooid koororgel. Ingebruikname & CD-presentatie*, 9 februari 2019.

³⁹ Emmens 2012, p. 243-246, 257.

⁴⁰ Kerkdienst 27 augustus 2017, doopdienst. Een vleugel staat niet standaard opgesteld.

⁴¹ Mochizuki 2009, p. 86-94; Wubs 2021.

⁴² Annet van Goor, 23 oktober 2017.

20 Doxaal met stoelen voor de kerstnachtviering – foto EK 24 december 2016.

Doxaal

Bijzonder aan de Sint-Joriskerk is het middeleeuwse doxaal (afb. 20) dat het hoogkoor⁴³ afscheidt van de rest van de kerk. Deze afscheiding geeft het hoogkoor het karakter van een afzonderlijke kapel die gebruikt wordt voor trouwerijen, vespers, bescheiden muziekkuitvoeringen en kleinere (gebeds)bijeenkomsten. De Sint-Joriskerk is een officiële locatie voor het sluiten van burgerlijke huwelijken. Het grote Naber-orgel dat in 1844 boven op het doxaal was geplaatst,⁴⁴ werd in de jaren zestig verplaatst naar de westzijde van de kerk op een platform met zuilen.⁴⁵ Na deze verplaatsing werd het hoogkoor weer onderdeel van het kerkgebouw en kreeg het licht uit de ramen van het koor toegang tot de kerk.

43 Van Kan 2018, p. 35.

44 Van Hasselt 1948, p. 82.

45 Emmens 2012, p. 245.

Preekstoel

De preekstoel is omgeven door een dooptuin met een ingebouwde verhoging en heeft een middeleeuws romaans doopvont.⁴⁶ Tijdens een kerkdienst is de preekstoel exclusief toegankelijk voor de predikant. Buiten kerkdiensten om bestaat in veel protestantse kerkgebouwen de ongeschreven regel om een preekstoel niet te betreden. Als aan die regel echt belang wordt gehecht en er geen zekerheid is dat bezoekers gevoelig zijn voor deze ongeschreven regel, dan wordt er een markering aangebracht. In de Sint-Joriskerk is voor een dergelijke markering gekozen: er hangen koordjes voor de ingang van de preekstoel en van de dooptuin (afb. 21). De kerkbanken vormen op zichzelf geen markering maar bezoekers bewegen zich er eerder om heen dan dat ze er tussendoor lopen.

De afbakeningen binnen het kerkgebouw zijn zelden heel hard. De dooptuin en de preekstoel, die meest nadrukkelijk worden gemarkeerd als plaatsen die niet door anderen betreden dienen te worden, zijn niet in absolute zin verboden terrein. Opmerkelijk was een TV-uitzending van 'Nederland Zingt' (EO, 21 juni 2020) waarbij de dooptuin vol stond met zangers. De opnames van dergelijke uitzendingen vinden plaats op doordeweekse dagen en spelen zich af buiten het zicht en buiten de verantwoordelijkheid van de wijkgemeente. Dit zal niet op weerstand zijn gestuit, omdat het aansluit bij populaire evangelische cultuur die grotendeels bekend is of aansluit bij een deel van de (jongeren)cultuur van de Gereformeerde Bond. In deze EO-uitzendingen fungeren de kerkgebouwen als entourage en achtergrond, waarbij locaties tot voor kort niet werden vermeld.⁴⁷

Muurschilderingen

In het hoogkoor zijn restanten van een muurschildering te zien die aan de buitenkant van het kerkgebouw aan de kant van de winkelstraat (Langestraat) werd aan-

⁴⁶ Emmens 2012, p. 250. Deze verhoging is aangebracht in de restauratieperiode 1962-1969. Die verhoging is sommigen een doorn in het oog, 'niet oorspronkelijk', maar er lijkt geen plan te zijn om dit te veranderen. Vermoedelijk is deze verhoging voor de gemeente functioneel als podium voor de zichtbaarheid bij de lezer naar en voor doopouders die binnen de dooptuin staan in de buurt van de doopvont. Onvrede over eerdere restauratieve ingrepen komt vaak voor in kerkgebouwen.

⁴⁷ In een NPO-uitzending van 'Nederland zingt' op 19 februari 2022 vanuit de Lebuïnuskerk in Deventer spreekt zanger Kees Kraaijenoord zich waardierend uit over dat kerkgebouw en over de Grote Kerk in Katwijk waar hij opgroeide ('God is groot').

21 Achterzijde preekstoel en dooptuin Sint-Joriskerk – foto EK 6 maart 2019.

getroffen toen een bijgebouwtje (een kleppermanshuisje) werd afgebroken. Een resterend stuk schildering is in de kerk geplaatst in het hoogkoor, bestaande uit twee delen. De voorstelling is een kruiswegstatie met het doek van Veronica. De andere verbeeldt Christus op de Koude Steen.⁴⁸ Een reproductie van de afbeeldingen is buiten op de oorspronkelijke plaats gekomen. Er is ook een muurschildering van Sint Joris die van elders uit Amersfoort komt. Er staan bordjes bij met een toelichtende tekst en afbeeldingen met een vergelijkbare voorstelling om de beschadigde schilderingen te verduidelijken.

Karel Emmens beschrijft de ornamenten en de schilderingen die eeuwenlang onzichtbaar waren onder lagen witkalk ten tijde van de reformatie. Bij restauraties zijn er voorstellingen en decoraties op de muren en in de gewelven naar voren gekomen. De meeste van de muur- en gewelvschilderingen zijn te aangetast en fragmentarisch

48 Dit verwijst naar een beeld zoals dat in Museum Catharijneconvent staat: een in zichzelf gekeerde Christusfiguur met doornenkroon, zittend op een (koude) steen.

22 Positie van het 'Het laatste oordeel', Jacob van Campen – foto EK 4 juli 2020.

om directe herkenning op te roepen, maar een afbeelding van Thomas die met zijn hand naar de wonden van Christus reikt, is duidelijk te zien. Ze dragen bij aan herinnering aan het katholieke verleden van het kerkgebouw. Daarmee is een deel van de oude kleuren in de kerk teruggekomen. Sommige muurschilderingen bevinden zich op plaatsen die niet goed zichtbaar zijn, zoals achter de hoge houten herenbanken en bij de toren.

*Jacob van Campen*⁴⁹

Aan een van de binnenmuren hangt er een groot schilderij van Jacob van Campen, 'Het Laatste Oordeel' (ca. 1654). Het schilderij was gemaakt voor het Amsterdamse stadhuis dat door Van Campen ontworpen is, het tegenwoordige Paleis op de Dam. Er was onenigheid over het ontwerp; Van Campen werd ontslagen en Amsterdam wilde het schilderij niet hebben.⁵⁰ Erfgenamen van Van Campen schonken na zijn dood het schilderij aan de stad Amersfoort.⁵¹ Het schilderij hing in Amersfoort eerder in de St. Rochuskapel en in de Mannenzaal van het Sint-Pietersgasthuis⁵² en is in 1998 in bruikleen gegeven aan de Sint-Joriskerk. Komend vanaf de ingang, hangt het aan de achterzijde van een binnenmuur bij de koffiehoek. Alleen vanuit een klein deel van de banken, hebben kerkgangers enig zicht op dit schilderij (afb. 22).⁵³ Het schilderij heeft een wat klassiek-katholieke dramatiek en lijkt niet in optimale conditie te zijn. De bovenrand van het doek is gerimpeld. Het schilderij is opgenomen in de toeristische presentatie.

Elders in het kerkgebouw bevindt zich een grafepitaaf van Jacob van Campen waaronder Stichting Open Oog (3.6) in 2011 een borstbeeld heeft laten plaatsen,

49 Jacob van Campen (geboren in Haarlem 1596-gestorven in Amersfoort 1657), heer van Hofstede Randenbroek te Amersfoort, architect en kunstschilder. Bekende bouwwerken: het Mauritshuis (1633) en Paleis Noordeinde (1639-1641) in Den Haag, de Nieuwe Kerk Haarlem (1649) en het Stadhuis van Amsterdam (1648-1655). Op het grafepitaaf in de Sint-Joriskerk staan woorden van Joost van den Vondel: 'd'Aerts Bouheer, uyt de Stam/ Van Kampen rust hier onder,/ Die 't Raadhuis t'Amsterdam/ Gebout heeft, 't achtste wonder' <http://www.stichtingopenoog.nl/jacob.html>. Geraadpleegd 6 april 2021.

50 Het werk van Jacob Van Campen werd overgenomen door Daniël Stalpaert. Van Campen maakte de opening van het Amsterdamse stadhuis niet mee.

51 Emmens 2012, p. 255-256.

52 Opgemerkt op een foto van Cas Oorthuys, rond 1960.

53 Positie ingenomen in kerkdienst 10 februari 2019.

vervaardigd door de Amersfoortse kunstenaar Ton Mooy.⁵⁴ Jacob van Campen is begraven in de Sint-Joriskerk in de buurt van het epitaf in de noorderzijbeuk.

Zichtlijnen, muren, nissen en nevenruimtes

In 1829 is de oorspronkelijke ingang aan de westkant dichtgemetseld.⁵⁵ Daarmee ging de lengteas als kenmerk van de katholieke indeling van het kerkgebouw verloren. Aan de westkant bevinden zich nu de garderobe, het Naber-orgel, de toiletten en de inbouwkeuken (afb. 18). De architect die voorstelde om een west-oost-lijn als zichtlijn mogelijk te maken door een open pad te vormen door banken heen,⁵⁶ heeft niet zijn zin gekregen. Aan de buitenkant is de opmerkelijk kleine voormalige (hoofd)ingang nauwelijks nog herkenbaar.⁵⁷ Het zuiderportaal is de hoofdingang die uitkomt op de markt (de Hof). Het noorderportaal wordt gebruikt door toelevanciers.⁵⁸ Een oude ingang bij de gerfkamer⁵⁹ zal in het verleden gebruikt zijn door de kanunniken om zo van hun woonverblijf in (of naast) het huidige café 'Onder de Linden' de kerk in te gaan.⁶⁰ Ze woonden in afzonderlijke huizen aan de Papenhofstede. Het Café is een teruggedestaureerd kanunnikenhuis, bekend als Mandaathuisje. Het noorderportaal en de ingang van de gerfkamer komen uit op de Groenmarkt, waar een beeld van Sint-Joris en de draak staat.

54 Emmens 2012, p. 251-252. www.tonmooy.nl/index.php?subject=jacob_van_campen. Geraadpleegd 6 januari 2023. Een van zijn grote opdrachten betrof alle ornamentwerk en het merendeel van het beeldhouwwerk van de St. Janskathedraal in 's-Hertogenbosch, met als beroemd onderdeel de 'belengel' (engelfiguur met een mobieltje).

55 Emmens 2012, p. 189.

56 Voorstel van de betrokken architect Ron Verduijn (destijds verbonden aan Van Hoogevest Architecten) bij de verbouwing 2009-2011. Van de architect zelf gehoord op de kerkenbeurs op 17 maart 2017 en nog te zien in een schets. (Emmens 2012, p. 164) Een zichtbare lengteas is wel te zien als vanwege de coronamaatregelen deze ruimte wordt opengewerkt (afb. 28).

57 Emmens 2012, p. 63, afb. 3.24.

58 Restricties in gemeentelijk parkeerbeleid bemoeilijken de aanlevering aanzienlijk. Informatie van Annet van Goor, oktober 2021.

59 'Gerven' zou gereedmaken betekenen en duiden op priesters die zich in deze ruimte omkleedden voor de mis. Een andere herleiding kan zijn dat gerf verwijst naar een woord waar ook het Engelse 'garment', kleding, vandaan komt. Gehoord van gildegids Jan Niessen, 15 augustus 2017. Karel Emmens denkt dat de sacristie deze functie al vervulde en dat de gerfkamer wellicht de plaats was van de librije, de bibliotheek, tot 1685. Of de 'recenkamer'. (Emmens 2012, p. 115)

60 'Ik weet niet of die ingang er toen al was; de zestiende-eeuwse gemetselde spitsboog boven het bovenlicht suggereert dit wel maar de gerfkamer is rond 1942 ingrijpend teruggedestaureerd. Op oudere foto's is de gevel gepleisterd.' Mailbericht Gerard Raven, 5 mei 2021.

De binnenmuren aan de westkant van de kerk hebben een wonderlijke structuur die terug te voeren is op de bouwgeschiedenis van de kerk. Enkele voormalige buitenmuren zijn binnenmuren geworden.⁶¹ Meest opmerkelijk is dat de toren ingebouwd is geraakt, zodat er binnen een rondje om de toren gelopen kan worden. Kleine nisjes hier en daar in de muren markeren de plaatsen van enkele van de voormalige altaren. Het zijn bouwelementen die hun oorspronkelijke functionaliteit kwijt zijn. Door hun huidige leegte of onbestemdheid dragen ze bij aan een gevoel van geschiedenis van de kerk.⁶²

[...] Links nog een witte wand – maar deze heeft een rafelrand – van verf, een wond, een hand – verbeelding van een oud verhaal. Die witte nis niet kaal, maar leeg – als ooit dat ene graf.⁶³

Belangrijkste nevenruimte is de gerfkamer die apart verhuurd kan worden. Een andere verhuurbare ruimte is de consistorie, een wat statige kamer, waar de predikant de toga aantrekt en waar vroeger kerkenraadsvergaderingen werden gehouden. Een andere nevenruimte, niet voor verhuur maar wel bezienswaardig, is een hoger gelegen chirurgijnskamertje boven het zuiderportaal waar vroeger mogelijk chirurgijns-examens werden afgenomen en dat via een smal rond trappenhuis bereikbaar is.

Verdwenen objecten

In het verleden telde de kerk veel altaren omdat het lezen van missen voor overledenen, gilden en broederschappen en families een dagelijkse taak was in de periode voorafgaand aan de reformatie. Van deze altaren en een mogelijk groot altaar in het hoogkoor zijn als sporen enkel een nis of een fragment van een schildering overgebleven.⁶⁴ De meest noemenswaardige verdwenen objecten uit het katholieke verleden zijn een houten Christusbeeld dat werd opgetakeld aan een touw door een zgn. liturgisch Hemelgat⁶⁵ dat tot aan de nok van de kerk werd opgetrokken op

61 Emmens 2012, p. 46-67, o.a. afbeeldingen op p. 46, 50-52 en 65-66.

62 In de Utrechtse Geertekerker ontbreken dergelijke onderdelen van katholieke voorgeschiedenis in het kerkgebouw.

63 Tjerk Nap, Facebook, bij een foto van een lege nis, naar aanleiding van een stiltemeditatie op woensdag 17 april 2019.

64 Emmens 2012, p. 263 afbeelding 12.3. Fragment van specifieke verwijzing naar een altaar.

65 Emmens 2012, p. 202-203, afbeeldingen 9.3 t/m 9.7.

Hemelvaartsdag⁶⁶ en een bij een beeldenstorm verloren gegaan reliek, een takje uit de doornenkroon van Christus aan het kruis dat rond 1382 aan de kerkmeesters van de Sint-Joriskerk geschonken werd.⁶⁷ Het reliek van de doorn uit de doornenkroon heeft bijzondere status omdat er feesten (hoogtijdagen) aan verbonden werden, waarbij het reliek publiek werd getoond.

Geluid in en om het kerkgebouw

Auditief is de kerk vrij poreus. Bij festiviteiten op de Hof of de Groenmarkt dringt geluid duidelijk door in de kerk. Ook geluiden uit de Langestraat, de winkelstraat aan de kant van het hoogkoor, komen binnen. Voor de planning van muziekkuitvoeringen in het kerkgebouw wordt rekening gehouden met de stadsagenda.⁶⁸ Na winkelsluitingstijd en zonder muziek of festivals op de pleinen, is het omgevingsgeluid dat doordringt in de kerk beperkt. Omgevingsgeluiden die niet al te doordringend en aanhoudend zijn, hoeven de beleving in de kerkruimte niet eens zo te verstoren. Opbouw van een markt en een voorbijkomende brommer zijn normale stadsgeluiden. Voor beleving van rust is geen absolute stilte vereist. Door het verblijf in de kerkruimte worden stadsgeluiden sterker als geluiden van buiten ervaren en valt de eigenheid van de kerkruimte op. De beleving hangt natuurlijk ook van de bezoeker af en waar die met de aandacht op is gericht.

Kerkklokken

Kerkklokken zijn, net als kerkelijke uurwerken, ambigue objecten. Ze zijn op zichzelf niet katholiek of protestants of bijvoorbeeld civiel, maar ze zijn als object multifunctioneel. Ze markeren de tijden van de dag en concurreren soms met andere gebouwen (welke kerk overstemt de andere). Ze markeren bijzondere gebeurtenissen, zoals begrafenissen en herdenkingen. In de middeleeuwen werden de vele heiligedagen mede door klokkengeluid gemarkeerd. Het luiden van meerdere klokken is een

⁶⁶ De katrollen waarmee getakeld werd, zijn nog op de zolder te zien.

⁶⁷ Van Kan 2018, p. 46.

⁶⁸ De Grote Kerk in Zwolle maakte in 2017 een andere keuze door een viering in de namiddag door te laten gaan ondanks de kermis die eraanstaande was. Alleen het orgel wist de kermis te overstemmen, maar het was onmogelijk het kermisgeluid te negeren.

ambacht dat nog steeds door klokkenluidersgilden wordt uitgeoefend.⁶⁹ De meeste kerkklokken zijn bij de alteratie als inventaris van het kerkgebouw door de protestanten overgenomen van de katholieken, maar het gebruik van de klokken wijzigde wel. Het luiden bij heiligendagen kwam te vervallen. De middeleeuwse klok die nog in de klokkenstoel van de toren in de Sint-Joriskerk hangt is de zgn. Dolleklok of stormklok, gegoten door Gerard van Wou in 1489. Deze klok diende waarschijnlijk ook als brandalarm voor de stad.⁷⁰ Voor aanvang van kerkdiensten luidt de Sint-Joriskerk de kerkklok. In een enkele protestantse kerk wordt tijdens het bidden van het Onze Vader-gebed een kerkklok geluid,⁷¹ maar niet in de Sint-Joriskerk. Elk half uur, ook tijdens kerkdiensten, klinkt in het kerkgebouw het klokje van 'De Klockman', dat zich op de ingebouwde toren bevindt.⁷²

Kerkelijk gebruik als markering van de inrichting

In de Sint-Joriskerk is de inrichting sterk afgestemd op de eredienst. Soms worden voor concerten de banken omgedraaid of verplaatst. Als bezoekers als kijkrichting het orgel hebben, is het zicht niet optimaal omdat een deel van het publiek tegen het hek van de dooptuin aankijkt. In zulke gevallen worden soms projectieschermen neergezet om deze belemmeringen te compenseren.⁷³ In de weken voor kerst staat voor het orgel een kooropstelling die gedurende enige weken blijft staan vanwege de vele optredens in die periode. Afgezien hiervan wordt de vaste opstelling van de banken tijdens kerkdiensten zoveel mogelijk gehandhaafd.

In de Sint-Joriskerk kan alle ruimte die door het kerkmeubilair in beslag wordt genomen, als een kerk-in-de-kerk worden aangeduid. Dit is het deel dat de geloofsgemeenschap het meest actief gebruikt en dat van belang is voor de beleving van de eredienst. Soms fungeert het hoogkoor als een aparte kapel. In de Sint-Joriskerk zijn het vooral de perspectieven die bepalen welke delen van het kerkgebouw opvallen en welke delen als het ware onzichtbaar worden gemaakt. Bezoekers worden met

69 In Amersfoort is een klokkenluidersgilde verbonden aan de Onze Lieve Vrouwetoren.

70 Emmens 2012, p. 246.

71 Oude Kerk Amsterdam, een angelusklokje, te bedienen met een touw vanuit het hoogkoor. Dat betreft een soort hersteld gebruik, want het klokje was verdwenen en is later nagemaakt en herplaatst.

72 Van der Steeg 2020, p. 36.

73 Bij een concert van het Amersfoorts Jeugdorkest op 7 december 2018, georganiseerd door de Stichting Vrienden van de Sint-Joriskerk, werden extra beeldschermen ingezet.

hun aandacht gericht op de activiteit in het deel van de kerk dat op dat moment wordt uitgelicht.⁷⁴

3.5 ECCLESIOLOGIE EN EREDIENST VAN DE AMERSFOORTSE HERVORMD-GEREFORMEERDEN⁷⁵

Deze paragraaf pretendeert geen ecclesiologische schets te geven van de Gereformeerde Bond, zo die al ergens precies te vinden zou zijn.⁷⁶ Met ‘ecclesiologie’ wordt hier op basis van de waarneming van enkele praktijken opgemaakt hoe er over de kerk en over het kerkgebouw gedacht wordt door de geloofsgemeenschap die het kerkgebouw voor de erediensten gebruikt. Op de website⁷⁷ profileert de geloofsgemeenschap zich als verwelkomend naar gasten, onder meer als een ‘kerk met stip’⁷⁸ waarin de relatie met ex-gedetineerden centraal staat. Belangrijke activiteiten zijn diverse bijbel- en gespreksgroepen, een gebedskring en een Mozaïekgroep die gericht is op contact met vluchtelingen.

Kerk-in-de-kerk

De kerkelijke gemeente concentreert zich op het deel van het kerkgebouw dat voor het eigen gebruik het meest functioneel is. Die ruimte kan zijn vastgelegd in concrete afspraken,⁷⁹ maar het kan ook een effect zijn dat zich aftekent door het meervou-

74 Bij bezoek aan een zaterdagse namiddagvesper in de wintermaanden is de kerk bijvoorbeeld vrij donker en lopen de bezoekers naar het verlichte deel in het hoogkoor.

75 Met deze benaming worden protestantse gemeenten aangeduid die zich verbonden weten met de Gereformeerde Bond binnen de PKN.

76 De naam van de vereniging is ‘Gereformeerde Bond tot verbreiding en verdediging van de Waarheid in de Protestantse Kerk in Nederland’ en is opgericht in 1906. De vereniging oriënteert zich aan de belijdenisgeschriften uit de zeventiende-eeuwse reformatie maar is ook sterk gekleurd door de negentiende-eeuwse opvatting daarvan, in reactie op hoe de Nederlandse Hervormde Kerk zich in die tijd ontwikkelde. Met de vorming van de Hersteld Hervormde Kerk in 2004, toen de Protestantse Kerk in Nederland ontstond als vereniging van de Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden, is een deel van de toenmalige aanhang van de Gereformeerde Bond daarin meegegaan. De Gereformeerde Bond staat altijd in een confessioneel krachtenveld, dat voor buitenstaanders niet eenvoudig te doorgronden is.

77 <https://sintjoriskerk-amersfoort.nl/>. Geraadpleegd 6 januari 2023.

78 <https://kerkenmetstip.nl/doelstelling/>. Geraadpleegd 6 januari 2023.

79 In meervoudig gebruikte kerkgebouwen met praktiserende geloofsgemeenschappen wordt de aanduiding van beschikbare plaats eventueel vastgelegd in gebruiksovereenkomsten, zoals in de Grote Kerk in Zwolle en de Oude Kerk in Amsterdam.

dig gebruik van het kerkgebouw. Wanneer nevenruimtes en perifere ruimtes worden benut voor nieuwe functies, dan is het begrijpelijk dat de kerkelijke gemeente zich minder met deze delen van het kerkgebouw bemoeit.

In de erediensten wordt gebruik gemaakt van een vaste orde van dienst die bijdraagt aan een specifieke herinneringscultuur. De materiële vormgeving van deze protestantse herinneringscultuur bestaat uit het kerkinterieur en het auditief gebruik van de kerkruimte door orgelspel, gemeentezang en het spreken van de voorganger en de ambtsdragers. Zaken die hiervan kunnen afleiden zoals objecten die niet in het beeld passen, worden zo mogelijk tijdens de kerkdienst verwijderd. Het wat tijdloze en misschien licht ouderwetse kerkmeubilair stelt de kerkgangers in staat zich visueel en auditief verbonden te voelen met voorgaande generaties. Er is enige plaats voor variatie en actualisering, zolang dit niet ten koste gaat van een herkenbaar beeld van continue traditie. De kerkinrichting draagt bij aan een tijdsbeleving waarin kerkgangers zich kunnen verbinden met een tijdorde die verschilt van de dagelijkse tijdsbeleving. Dat helpt bij het beschouwen van het (eigen) leven. De verwijzingen naar 'het verleden' betreffen niet altijd eenzelfde periode. Voor belijdenisgeschriften is dat de reformatieperiode, maar voor bijbeluitleg wordt teruggegrepen naar voorstellingen van een 'Bijbelse tijd'. In preken worden voorstellingen daarvan verbonden met het moderne leven. Theologisch valt deze denkwijze onder het begrip 'voortgaande heilsgeschiedenis' waarmee wordt aangeduid dat God door de eeuwen heen betrokken is op het leven op aarde. In kerkdiensten wordt dit vormgegeven in gebeden, prediking en liederen.

Protestantse beeldcultuur

Naast het protestantse karakter van het kerkelijk meubilair bevinden zich ook elders in het kerkgebouw objecten die kenmerkend zijn voor protestantse esthetiek. Een voorbeeld daarvan zijn drie wandkleden die in de folder voor de rondleiding worden aangeduid als werken van de twintigste-eeuwse naaldkunstenaar Willem Schenk. Twee van de wandkleden verwijzen naar Bijbelse verhalen. Het meest prominente doek in dit kerkgebouw stelt Jezus en de twaalf apostelen voor. Een kleiner doek, centraal in het kapittelkoor, verbeeldt Adam en Eva in het paradijs. Aan het doxaal hangt een klein doek met een soort kruis.

'Protestantse beeldcultuur' is een eigen provisorische typering van kunstwerken die ik in protestantse kerkgebouwen aantref. Kenmerkend is de vaak expliciet christelijke

symboliek en een semi-figuratieve of quasi-abstracte stijl. Het is kunst die meestal niet veel aandacht opeist. De prioriteit van het woord en van de bestaande orde in de kerkinrichting wordt gerespecteerd. Voor zover het om Bijbelse voorstellingen gaat, zijn de interpretaties traditioneel en vooral niet aanstootgevend. De semi-figuratieve stijl dient de herkenbaarheid van de voorstelling, maar is ook verhullend omdat bijvoorbeeld gezichtsuitdrukkingen en expliciet naakt vermeden worden. Voor degenen die mogelijk sceptisch staan tegenover kunst in kerkgebouwen, zijn deze werken niet snel aanstootgevend. Uiteraard maakt de kwaliteit veel uit. Er zijn veel voorbeelden van hoogwaardige bijdragen van kunstenaars aan Nederlandse kerkinterieurs. De vraag die gesteld kan worden bij kunstobjecten in protestantse kerkgebouwen is in hoeverre ze – van zichzelf en/of door de manier waarop ze in het kerkgebouw geplaatst zijn – overtuigingskracht hebben. Birgit Meyer spreekt van een *aesthetics of persuasion*.

Since heritage is not given, but has to be constituted through the cultural production of the real, it has no natural owners. Situated within specific aesthetic formations, the making of heritage is not limited to the material construction and profiling of particular sites and items; it also involves the constant concern to resonate with and deepen particular ‘structures of feeling’ and distributing sensibilities in relation to these sites and items.⁸⁰

Objecten zijn er niet ‘zomaar’, maar maken deel uit van een geleefde ervaring, dragen bij aan gevoel van authenticiteit en vormen onderdeel van een politiek-esthetisch of een religieus-esthetisch regime. Omdat religieus erfgoed wordt betrokken bij de identiteit van gebruikers en bij het narratief dat zij willen uitdragen, maken de kunstwerken daar deel van uit. Als erfgoed geen natuurlijk gegeven is, dan komt het aan op overtuiging, *persuasion*.⁸¹ Ofwel: ‘aesthetics of persuasion’ attendeert op het onbewuste niveau waarop objecten worden waargenomen als onderdeel van een esthetisch regime. Protestantse beeldcultuur is onderdeel van een stijl en draagt waarden uit van de betreffende geloofsgemeenschap waarmee de sfeer van – in dit geval – een kerkgebouw en hoe deze is ingericht, aansluit bij kerkgebouwen met vergelijkbare signatuur.⁸² Het doek met de voorstelling van Adam en Eva (afb. 23 en

⁸⁰ Van de Port and Meyer 2018, p. 22.

⁸¹ Van de Port and Meyer 2018, p. 23.

⁸² Voor sommige protestantse kerk-kunst geldt dat het resoneert met de huisinrichting van de leden van de geloofsgemeenschap.

23 Adam en Eva, Willem Schenk – foto EK
7 februari 2021.

24) draagt bij het gebruik van het hoogkoor als trouwkapel een subtiële boodschap uit. In confessionele tradities is lezing van het scheppingsverhaal bij een huwelijksbevestiging een manier om het huwelijk aan scheppingsorde te verbinden.⁸³

In de traditie van de Gereformeerde Bond is er wat betreft de plaats die kunst wordt toegekend, eerder sprake van onderwerping dan van autonomie.⁸⁴ Dat heeft te maken met de prioriteit die aan het woord gegeven wordt; de bijbel als boek en de prediking die daarmee in lijn moet zijn. Jolien van Braak geeft in haar artikel aan dat in reformatorische gemeenschappen de wereld van de autonome kunst met wantrouwen wordt bekeken, als een seculier domein bij uitstek. Deze stelling is te

83 Met als een van de kernzinnen: 'Zo komt het dat een man zich losmaakt van zijn vader en moeder en zich hecht aan zijn vrouw, met wie hij één van lichaam wordt.' Genesis 2:24, *Nederlandse Bijbelvertaling* 2004. De Bijbeltekst zelf is geen scheppingsorde per se, maar de lezing in de context van een huwelijksbevestiging maakt van Adam en Eva een soort oer-echtpaar en wordt zo bovendien ingezet als legitimering van een heteroseksuele norm.

84 Van Braak 2015.

24 Hoogkoor met opstelling voor huwelijksluiting – foto EK 6 september 2018.

algemeen om zonder meer van toepassing te zijn op deze gemeente. De gemeente van de Sint-Joriskerk laat zich enigszins vergelijken met andere stadskerken van hervormd-gereformeerde signatuur als de Jacobikerkerk in Utrecht en de Noorderkerk in Amsterdam voor wat betreft het streven om zich open op te stellen naar de omringende cultuur en de kunst in het kerkgebouw. De wijkpredikant zegt dat er geen sprake is van wantrouwen met betrekking tot kunst in de kerk, maar dat er wel over wordt nagedacht.⁸⁵

Gebruikelijke opstelling voor de hervormde eredienst

Voor het religieus gebruik van de kerkruijnte wordt het kerkgebouw en het kerkinterieur actief ingezet als plaats die de handelingen stuurt of ondersteunt. De werking

⁸⁵ 'Met enige regelmaat krijgt kunst een plek in de dienst en de verkondiging doordat ik verwijs naar een kunstwerk, schilderij of naar delen van de kerk. Soms geeft een expositie aanleiding tot een verbinding. De

van de kerkruimte wordt besproken aan de hand van de algemene opstelling en het karakter van de kerkdienst.

Voor de ontvangst bij een kerkdienst staat een welkomsteam klaar en is een tafel ingericht met liedboeken, bijbels en weekbrieven. Op A4'tjes is een zgn. liturgiewijzer beschikbaar met als opschrift 'Welkom in de St. Joriskerk', dat naast een Nederlandse, ook een Duitse, Engelse en Franse versie kent. In elke dienst is de complete liturgie in vertaling beschikbaar (met de Bijbelteksten, liederen en geloofsbelijdenis), onder andere in het Arabisch. Een nieuwkomer wordt snel herkend als zodanig en wordt door een ontvangende gastvrouw of gastheer bij de ingang begroet en geholpen met het vinden van de juiste liedboeken. Ik kwam kennelijk onzeker over bij een van mijn eerste kerkdiensten in de Sint-Joriskerk en werd aangesproken als nieuwkomer en alsof ik niet gelovig was. Mij werd door een gastvrouw ongevraagd het verschil tussen psalmen en gezangen uitgelegd. Als je zelfverzekerd de juiste liedboeken van de tafel pakt, dan word je niet zo behandeld. Gebruikelijk is orgelspel voorafgaand aan de dienst. De rustige manier waarop iedereen zich beweegt en plaatsneemt draagt bij aan de sfeer van een kerkdienst die op het punt staat te beginnen. Gemeenteleden met taken in de dienst zorgen voor de gewenste orde. Soms vormt die sfeer een contrast met een andere sfeer uit de nabije omgeving, zoals de afsluiting van Amersfoort Jazz op 26 mei 2019.

In de erediensten in de Sint-Joriskerk wordt geen gebruik gemaakt van liturgische kleuren⁸⁶ waarmee in een deel van de protestantse kerken het kerkelijk jaar wordt gemarkeerd. Gebruik van kaarsen vormt geen onderdeel van de erediensten. De eventuele bloemen zijn bestemd voor een specifiek gemeentelid om na de dienst mee te geven 'als groet van de gemeente' en staan op de liturgische (avondmaals-) tafel. Het bezorgen van de bloemen is in veel protestantse kerken een taak van een van de aanwezige kerkgangers als spontane reactie op de vraag tijdens de mededelingen door een kerkenraadslid ('wie wil de bloemen wegbrengen?') waarop zich door-

kerkenraad van de Jorisiwjkgemeente heeft ook intensief en inhoudelijk meegedacht over de te ontwerpen ramen in de kerk.' Mailbericht Willem-Jan Dekker, predikant van de wijkgemeente, 14 mei 2021.

⁸⁶ Liturgische kleuren zijn vaak te zien in de antependia (kleden over de tafel en/of preekstoel) en in de stola van de voorganger. De voorganger beschikt dan over het type toga dat hiervoor gemaakt is, zoals een witte of lichtgrijze gebedsmantel. Er komen ook mengvormen voor, zoals het dragen van gekleurde stola's over zwarte toga's.

gaans iemand meldt. In een aantal kerken wordt het bloemschikken tot onderdeel van de liturgie gemaakt door in de keuze van de kleuren en symboliek te verwijzen naar het deel van het kerkelijk jaar en bepaalde lezingen die daarbij horen. Dit laatste, ‘liturgisch bloemschikken’, gebeurt niet in de Sint-Joriskerk. Wel staat met enige regelmaat een bos bloemen op de tafel voor of in de dooptuin. In de dienst van 10 februari 2019 in de Sint-Joriskerk werd de naam van een gemeentelid genoemd die de bloemen zou ontvangen. De bos bloemen stond die zondag nog verpakt in papier op de tafel voor de dooptuin in een vaas. Een decoratieve (laat staan liturgische) functie had de bos bloemen in deze context daarom niet. Andere gebruikers van het kerkgebouw laten soms bloemen in het kerkgebouw achter, die dan in of bij de dooptuin op de zondag kunnen blijven staan. Passen ze niet in de eigen opstelling van de kerkelijke gemeente, dan worden ze weggegooid of uit het zicht gehaald⁸⁷ door de koster.

De paaskaars in de kerk wordt gebruikt voor oecumenische bijeenkomsten zoals de stiltemeditatie op woensdagochtenden, maar niet in de kerkdiensten van de wijkgemeente. Toen een aantal jaren geleden de Raad van Kerken in Amersfoort met vespers begon en in de liturgie het aansteken van een paaskaars vermeld stond, moest in allerijl een paaskaars uit een ander kerkgebouw worden opgehaald omdat de Sint-Joriskerk nog niet over een paaskaars beschikte.⁸⁸ In kerkdiensten worden kaarsen niet gebruikt, maar bezoekers kunnen sinds maart 2020 waxinelichtjes aansteken op een devotietafel in een nis vlak bij de ingang. De hervormde wijkgemeente ondersteunde deze mogelijkheid in de context van de reactie op de coronapandemie.

De inrichting van het kerkgebouw sluit aan bij de gerichtheid op het woord (de Bijbel). De inrichting komt overeen met een reformatorische stijl die ook elders in Nederland wordt aangehouden. Er zijn kleine veranderingen in bijvoorbeeld de kerkmuziek⁸⁹ en incidenteel gebruik van andere muziekinstrumenten dan het kerkorgel. Gebruik van moderne techniek trof ik aan in de vorm van smartphones, een loopmicrofoon, een camera en een drone. De smartphones werden gebruikt door

87 Dit betrof bijvoorbeeld een bloemstuk dat gemaakt was bij het Mondriaanjaar. Annet van Goor, 23 oktober 2017.

88 Annet van Goor, 23 oktober 2017.

89 Weekbrief 26 maart 2017: bericht uit de kerkenraad na een gemeenteavond over dit onderwerp op 8 februari over ‘psalm en lied in onze eredienst’, waarin het primaat van de psalmen wordt aangehouden, maar onder uitgewerkte voorwaarden aan het gebruik van andere liederen meer ruimte wordt gegeven.

25 Avondmaalsopstelling – foto EK
15 september 2019.

een aantal jonge mannen op een achterste bank die daaruit de liederen aflazen.⁹⁰ De loopmicrofoon wordt regelmatig gebruikt door de predikant. De camera werd opgesteld voor de onlinediensten tijdens de coronapandemie en de drone werd vermoedelijk gebruikt voor een trouwdienst.

Er lijkt geen sprake te zijn van een sterke kledingcode.⁹¹ Op de website van de gemeente staat een uitleg over de orde van dienst. De beschrijving is bedoeld om eventuele nieuwkomers, gasten en toeristen⁹² vertrouwd te maken met de gebruiken in de kerk.

90 In de zondagmorgendienst dd. 2 april 2017.

91 Kerkgangers zijn netjes en onopvallend gekleed. Een deel van de kerkgangers heeft een reformatorische kledingstijl: kleding in gedekte kleuren, hoeden bij vrouwen, lange rokken. De tentoonstelling 'Bij ons in de Biblebelt' (2019) in Museum Catharijneconvent toonde leden van reformatorische kerken in zowel de dagelijkse als hun zondagse kleding in de serie 'Zaterdag/zondag' van fotograaf Sjaak Verboom. Een deel daarvan is nog te zien op de website <https://www.catharijneconvent.nl/tentoonstellingen/biblebelt/>. Geraadpleegd 6 januari 2023.

92 Nieuwkomers zijn in protestantse kerken vaak afkomstig uit andere (protestantse) kerken. De gemeente wil dat iedereen met wie vanuit kerkelijke betrokkenheid contact is, waaronder asielzoekers en ex-gedetineerden, zich welkom kan voelen in de kerkdiensten. De Gereformeerde Bond is missionair gericht. De orde van dienst wordt uitgelegd op <https://sintjoriskerk-amersfoort.nl/kerkdiensten/>. Geraadpleegd 6 januari 2023.

Karakter van de kerkdienst

De kerkdienst wordt sterk bepaald door de predikant,⁹³ de ouderlingen en diakenen en de gedragingen van de kerkgangers. In kerkdiensten zijn zes of zeven in zwart pak geklede kerkenraadsleden naast de dienstdoende predikant aanwezig. Vrouwen mogen het ambt van ouderling en predikant in de Gereformeerde Bond niet bekleden.⁹⁴ Kerkenraadsleden begeleiden de predikant bij het naar binnen treden van de kerk. In een van de kerkdiensten bewegen de kerkenraadsleden zich in langzame tred vanaf de gerfkamer naar hun plaats en drukken daarmee een zekere plechtigheid uit.⁹⁵ Ze nemen plaats naast de dooptuin⁹⁶ op de eerste rij aan de rechterhand van de predikant op de preekstoel. Als de predikant gebeden uitspreekt, gaan de kerkenraadsleden staan.

De spreekstijl van de predikant wordt mede beïnvloed door het beeld. De predikant staat tijdens de gehele kerkdienst op de preekstoel, tenzij er een reden is om elders handelingen te verrichten zoals bij een doop. De predikant draagt een zwarte toga met bef.⁹⁷ De predikant is voorzien van een onopvallende headset⁹⁸ zodat hij zich vrij kan bewegen zonder dat dit ten koste gaat van zijn verstaanbaarheid. Een preek van 25 minuten of langer is gebruikelijk. De verkondiging vergt een grondige voorbereiding en wordt door de meeste predikanten uitgeschreven. De preek wordt vervolgens grotendeels gememoriseerd om tijdens het uitspreken zo optimaal mogelijk contact te hebben met de hoorders. Het stemgebruik is nadrukkelijk en lijkt erop gericht te zijn dat de woorden autoriteit uitstralen, levendig zijn en authentiek in de zin dat de predikant laat merken persoonlijk overtuigd te zijn van wat hij zegt en te zijn geraakt door de Bijbelteksten. De gemeente verwacht een preek als uitleg van de bijbel vanuit de gedachte dat Bijbelse teksten richtinggevend zijn voor het leven van de gemeenteleden. Dat wordt uitgewerkt in uitleg die toepasbaar wordt gemaakt voor het leven van gelovigen nu in de vorm van vermaningen, troost en

93 In het hoofdstuk over de Grote Kerk in Zwolle beschrijf ik de relatie tussen een monumentaal kerkgebouw en stemgebruik van de predikant aan de hand van de kerstnachtdienst op 24 december 2017.

94 Het kan zijn dat enkele plaatselijke bondsgemeenten daar uitzonderingen op maken.

95 Kerkdienst met doopbediening, 27 augustus 2017. De wijkpredikant W.J. Dekker geeft aan dat dergelijk schrijden uitzonderlijk is geweest en inmiddels in onbruik is geraakt. Mailbericht 14 mei 2021.

96 In de betreffende kerkdienst van 27 augustus 2017 kwamen de ambtsdragers vanuit de gerfkamer gelopen; die route is langer dan die vanuit de consistoriekamer.

97 Met als uitzondering daarbij ook een zwartfluwelen baret; Theo Plaisier (PThU) in de ochtenddienst van 10 februari 2019.

98 De predikant gebruikt soms alleen de vaste microfoon, bijvoorbeeld in de avonddienst op Goede Vrijdag 19 april 2019.

gedragsregels. Een preek met veel vermaningen zou een ‘donderpreek’ kunnen worden en dat wordt vermeden. Helemaal afzien van vermaningen kan als ‘te licht’ of vrijblijvend worden opgevat, dus predikanten zoeken een stijl waarin ze gedragsregels of leefregels benoemen, maar deze op pastorale wijze inkleden. De gelovige krijgt daarmee de boodschap dat er een opdracht is (de wil van God doen), dat de opdracht mogelijk inspanning kost, maar ook dat de opdracht haalbaar is.⁹⁹ De aandacht voor waarden op de gebieden van persoonlijke ethiek en geloofsbeleving is prominent. Prediking moet als onderdeel van de eredienst bijdragen aan bevestiging en versterking van het geloofsleven. Het komt erop aan om niet te afstandelijk te spreken, maar juist met emotie en een existentiële betrokkenheid. In avonddiensten waarin vroeger¹⁰⁰ de Heidelbergse Catechismus¹⁰¹ werd behandeld, worden nu leerdiensten of themadiensten gehouden. Het lerende karakter valt onder meer af te leiden uit de vorm van de hand-outs die gemeenteleden krijgen waarin aantekeningen kunnen worden gemaakt. Gemeenteleden die aantekeningen maken van een preek zijn niet ongewoon. Het ambt van predikant omvat diverse rollen waaronder die van leraar; in de avonddiensten komt deze rol wat nadrukkelijker naar voren dan in de ochtendiensten.

De luisterhouding van de aanwezigen is opmerkelijk vanwege de rust en bijna onbeweeglijkheid waarmee kerkgangers gedurende een kerkdienst van ongeveer anderhalf uur grotendeels zittend en luisterend betrokken zijn. Jonge kinderen onderscheiden zich in onbeweeglijkheid weinig van de volwassenen. Een enkel kind hangt tegen een ouder aan, maar houdt zich stil. In kerkbanken kunnen kinderen beter tegen een ouder aanhangen dan in een kerkgebouw met stoelen. De kerkgan-

99 Uiteraard legt elke predikant eigen accenten. In de avonddienst van 1 mei 2016 beluisterde ik een omfloerst verpakte vermaning in een uitleg van psalm 1 waarbij de mensen op de Hof, publiek op de terrasjes, tegenover de kerkgangers werden gesteld. De oproep was het rechte pad aan te houden, met kerkbezoek, gebed en Bijbelstudie. De kerkganger mocht zich niet rijk rekenen, want zo ver stonden de mensen op de Hof niet van hem of haar af. Ik was gespitst op de typering van de mensen op de Hof. Dat ging nogal kort en subtiel, want er werd vermeden het publiek op de Hof direct als goddeloos volk te kenschetsen. Het accent werd vooral gelegd op de aanbevolen levenswandel voor de kerkgangers. De binaire voorstelling van gelovigen versus ongelovigen was duidelijk neergezet. Dit bestempelt het kerkgebouw als domein van de gelovigen versus anderen buiten het kerkgebouw.

100 In veel gereformeerde kerken waren catechismusdiensten tot eind jaren zeventig gebruikelijk. Op meerdere plaatsen verdween dat gaandeweg geleidelijk. In confessionele kerken, waaronder de Gereformeerde Bond, bleef (of blijft) dit lang gehandhaafd. Ook als de tweede dienst niet meer expliciet aan belijdenisschriften is gekoppeld, is het karakter van deze dienst als ‘leerdienst’ vaak behouden.

101 De Heidelbergse Catechismus is opgebouwd uit 52 zogenoemde zondagen met leerthematieken.

gers geven de indruk vertrouwd te zijn met de gewoontes. Een klein deel van de vrouwelijke kerkgangers draagt een hoed. Vrij veel mensen houden hun jas aan in de kerkbank, ongeacht of het koud is. De kerk beschikt over een garderobe, maar niet iedereen kiest ervoor hiervan gebruik te maken.¹⁰² Een deel van de kerkgangers in de kerkdiensten van de Sint-Joriskerk is afkomstig uit andere kerkgenootschappen, zoals uit de Vrijgemaakt Gereformeerde Kerk en de Gereformeerde Gemeente.¹⁰³ Kerkgangers komen individueel of als gezin naar de kerk, groeten de mensen in de kerkbank waarin ze plaatsnemen en vertrekken na de dienst zonder lang te blijven hangen. Tijdens de preek wordt er soms een pepermuntje of ander snoepje gedeeld door het door te geven aan iemand naast je in de kerkbank. Er is op gewone zondagen geen gelegenheid voor koffiedrinken na de dienst in de Sint-Joriskerk, maar wel in het wijkgebouw. Bij bijzondere diensten wordt er soms wel koffiegedronken na de dienst. Na de dienst trekken predikant en ouderlingen zich terug in de consistorie (kerkenraadskamer) voor een gezamenlijk afsluitend gebed waarin de 'ouderling van dienst' voorgaat, zoals dat ook voor aanvang van de kerkdienst gebruikelijk is. Als de wijkpredikant voorgaat, stelt hij zich op bij de uitgang om mensen te kunnen groeten. In de weekbrief en op de website staan tal van activiteiten waarin gemeentelieden worden uitgenodigd zich ergens in te verdiepen of voor in te zetten. Op de zondag zelf staan de erediensten centraal. Er wordt in de dienst zelf selectief verwezen naar een komende activiteit door deze te benoemen.¹⁰⁴

102 Een dienst bijwonen zonder jas geeft een ander karakter aan een dienst dan wanneer mensen ervoor kiezen hun jas aan te houden. Een kerkdienst waarin mensen hun jassen niet aan hebben, is huiselijker en informeler. Als kerkgangers hun jassen aan houden in een duidelijk koude kerk, dan zijn de jassen functioneel. Is de kerk niet koud, dan is er waarschijnlijk sprake van een gewoonte in de betreffende gezindte. Er is in de Sint-Joriskerk geen sprake van een eenduidige code of richtlijn: een deel van de gemeente heeft een jas aan, een ander deel niet.

103 De Gereformeerde Gemeente is een kerkgenootschap dat meestal als orthodoxer en geslotener wordt gezien dan de Gereformeerde Bond. De mobiliteit van kerkgangers tussen Amersfoortse kerken lijkt groot. Omdat het om 'circulation of the saints' (Bibby and Brinkerhoff 1973) gaat, is daar door buitenstaanders weinig van te merken. Een buurman in mijn straat die bij de Gereformeerde Gemeente in Amersfoort is aangesloten, vertelt dat hij in de Sint-Joriskerk veel leden van zijn kerk ziet. Ik trof hem zelf na de kerkdienst op 10 februari 2019. Zelf was hij er omdat hij met een van zijn volwassen kinderen naar de kerk wilde die lid was geworden van de PKN. De Sint-Joriskerk was een passende optie voor hun gezamenlijke kerkgang in het spectrum tussen de 'zware' Gereformeerde Gemeente en de 'lichte' PKN.

104 Na de zondagmorgendienst op 10 februari 2019 lagen er intekenlijsten voor een diaconale activiteit op een tafel.

Verwijzingen naar de kerkruimte

De predikanten verwijzen in hun preken en gebeden in meestal metaforische termen naar de kerkruimte. Ze schakelen van een Bijbelse voorstelling van de tempel als bijvoorbeeld ‘plaats van roeping’¹⁰⁵ naar de situatie van hun eigen geloofs-gemeenschap en het kerkgebouw. Tijdens preken worden soms aantekeningen gemaakt: een dienst en met name de preek wordt gezien als iets om van te leren. Een predikant vermeldt in zijn preek dat er zaken zijn ‘om verder over na te denken’ of ‘om het er met je ouders over te hebben’. Van een van de gemeente-activiteiten, wijkkring Schothorst op 4 september, staat in de weekbrief dat het begint met ‘de preekbespreking van zondagochtend 20 augustus ‘17’. Het duiden van ruimte en een overeenkomst zien in rollen (profeet in de bijbel/predikant) is kenmerkend voor de relatie tussen de Bijbel en de kerk. De tijd wordt als een doorgaande lijn gezien: het verbond dat God met het volk Israël sloot, is een verbond dat van kracht is tot in de huidige generatie. De achterliggende overtuiging is dat door Jezus het verbond van God is uitgebreid naar de volken.¹⁰⁶ Deze verbreding zit ook al in het Oude Testament (Ruth e.a.).¹⁰⁷ In de interpretatie van het kerkgebouw vanuit de kerkelijke gemeente speelt continuïteit een rol. Het kerkgebouw is enigszins verbonden met de Joodse tempel, maar zeker niet in directe zin. In het Nieuwe Testament wordt nadruk gelegd op de gemeenschap van gelovigen als tempel.

Waar de gemeente samenkomt, daar is de tempel en daar is God. Niettemin geloven we ook dat God zoals toen ook nu plekken van voorkeur heeft: een kerkgebouw doet ertoe als plek van samenkomst.¹⁰⁸

105 Kerkdienst 27 augustus 2017. In deze dienst betrof de predikant het verhaal over de roeping van Samuël op een beroep op hem van een andere gemeente; het ging voor hem toen zelf om een afweging over gehoor geven. Als een afgekeken aantekening van een mevrouw naast me zag ik een frase die ze onderstreept had: ‘Zijn eigen huis’.

106 De uitbreiding van het verbond wordt gezien als een theologisch noodzakelijke stap zodat het ook voor andere dan alleen het Joodse volk kan gelden.

107 ‘Die verbreding wordt door Paulus als een geheimenis of mysterie geduid: God zelf neemt ook de heidenen op in Zijn verbond. Wat voor Joden een onmogelijkheid was, gebeurt toch (vgl. Petrus’ reserve in Handelingen 10).’ Willem-Jan Dekker, mailbericht 14 mei 2021.

108 Willem-Jan Dekker, mailbericht 14 mei 2021.

Behalve in metaforen, trof ik een keer een ander soort vergelijking aan waarin het kerkgebouw figureerde. Een predikant¹⁰⁹ verwees naar het kerkgebouw als ruimte door het voor te stellen als de omvang van het heelal en daarbij zijn vingertop als de maat van de aarde daarin.¹¹⁰ In deze dienst werd er een kosmologische vergelijking gemaakt voor wat betreft het kerkgebouw in een natuurwetenschappelijke zin, verwijzend naar de omvang van het heelal. Weer een andere predikant verwees metaforisch naar het licht in de kerk, in een frase van een gebed: ‘... het licht dat sinds de reformatie weer¹¹¹ zo helder schijnt in uw kerk.’¹¹² Dat viel me op omdat ik gehoord had van plannen om de heldere ramen van gekleurde beglazing te gaan voorzien. Dergelijke metaforen refereren aan het kerkgebouw en werken enerzijds als een bevestiging ervan, maar drukken ook uit dat de materialiteit van het kerkgebouw wellicht niet te veel waarde moet worden toegekend. Onder de knop ‘wie zijn wij’, meldt de hervormde wijkgemeente op de website:

Een kerk is niet alleen maar een gebouw. Een *kerkgebouw* is nog geen *kerk*... Het zijn de mensen die daar samenkomen en God zoeken die een gebouw tot een kerk maken. En die mensen DAT ZIJN WIJ.¹¹³

Deze nadruk op de kerk als gemeenschap van mensen en het kerkgebouw als plaats van samenkomst, is kenmerkend voor protestantse geloofsgemeenschappen.¹¹⁴

109 Gijsbert van der Brink, University Research Chair for Theology & Science, Vrije Universiteit Amsterdam, avonddienst 23 april 2017. Hij merkte op dat hij het wellicht nog niet in de juiste verhouding schetste en dat de aarde wellicht nog kleiner was dan op de hem voorgestelde schaal. Na zijn preek stond hij even stil bij de akoestiek van het kerkgebouw. Hij wilde een lied laten zingen waarbij hij zei: ‘Ik ben vergeten me af te vragen of deze melodie wel kon in een mooie kerk als deze.’ Het betrof een opwekkingslied uit de bundel Weerklank (lied 463) dat goed gezongen werd en geen akoestische beperking had. Zijn opmerking had er waarschijnlijk mee te maken dat hij zich realiseerde dat het lied afweek van de muzikale traditie van de psalmen.

110 Kort na deze dienst op 2 mei 2017 trof ik in een bijeenkomst over de moderne devotie in de Grote Kerk in Zwolle een gemeentelid van de Sint-Joriskerk. Ik vertelde over deze avonddienst die ik had bijgewoond en over het beeld van het kerkgebouw als (maat voor) het heelal. Dat bleek hij al gehoord te hebben van een ander gemeentelid. Ik vond het opvallend dat een beeld uit een preek kennelijk wordt gecommuniceerd tussen gemeenteleden onderling.

111 Het subtiele woordje ‘weer’ in de gebedsfrase zou kunnen verwijzen naar een katholiek verleden, maar dat kan overinterpretatie zijn. Mogelijk is het een tussenvoegsel dat kenmerkend is voor dergelijk protestants taalgebruik, waarbij je niet precies weet wat er bedoeld wordt; een schijn-nuancering.

112 Henk van den Belt, hoogleraar systematische theologie destijds op een leerstoel van de Gereformeerde Bond, Vrije Universiteit Amsterdam. Kerkdienst 3 november 2019.

113 <https://sintjoriskerk-amersfoort.nl/wie-zijn-wij/>. Geraadpleegd 6 januari 2023.

114 Bosman 2017, p. 108-111.

3.6 HET LICHT EN DE RAMEN IN DE SINT-JORISKERK

Huidige beglazing (situatie 2020)

De witte muren en lichtgekleurde steen van de pilaren geven het kerkgebouw een helder aanzien. De ramen zetten hoog in, dus het licht komt van boven zoals gebruikelijk in gotische kerkgebouwen. Door de ramen zijn enkele delen van bijgebouwen te zien. De lichtinval is niet maximaal in die zin dat een aantal van de voormalige ramen zijn dichtgemetseld.¹¹⁵ In het kerkgebouw bevinden zich twee gebrandschilderde ramen: een groot raam aan de westzijde toont een abstracte en wat fletse voorstelling ter gelegenheid van het 750-jarig bestaan van de kerk (1998) en een kleine (1969) in de voormalige doopkapel die nu stilteruimte is met het thema ‘de Heer is mijn herder’.¹¹⁶

Plannen voor beglazing in de Sint-Joriskerk door Stichting Open Oog

Stichting Open Oog¹¹⁷ maakte in het bestuursverslag van 2018 melding van een plan voor een herdenkingsraam ter gelegenheid van Johan van Oldenbarnevelts vierhonderdste sterfdag.¹¹⁸ Eerder had de stichting een borstbeeld van Jacob van Campen laten maken (3.4) en een plaquette van Sint-Joris en de draak bij de ingang van de kerk. Jan Niessen, gildegids, vertelde me in een rondleiding dat een aantal leden van de wijkgemeente niet blij was met het borstbeeld: het zou ‘verering van personen’ met zich mee kunnen brengen. Het plan voor beglazing werd in 2019 uitgebreid: niet alleen Johan van Oldenbarnevelt, maar ook Jacob van Campen, Piet Mondriaan en Armando zouden in een ontwerp voor uiteindelijk vijftien ramen worden

115 Emmens 2012, p. 119. Van de zeventig oorspronkelijke vensters zijn er zeventien geopend en zijn de overige dichtgemetseld. Volgens de maker van een maquette van het kerkgebouw, Peter van den Hoek, heeft de afsluiting van de ramen te maken met belastingen.

116 Emmens 2012, p. 254.

117 Stichting Open Oog is een zelfstandige stichting met als eerste doel de ‘bevordering van cultuur als publieke zaak in Nederland en in Amersfoort in het bijzonder’. Deze stichting heeft diverse kunstwerken voor de openbare ruimte laten ontwerpen en weten te plaatsen, maar stuit soms op tegenstand. Niet elk voorgenomen project is uitgevoerd, zoals het plan voor een sculptuur (‘Stadsbron’) die midden op de Hof was voorzien: <https://stichtingopenoog.nl/blog/2021/06/11/de-stadsbron-op-het-hof-inspiratiebron-van-amersfoort/>. Geraadpleegd 6 januari 2023.

118 *Bestuursverslag 2018 Stichting Open Oog*, p. 3.

betrokken. In najaar 2019 stonden de plannen van dat moment samengevat in een document *De nieuwe ramen geprojecteerd in de vensters van de Sint-Joriskerk, animatie van de kunstwerken door 3D foto's*. De voorgestelde afbeeldingen betroffen thematieken die aan deze vier Amersfoorters verbonden zijn. Voor Piet Mondriaan zouden dat 'onbegrensde' en 'waarheid' zijn; voor Armando 'de ladder' en 'het schuldig landschap'. Het plan bevatte een plattegrond met een 'iconografisch programma gerangschikt naar blikvelden'. Op de plattegrond in deze versie stonden de aan Armando verbonden ramen het meest uit het zicht gepland, in de buurt van de toren. De wijkkerkenraad van de Sint-Joriskerk accepteerde het aanbod niet. In het maandblad (*Drieluik*) van de Protestantse Gemeente Amersfoort meldde de Algemene Kerkenraad (AK):

Een voorbeeld van een bezwaar is de thematiek van Armando. Moet in een kerk, die een boodschap van hoop en redding uitdraagt, de uitzichtloosheid van het bestaan worden verbeeld?¹¹⁹

De Algemene Kerkenraad ging in gesprek met Stichting Open Oog om te kijken of het voorstel gewijzigd kan worden. Het belang werd als volgt verwoord:

De AK begrijpt de moeite van de wijkgemeente en gaat daar voor een belangrijk deel in mee. Tegelijk wordt beseft dat nieuwe beglazing een moderne dimensie aan de kerk geeft en dat daarvan een grote missionaire kracht kan uitgaan, die tot meer bezoekers leidt.¹²⁰

In het najaar van 2020 leek er overeenstemming te komen over de plannen, waarbij het voorgestelde plan voor vijftien ramen werd teruggebracht naar acht. Opmerkelijk was de ook verandering van voorgestelde thematiek.

[...] de acht ramen in het schip van de kerk worden vervangen. In de nieuwe ramen zullen kunstenaars verbeeldingen gaan maken rond het thema van de zaligsprekingen – geloofstaal verbeeld. De Algemene Kerkenraad volgt de ontwikkelingen, maar zal haar bemoeienis beperken tot een zogeheten marginale toets.¹²¹

¹¹⁹ *Drieluik*, november 2019, jaargang 20, nr. 9.

¹²⁰ Idem.

¹²¹ *Drieluik*, oktober 2020, jaargang 21, nr. 8, p. 11.

Het bestuursverslag van Stichting Open Oog vermeldde de namen van de kunstenaars en het terugtrekken van een van hen.

[...] de commissie vroeg bedenktijd om te bezien hoe inspiratie uit de Bergrede kon leiden tot een eigen beeldtaal. Ashok Bhalotra en Michel van Overbeeke zagen daartoe kansen; Harrie Gerritz gaf eind juli te kennen dat deze thematiek te ver weg stond van zijn wijze van verbeelding.¹²²

Stichting Open Oog beschreef hoe het overleg in 2020 verlopen was, met een lichte irritatie over de kerkelijke procedures.

Vanuit de Kerkenraad is begin 2020 een beleidsnotitie opgesteld hoe om te gaan o.m. met het kerkinterieur. De conclusie was: de kerk is in drie delen te onderscheiden: het koor voor intieme bijeenkomsten, de westpartij met de publieke voorzieningen en receptieruimte, terwijl in het midden sprake is van een liturgisch deel met kansel en dooptuin. Er is een Commissie Ramen Sint-Joris samengesteld met een opdracht (febr. 2020) en toetsingscriteria (april 2020) om met de Stichting Open Oog een procesgang in te gaan met als doel met een nieuw plan de kerk van beglazing te voorzien. [...] De Commissie bleek in haar kritiek intern verdeeld en niet in staat eensluidend de drie kerkelijke gremia (Stichting Vrienden, Cie Beheer en Kerkenraad Sint-Joris) te adviseren.¹²³

De Algemene Kerkenraad (AK) meldde in april 2021:

De PGA vond en vindt dat de ramen moeten passen bij de aard en functie van het gebouw en dat christelijke thematiek moet worden verbeeld. [...] Ditmaal nam de PGA echter het voortouw en werd een commissie van deskundigen ingesteld om de kunstenaars te begeleiden. Qua thematiek zou men zich laten leiden door de zaligsprekingen. Eind vorig jaar oordeelde de commissie echter dat de opdracht teruggegeven moest worden. Er was te weinig klik. Middels een derde poging stelt de AK nu voor om te bezien of in ieder geval overeenstemming is te bereiken over een deel van de ramen, met uitzondering van het liturgische deel (het middenstuk) van de kerk.¹²⁴

¹²² *Bestuursverslag 2020 Stichting Open Oog*, p. 3.

¹²³ *Bestuursverslag 2020 Stichting Open Oog*, p. 3-4.

¹²⁴ *Drieluik*, 22^e jaargang, nr. 3, april 2021, 32. Bericht van de Algemene Kerkenraad.

Stichting Open Oog, die vooral ervaring heeft met het plaatsen van kunstwerken in de publieke buitenruimte, beschouwde het kerkgebouw blijkbaar zonder meer als publieke ruimte.¹²⁵ De stichting had niet voorzien dat een beglazingsplan op weerstand zou stuiten bij de wijkgemeente. De wijkgemeente hecht aan de onbewerkte heldere ramen als onderdeel van de protestantse esthetiek en is gebaat bij continuïteit van de huidige inrichting. Het aanbrenge van voorstellingen brengt dilemma's met zich mee. Een figuratieve voorstelling kan de associatie met 'heiligen' oproepen met als mogelijke reactie dat het beeld aanzet tot 'verering'. Is het ontwerp te abstract, dan komt het mogelijk in conflict met de bestaande esthetiek van de inrichting. Hoe zouden de voorstellingen zich verhouden tot het kerkelijk meubilair als samenhangend ensemble van de kerk-in-de-kerk en tot de overige kenmerken van de protestantse beeldcultuur in het kerkgebouw?¹²⁶ Vooral voorstellingen op de twee ramen van de zuidbeuk, die voor kerkgangers in het zicht zijn aan weerszijden van de preekstoel, zouden de aandacht kunnen afleiden van wat nu juist zo zorgvuldig geconstrueerd wordt in de kerkdiensten: de aandacht voor het woord. De website van de hervormde wijkgemeente vermeldde niets over de kwestie. Opmerkelijk aan het bericht van de Algemene Kerkenraad was de typering van 'het liturgische deel (het middenstuk) van de kerk'.¹²⁷ Met deze aanduiding werden de ramen aan weerskanten van de preekstoel expliciet betrokken bij het liturgische deel van het kerkgebouw en daarmee voor de wijkgemeente als het meest belangwekkend gezien.

Behalve het proces tussen de Stichting Open Oog met de andere betrokkenen, is de verhouding tussen de Protestantse Gemeente Amersfoort als eigenaar van het kerkgebouw en de hervormde wijkgemeente interessant. Zij begrepen elkaar wel, maar ze hadden verschillende belangen. Aanvankelijk stond de PGA niet afwijzend tegenover het idee; ook elders in Nederland worden van tijd tot tijd kerkraden van

¹²⁵ Dat partijen van buiten het kerkelijk bestuur of de overheid willen investeren in kerkelijk interieur, is op zichzelf niet ongewoon. Een van de orgels in de Sint-Joriskerk is bekostigd door autodealer Pon.

¹²⁶ De voorgestelde ontwerpen uit 2019 leken niet op een warm onthaal te kunnen rekenen, afgaand op de filmpjes waarin twee kunstenaars hun ontwerpen presenteerden in de gerfkamer. Een link naar de filmpjes staat in het bestuursverslag 2020 van Stichting Open Oog. De opstelling is die van een soort hoorzitting, waarbij de kunstenaars hun plannen presenteren en zwigend vanachter tafeltjes worden aangehoord door aanwezige commissieleden.

¹²⁷ *Drieluik*, 22^e jaargang, nr. 3, april 2021, 32. Bericht van de Algemene Kerkenraad. Genoemd als een expliciete uitzondering voor de overeenstemming waartoe het voornemen toen nog bestond.

monumentale kerkgebouwen door kunstenaars van nieuwe beglazing voorzien.¹²⁸ De gedachte was dat een serie nieuwe ramen de exploitatie van de Sint-Joriskerk mogelijk zou ondersteunen. De Algemene Kerkenraad toonde zich gevoelig voor de opstelling van de wijkgemeente, maar kende de wijkgemeente geen vetorecht toe en maakte eigen afwegingen. De AK wilde zich aanvankelijk beperken tot een 'marginale toetsing' van de plannen waarmee er ruimte werd geboden aan de stichting en de kunstenaars. Later werd echter geconcludeerd dat er sprake was van 'geen klik' en besloot de AK dit keer 'het voortouw' te nemen.

Ik was benieuwd naar de rol van de gemeente Amersfoort in deze kwestie, maar mijn verzoek om informatie bij de betrokken ambtenaar bleef onbeantwoord.¹²⁹

Inhoudelijk valt op dat de plannen wijzigden van één, naar vijftien en terug naar acht ramen en de verschuivingen in voorgestelde thematiek. Uiteindelijk is het initiatief een misrekening geweest van Stichting Open Oog, die stuitte op het specifieke karakter van de wijkgemeente in dit kerkgebouw en ook de PGA niet wist te overtuigen. De Protestantse Gemeente Amersfoort zocht naar een eigen positie in wisselwerking met de hervormde wijkgemeente als belangrijke gebruiker van het kerkgebouw, en besloot uiteindelijk om het plan niet te laten uitvoeren. Dit beglazingsplan stelde de PGA en de hervormde wijkgemeente voor een nieuw vraagstuk waar de bestaande afspraken niet in voorzagen. Ook de overheidsinstanties als de gemeente en de Rijkdienst voor het Cultureel Erfgoed moesten zich buigen over wat de eventuele plaatsing van gekleurde ramen zou betekenen voor de Sint-Joriskerk. Wat is goed erfgoedbeheer: het onaangetast laten van het kerkgebouw of het op afgewogen wijze veranderingen daarin aanbrengen?

¹²⁸ Bijvoorbeeld de ontwerpen van Marc Mulders in de Sint Janskerk in Gouda, Joost Swarte in de Oosterkerk in Hoorn en Johan Dijkstra in de Utrechtse Geertekerk.

¹²⁹ Begin 2022 kreeg ik via Gerard Raven het advies van Monumentenzorg uit 2019 met beschrijving van de plannen, de procedures en de nadere voorwaarden. De plannen waren toen al van tafel.

3.7 ENKELE VORMEN VAN GEBRUIK VAN DE SINT-JORISKERK

Naast de besloten bijeenkomsten als bruiloften, rouwplechtigheden, recepties en TV-opnames, zijn er algemeen toegankelijke bijeenkomsten waarvan ik er hier enkele beschrijf.

Algemene openstelling in de zomermaanden

In navolging van enkele andere kerkgebouwen¹³⁰ die de overgang van een stadsplein naar het kerkgebouw transparanter willen maken, heeft de Sint-Joriskerk (sinds april 2021) glazen binnendeuren aangebracht. Sindsdien kunnen bezoekers in plaats van door een houten zijdeur recht door het kerkgebouw binnenlopen. Tijdens de openstellingen is er sinds maart 2021 een videopresentatie te zien met een rondleiding door het kerkgebouw en informatie over de restauratie. In de zomer van 2021 zijn er QR-codes aangebracht in het kerkgebouw waarmee via de eigen smartphone een audiotour wordt geactiveerd. De zomeropenstelling van de kerk (medio mei tot begin oktober) is door de week in handen van de beheerscommissie en op zondag in handen van de wijkgemeente (de kerkdiensten) en in de tussenliggende tijd (van 14 tot 17 uur) van de Raad van Kerken in Amersfoort. Er kan zich een licht verschil in sfeer voordoen, die tot uitdrukking komt in het soort aandacht dat vrijwilligers aan bezoekers geven,¹³¹ de muziek en op de zondagen in de zomerperiode in het aanbieden van een ‘momentum’. Op zondagen is er geregeld orgelspel en ook op zaterdag is livemuziek (orgelspel of andere muziek) niet uitgesloten. De aandacht die bezoekers krijgen van vrijwilligers is altijd vriendelijk en gastvrij. Een keer sprak een vrijwilliger van wie ik vermoed dat zij van de kerkelijke gemeente was, mij aan

¹³⁰ Utrechtse Domkerk, Grote Kerk in Zwolle, etc.

¹³¹ Op zondagmiddag wordt niet altijd alles wat voor de kerkelijke vieringen nodig is, weggehaald tussen de beide diensten op die dag. ‘Het spreken van mensen die “zomaar even” binnen komen wandelen is overigens fantastisch! Mensen waarderen het dat ze gastvrij ontvangen worden en hebben best veel vragen over het gebouw en over het geloof. Het zet je vaak aan het denken waarom we de dingen als christenen ook al weer doen zoals we ze doen. Zo stond een keer de avondmaalstafel met mooi wit kleed in de kerk. Een gast: “kun je hier ook eten?!” Ik: “nee, er was vanmorgen avondmaal en dat gaat vanmiddag nog door dus we laten dit staan” (en zo kon ik uitleggen wat we doen met avondmaal en waarom we dat doen). Gast: “avondmaal... ’s morgens?!”) Dus ik weer verder uitleggen en ik meende dat ik het goed uitgelegd had over brood en wijn... Gast: “en wie kookt er dan?” Rita Hunink, via Gerard Raven, met toestemming uit mailbericht 5 mei 2021.

met de vraag 'of ik wel eens van Jezus had gehoord'. Deze situaties deden zich niet voor op dagen dat de beheerscommissie voor de ontvangst verantwoordelijk was.

De beheerscommissie is in de programmering gericht op verbinding met de stad en op het aantrekken van bezoekers. Het aantal bezoekers tijdens de zomeropenstelling van het kerkgebouw groeide van 15.000 bezoekers in 2017 naar 26.000 in 2019.¹³²

Wat de reguliere kerkdiensten betreft is een opkomst van 200-300 mensen niet ongebruikelijk.¹³³ In principe is een kerkdienst algemeen toegankelijk voor wie niet bij de geloofsgemeenschap is aangesloten, maar het is wel de bedoeling om gericht voor deelname aan de kerkdienst te komen. Net als in de meeste andere Nederlandse kerkgebouwen wordt toeristisch bezoek tijdens protestantse kerkdiensten uitgesloten.¹³⁴ Sommige katholieke kerkgebouwen beschikken over een rondgang voor eventuele pelgrims en /of beschikken over afzonderlijk toegankelijke zijkapellen zoals een Mariakapel. Alternatieve vormen van aanwezigheid¹³⁵ tijdens een kerkdienst, zijn bij de meeste protestanten niet bekend en worden niet gefaciliteerd.

Tijdens de coronapandemie werd onder de naam 'open kerk' en 'kerk als schuilplaats' de gastvrijheid als volgt omschreven:

Sint-Joriskerk op zaterdag- en zondagmiddag open als stadskerk. Zaterdag van 12.00 uur-16.00, georganiseerd door de Beheerscommissie van de Sint-Joriskerk; Zondag van 14.00 uur-17.00 uur, georganiseerd door de Protestantse gemeente Amersfoort. De Sint-Joriskerk biedt bezoekers een plek voor stilte, bezinning en het opsteken van een kaarsje. De huidige richtlijnen van het RIVM worden gehanteerd, evenals het advies een mondkapje te dragen.¹³⁶

132 <https://pkn-amersfoort.nl/het-belang-van-de-amersfoortse-joriskerk/>. Geraadpleegd 6 januari 2023. Dit aantal is exclusief de mensen die komen voor concerten, lezingen, andere bijeenkomsten en kerkdiensten.

133 Op zondagmorgen 10 februari 2019 waren er naar schatting 250-300 kerkgangers.

134 De geloofsgemeenschap van de Oude Kerk in Amsterdam laat mensen die niet actief aan de kerkdienst willen deelnemen, tot op zekere hoogte wel toe. Dat is een soort gastvrijheid die je ook aantreft in kathedrale kerkgebouwen in het buitenland.

135 Je zou kunnen denken aan de mogelijkheid om met je gedachten elders te zijn. Als de sociale code van actieve deelname (te) sterk wordt gevoeld, kan dit een vorm van 'escape' zijn die de orde niet zichtbaar verstoort. Dit gedrag hoeft niet, maar kan eventueel in verband staan met *inner secularisation*, 'the phenomenon of unbelief within the church'. (De Roest 2013, p. 296)

136 <http://www.geloven033.nl/momentum-2/>. Geraadpleegd 6 januari 2023.

Voor toegang wordt sinds 2021 twee euro gevraagd, maar op zondag is de toegang gratis.¹³⁷ De nummering in het plattegrondje ‘rondgang door de kerk’ (afb. 17) geeft een mogelijke route aan. Een conservator van Museum Flehite (Gerard Raven¹³⁸) was in 2016 verantwoordelijk voor nieuwe toelichtende beschrijvingen op bordjes bij diverse (kunst)historisch relevante objecten, waardoor ze een museaal karakter krijgen in een iets traditionele zin.¹³⁹ Niet alle objecten worden op de plaats zelf toegelicht. Visueel bevinden de meeste van deze, met bordjes toegelichte, objecten zich buiten het kerk-in-de-kerk deel. Bezoekers lopen, zoals in de meeste monumentale kerkgebouwen, niet per se op het centrale deel van de kerk af, maar maken een rondgang. In het geval van de Sint-Joriskerk begint de rondgang aan de zuidkant tegen de klok in.

Op de zondagmiddag kunnen de keuzes van de beheerscommissie licht botsen met keuzes van de wijkgemeente en die van andere kerkelijke vrijwilligers. Met de invulling van de gastvrijheid, de muziekkeuze en het aanbieden van twee keer een ‘momentum’ wijkt de sfeer enigszins af van de sfeer op de weekdays waarbij de beheerscommissie de verantwoordelijkheid draagt. Dit verschil is voor wie de situatie kent verklaarbaar, maar kan voor een bezoeker een verrassing zijn. De bezoeker merkt waarschijnlijk geen verschil, omdat een bezoeker meestal op de ene óf op de andere dag het kerkgebouw bezoekt en niet twee dagen met elkaar vergelijkt.

Kunst en curatie

De tentoonstellingen in het kerkgebouw worden gepland door de beheerscommissie. Voor de keuze van tentoonstelling wordt een inschatting gemaakt of het past bij het publiek dat naar de Sint-Joriskerk komt. De indeling van het kerkgebouw wordt

¹³⁷ Vóór 2021 was het tarief een euro. In dagblad Trouw stond op 2 september 2017 een pleidooi van Stijn Fens voor gratis entree van kerkgebouwen. Daarop reageerde Johan Volkers met een ingezonden brief: ‘(...) Zelf ben ik vrijwilliger in de St. Joriskerk in Amersfoort. Wij vragen 1 euro per persoon als bijdrage aan de 200.000 euro die jaarlijks nodig is om het kerkgebouw overeind te houden. De burgerlijke gemeente draagt niets bij. De kerkelijke gemeente is behoorlijk offervaardig, maar dit is een bedrag dat niet op te brengen is. Die twee ton moet dus uit verhuur komen en ook uit de bijdragen van bezoekers. Tegen de bezoekers van de kerk die vinden dat je voor het huis van God niet zou moeten betalen, zeg ik altijd dat de loodgieter ook graag zijn geld wil hebben.’ *Trouw*, 4 september 2017.

¹³⁸ Gerard Raven (in 3.2 al aangehaald als historicus en voormalig conservator van Museum Flehite) werd in 2018 voorzitter van de algemene kerkenraad van de Protestantse Gemeente Amersfoort.

¹³⁹ In 1985 waren er ook al dergelijke bordjes. Museaal: enkel bedoeld als aanduiding dat ook in musea vaak verklarende bordjes bij objecten te vinden zijn.

26 Afbakening met vitrage bij tentoonstelling Cas Oorthuys – foto EK 8 september 2018.

intact gehouden. Een of meer van de tentoonstellingen worden gerelateerd aan een thema van de stad Amersfoort. In 2017 werd stilgestaan bij 100 jaar De Stijl met aandacht voor Piet Mondriaan en in 2019 bij de vierhonderdste sterfdag van Johan van Oldenbarnevelt. Vaak zijn een of meer van de zomertentoonstellingen fototentoonstellingen. De hervormde wijkgemeente besteedt op de eigen website normaal gesproken geen aandacht aan de tentoonstellingen, maar maakte een opmerkelijke uitzondering voor de expositie 'De Joodse weg' van Jip Wijngaarden (2018). Haar schilderwerk en lezingen werden prominent op de website van de kerkelijke gemeente aanbevolen, omdat haar thematiek de geloofsgemeenschap aansprak. Op 1 mei 2018 opende zij haar tentoonstelling met een lezing in het hoogkoor. Bij die gelegenheid werd ook aandacht besteed aan de oprichting van de staat Israël, met onder andere SGP-leider Kees van der Staaij. Meest opvallend was de sfeer toen het Israëliësch volkslied werd gezongen dat door een aantal van de aanwezigen ontroerd en door sommigen staand en met de hand op het hart, werd meegezongen.

De manier waarop tentoonstellingen worden georganiseerd komt overeen met de manier waarop in veel Nederlandse kerkgebouwen plaats wordt gemaakt voor kunst. Een van de organisaties die in de Sint-Joriskerk een podium krijgt, is het Platform Kerk en Kunst¹⁴⁰ dat verbinding tussen kerk en kunst wil bevorderen. In de algemene voorwaarden voor de verhuur staat: 'Respect voor de kaders en voor de kerkelijke functie van het gebouw bepalen de kaders voor alle activiteiten in de kerkgebouwen'.¹⁴¹ De kaders worden niet specifiek nader beschreven. Een van de manieren om erachter te komen wat de kaders zijn, is na te gaan welke activiteiten er uit het kerkgebouw worden geweerd en aan welke activiteiten bepaalde voorwaarden worden verbonden. De beheerscommissie borgt de afstemming van de belangen. Als er huurders zijn die iets met het kerkgebouw willen doen dat gevoelig kan liggen bij de kerkelijke gemeente, dan wordt er contact opgenomen. Een voorbeeld van een contact tussen de beheerscommissie en de wijkpredikant betrof een huwelijk dat op een zaterdag voltrokken zou worden tussen twee mannen. De Sint-Joriskerk is een officiële trouwlocatie. Dit huwelijk werd gemeld aan de predikant, die het op prijs stelde dat hij hierover was ingelicht. Bij eventuele aanspraak zou hij kunnen aangeven dat dit buiten de verantwoordelijkheid van de kerkelijke gemeente lag, waar homoseksualiteit een beladen onderwerp is.¹⁴²

Een voorbeeld van een aanpassing betreft een specifieke foto van een fototentoonstelling die mogelijk als controversieel ervaren kon worden. Er werd voor gekozen deze foto een plek te geven buiten het directe zicht van de gemeente. De foto toonde een afbeelding van Eva (van het Bijbelse Genesis-verhaal) met ontblote borsten. De predikant had voorgesteld om de afbeelding tijdens kerkdiensten met een doek te bedekken. De predikant wist zich niet meer precies de foto zelf te herinneren maar gaf aan dat hij waardeerde dat voor deze plaats voor de foto gekozen was, omdat er op die manier rekening werd gehouden met de gemeente. De medewerker van de beheerscommissie vertelde over het bedekkende doek dat dit als effect had dat er extra aandacht voor was: het doek werd opgetild om de foto te kunnen zien. Ze was er zelf op gespitst dat het doek na elke zondag weer verwijderd zou zijn, omdat het

140 <https://platformkerkenkunst.nl/symposium-zachte-krachten>. Geraadpleegd 6 januari 2023. Expositie (27 augustus-26 oktober 2019) en symposium 'Zachte krachten zullen zeker winnen' (7 september 2019) vonden plaats in de Sint-Joriskerk.

141 Kerkgebouwen in meervoud: eerder betrof het de verhuur daarnaast de mogelijkheid van huur van de Lutherse kerk aan de Langestraat in Amersfoort via www.verhuurjoriskerk.nl Geraadpleegd 6 januari 2023.

142 Gehoord van zowel de predikant als de medewerker externe betrekkingen.

naar de exposant toe van belang was dat alles getoond bleef worden. Een voorbeeld van een afgewezen verzoek betrof een groep die een performance wilde waarbij kaarsenkronen verwijderd werden en twee vrouwen in de lucht elkaar met zweepen zouden bevechten.¹⁴³

De medewerker externe betrekkingen anticipeert op de eventuele gevoeligheden van de hervormde wijkgemeente en schat in wat mogelijk als gevoelig of controversieel kan worden ervaren. De hervormde wijkgemeente accepteert over het algemeen de aanwezigheid van tentoongestelde objecten en constellaties ('sporen') van andere gebruikers of houdt zich afzijdig. Semipermanente sporen waarnaar verwezen wordt zijn in te delen in vier categorieën: de tentoonstellingen in de zomermaanden, de objecten die niet passen bij de eigen kerkelijke inrichting, tijdelijke opstellingen zoals een podium voor koor- en orkestuitvoeringen en tijdelijke decoraties of objecten die aan een evenement gekoppeld zijn. Die laatste worden in principe na afloop verwijderd.¹⁴⁴

Voor een enkele tentoonstelling wordt de tentoonstellingsruimte fysiek gemarkeerd, zoals bij de tentoonstelling van fotograaf Cas Oorthuys (afb. 26) toen dunne vitrage-achtige doeken tussen de pilaren de zuidbeuk afsloten van de rest van het kerkgebouw. Tentoonstellingen zijn in veel gevallen bescheiden van omvang en bestaan dan uit panelen met enkele objecten die niet speciaal worden afgeschermd.

Momentum

In de zomermaanden is het kerkgebouw op zondagmiddag open en biedt de Amersfoortse Raad van Kerken twee keer een Momentum aan, een soort minivesper.

Een moment van bezinning, even uit de drukte in de stilte van de oude kerk. Dat is Momentum. Tussen 1 mei en 1 oktober is de St. Joriskerk in de Amersfoortse binnenstad elke zondagmiddag gratis toegankelijk van 14.30-17.00 uur. Om 15.00

¹⁴³ Annet van Goor, 23 oktober 2017.

¹⁴⁴ Wat mogelijk minder gemakkelijk te verwijderen is, is geur. In dit kerkgebouw zijn mij hier geen voorbeelden van bekend. In andere kerkgebouwen komt dat soms voor: bierlucht van een feest in de Hooglandse Kerk in Leiden (gehoord van Sake Stoppels) en geur van Indonesisch eten in Vrijburg in Amsterdam. Op 28 april 2019 hing er in de Amersfoortse Johanneskerk in Amersfoort een geur van wierook van de Ethiopische gemeente die in dezelfde ruimte in de voorafgaande nacht het orthodoxe paasfeest hadden gevierd. Een boeiende vraag is hoe restanten van wierooklucht door andere gebruikers in een kerkgebouw worden ervaren. Voor wat betreft de geur van een kerkgebouw zelf: Jan Mevius schreef over de kenmerkende geur van de Oude Kerk (blog Oudekerkgemeente, 15 mei 2020).

en om 16.00 uur is er in het koor van de kerk Momentum, een programma van een kwartier, met live muziek, een stukje bijbellezing, stilte en gebed.¹⁴⁵

Met een banner wordt aangegeven waar het Momentum plaatsvindt: in het hoogkoor of rond de dooptuin. In 2020 en 2021 wordt vanwege de coronamaatregelen gebruik gemaakt van het middenschip rond de dooptuin. In de praktijk werken vooral predikanten en vrijwilligers van diverse protestantse leden van de Raad van Kerken mee. De muziek wordt soms uitgevoerd vanaf de bovenkant van het doxaal. De voorganger heeft soms een soort stola om die als V-vorm voor de borst hangt en/of een badge met het logo van de Raad van Kerken en de aanduiding 'lector' en de naam. De opbouw bevat een groet, Bijbellezing, muziek (meestal klassiek), stilte, gebed en zegen. Er is geen preek en geen samenzang. In principe hoeven deelnemers niks te doen en wordt deelname op die manier laagdrempelig gehouden. Op een A4'tje staat uitgelegd wat er gebeurt en welke muziek er wordt uitgevoerd. De keren dat ik het meemaak (2017-2021) zijn er tussen de vier en de twintig personen. Als minivesper in de (na)middag doet het losjes denken aan monastieke gebedstijden. In (orthodox) protestantse stromingen is er groeiende belangstelling voor de spiritualiteit en vormen van monastieke tradities. In deze vorm wordt een protestantse nadruk op Bijbellezen, gebed en stilte voor persoonlijke verwerking verbonden aan monastieke tradities die vergelijkbare elementen kennen. Het Amersfoortse Momentum is geen landelijk project van de Protestantse Kerk in Nederland (PKN), maar sluit wat stijl en intentie betreft enigszins aan op PKN-projecten die geïnspireerd zijn door monastieke tradities.¹⁴⁶ De bijeenkomst reflecteert de diverse tradities (in taal en liedkeuze) van de Amersfoortse protestanten.

Bezoekers kunnen op de zondagmiddag eventueel de tentoonstelling bekijken. Voor de organisatie zelf is de tentoonstelling secundair, omdat de algemene opstelling van het kerkgebouw en het Momentum op de zondagmiddag meer centraal staat. De eventuele tentoonstelling is 'gesloten' maar staat opgesteld en kan worden bekeken, maar zonder de aanwezigheid van merchandise die bij de tentoonstelling hoort. Bezoekers zijn niet per definitie op de hoogte van verschillen in regime op de week- en de zondagen.

¹⁴⁵ <http://www.geloven033.nl/momentum-2/>. Geraadpleegd 6 januari 2023.

¹⁴⁶ www.nicc.network/monastiek-kerk-zijn-de-protestantse-kerk-in-nederland-en-de-monastieke-beweging/ en <https://kloosterindecloud.nl/>. Beide geraadpleegd 6 januari 2023.

27 Momentum – foto EK 20 september 2020.

Een sandwichbord bij de entree attendeert op de open kerk en op het Momentum. Binnen kunnen de aanwezige gastvrouwen en gastheren bezoekers ook op het Momentum wijzen. Wie niet gericht deelneemt, krijgt er auditief wel iets van mee. Wie wel deelneemt, heeft genoeg ruimte om positie te bepalen. Als het Momentum in het hoogkoor plaatsvindt, nemen sommigen net daarbuiten plaats om het vandaaruit volgen. In het middenschip kunnen bezoekers dichtbij of op afstand gaan zitten.

Op zondag 23 september 2020 maakte ik een Momentum mee dat in het middenschip plaatsvond om 16 uur. De afstand tussen de tentoonstelling en de ruimte waar het Momentum plaatsvindt was kleiner dan wanneer het plaatsvindt in het hoogkoor. De banner stond dicht bij de preekstoel. De foto-expositie in die periode heette 'Naar huis?/Coming home?' en ging over vrijlating van mensen uit diverse soorten van gevangenschap.¹⁴⁷ Ik had een paar dagen eerder deze expositie bezocht. Vrijwilligers stonden klaar om A4'tjes uit te delen aan degenen die interesse hebben voor het bijwonen van het momentum. Aan de aarzeling bij het uitdelen van de

¹⁴⁷ <https://joriskerkamersfoort.nl/foto-expositie-naar-huis-coming-home/>. Geraadpleegd 6 januari 2023.

informatie over het Momentum, meende ik op te kunnen maken dat zij moeilijk in konden schatten of die interesse er inderdaad is; bezoekers kunnen ook om andere redenen even in de banken plaatsnemen. Na het eerste muziekstuk van een pianist en klarinettist, werd geapplaudisseerd. Dat paste als waardering voor de uitvoering, maar het is onwaarschijnlijk dat er applaus was geweest als het Momentum in het hoogkoor had plaatsgevonden. Het uitvoeren van klassieke muziek, ook tijdens een tentoonstelling, voelt in een kerkgebouw niet vreemd. Voor de andere onderdelen van het Momentum was dat anders: de sfeer van de groet, het Bijbellezen vanaf een leenaar in de dooptuin (lezing over het verloren schaap, Lukas 15: 1-10), gebed en de zegen ademen een kerkelijke sfeer en stijl. De vrouw die de bijeenkomst leidde, hield geen preek, maar las twee citaten voor van Dietrich Bonhoeffer en C.S. Lewis. Beide worden vaker aangehaald in de protestantse kerken en worden gezien als voorbeeldig voor wat betreft christelijke waarden. Vanwege het microfoongebruik viel het Momentum voor bezoekers aan de tentoonstelling nauwelijks te negeren. Ik schatte het aantal mensen waarvan ik denk dat ze voor het Momentum zijn gaan zitten op acht. Het aantal bezoekers dat zich in de zuidbeuk bevond met de tentoonstelling was op dat moment rond de twintig. Vlak voor het einde schoof een gezin met tekels aan in de kerkbank voor mij. Een van de jonge kinderen was heel vrolijk en liet merken de muziek leuk te vinden. De twee volwassenen hadden eenzelfde tattoo op hun bovenarm met, naar ik vermoed, elkaars initialen. Er stond een stel aan de zijkant te kijken met een soort van ontstelde uitdrukking op hun gezicht. Zelf vond ik de situatie een beetje gênant vanwege de twee sferen naast elkaar: de kerkdienst-achtige sfeer van het Momentum naast de tentoonstelling. Dat geldt dan het gesproken woord, niet de muziek. Bezoekers die naar intense foto's kijken, horen naast zich de versterkte presentatie vanuit de dooptuin. Omgekeerd kan wie op het Momentum gericht is, de andere aanwezigen in het kerkgebouw waarnemen. Vanwege hun gedrag als rustige museumbezoekers, stoorde hun aanwezigheid mij niet en mij lijkt dat dit voor de anderen ook gold. Na afloop zag ik de musici spreken met de vrouwelijke voorganger en ik kreeg de indruk dat ze zelf tevreden waren met hoe het was gegaan.

Bij een Momentum in het hoogkoor werkt het iets anders. De fysieke afstand tussen eventueel botsende sferen is dan groter. Wie in het hoogkoor aan het Momentum deelneemt, kan last hebben van de aanwezigheid van anderen die elders in het kerkgebouw zijn, maar dat is niet per se het geval. Een voorbeeld van verstoring¹⁴⁸

¹⁴⁸ Met mij gedeeld in een mailbericht van Gerard Raven, 5 mei 2021, over een situatie in 2019.

van het Momentum betreft het overstemmen van fluitmuziek door gepraat van de bezoekers elders in het kerkgebouw. Een groep bezoekers die met een gildegids binnenloopt, kan nog worden aangesproken, maar het aanspreken van meerdere individuen die lawaai maken, kan lastig zijn. Organisatoren van het Momentum houden rekening met eventuele events op de pleinen naast het kerkgebouw. Als daar iets gepland staat, wordt voor stevige orgelmuziek gekozen en niet voor zang of fluit. Uitvoerenden van muziek worden voorbereid op de ervaringen en de context van het Momentum, inclusief de eventueel getalsmatig geringe belangstelling. Andersom schat ik in dat bezoekers die niet aan het Momentum deelnemen, maar wel in het kerkgebouw zijn, wel iets van het Momentum horen, maar dat het hoogkoor op voldoende afstand is om daar geen last van te hebben.

Met de citaten van Bonhoeffer¹⁴⁹ en Lewis nodigde de voorganger op 23 september 2020 de aanwezigen uit tot een soort interactie met de Bijbeltekst. De tentoonstelling met de genoemde ingrijpende thematiek, werd genegeerd. Zonder keuze voor Bonhoeffer en Lewis was het op zichzelf staan van de Bijbeltekst minder opgevallen, maar nu hier wel voor gekozen was, viel sterker op dat een andere mogelijke interactie, die met de expositie, uitbleef.

Activiteiten van de stadsdominee: Stiltemeditatie en Nachtlucht

In maart 2019 begon de stadsdominee Diederiek van Loo met wekelijkse openstelling van de Sint-Joriskerk op woensdagen van 9.00-9.30 uur voor een meditatief stiltemoment in het kerkgebouw.¹⁵⁰ Hier nemen sindsdien tussen de zes en vijftien mensen wekelijks aan deel (met enkele onderbrekingen vanwege de coronapandemie). Als het kerkgebouw niet beschikbaar is, vindt het stiltemoment plaats in de Lutherse kerk op de Langestraat. Ik maak deze met enige regelmaat mee. Toen de stadsdominee op vakantie was, kreeg ik in augustus 2020 zelf een keer de sleutel om haar rol over te nemen.

De stadsdominee heeft in samenwerking met diverse PKN-wijkgemeenten het evenement 'Nachtlucht' opgezet. Dit type openstelling van monumentale stadskerken past in een Europese trend waarbij monumentale binnenstadkerken in de avond

¹⁴⁹ In het Momentum van 9 mei 2021 werd Bonhoeffer eveneens geciteerd. Degenen die voor het Momentum staan ingeroosterd, krijgen deze citaten mee als onderdeel van de instructie.

¹⁵⁰ <http://stadsdominee.nl/stiltemeditatie/>. Geraadpleegd 6 januari 2023.

open worden gesteld voor het aansteken van kaarsen (zie ook Rustpunt Woensdagavond, Oude Kerk in Amsterdam, 5.7). De Utrechtse Domkerk biedt een avondopenstelling aan als ‘Night of Light’¹⁵¹ en de Groningse Martinikerk als ‘Spoor van Licht’.¹⁵² Amersfoort volgde in de Sint-Joriskerk met ‘Nachtlicht’.¹⁵³ Voor de Amersfoortse editie zijn vrijwilligers betrokken voor muziek en ontvangst. Er is een speciaal logo voor Nachtlicht ontworpen.¹⁵⁴ Jongeren dragen hoodies met het logo en nodigen mensen op straat uit om de kerk binnen te lopen. In de dagen voorafgaand aan het evenement delen vrijwilligers bierviltjes uit met het logo en de uitnodiging om te komen. In het kerkgebouw wordt op deze avonden ruimte gemaakt voor een door waxinelichtjes gemarkeerd pad. Bezoekers lopen richting het doxaal waar ze bij een houten kruis een lichtje kunnen aansteken en het gebouw, de duisternis en het licht en de muziek over zich laten komen. De stadsdominee noemt dit in een filmpje op haar website de ‘losvaste gastvrijheid’ die bij deze kerkgebouwen hoort.¹⁵⁵

De Sint-Joriskerk als kerk voor de stad en de oecumene

Bij de beschrijving van ‘geluiden in en om de kerk’ (3.4) werd vermeld dat bij stads-evenementen de programmering in het kerkgebouw wordt aangepast of dat van een activiteit wordt afgezien. Voor met name muziekuitvoeringen in het kerkgebouw is het onmogelijk om de geluiden van buiten te negeren. Een andere beleidslijn is dat het kerkgebouw bij evenementen juist wel wordt opengesteld, maar dan door aan te sluiten bij een evenement. Voor Amersfoort Jazz vonden in 2018, 2019 en 2022

¹⁵¹ Begonnen in 2014, Night of Light Domkerk, elke derde zaterdagavond in de maand.

¹⁵² Begonnen 6 december 2018. ‘Honderden mensen, religieus of niet, bezoeken maandelijks het Spoor van Licht in de Martinikerk in Groningen’, in: *Dagblad van het Noorden*, 8 december 2019.

¹⁵³ Begonnen op 22 november 2019, gevolgd door met edities op 6 maart 2020, 25 juni en 1 oktober 2021. In de facebookgroep Nederlands Religieus Erfgoed initieerde Door Jelsma op 26 februari 2020 een uitwisseling over de herkomst van dergelijke openstellingen van kerkgebouwen met lichttraditie. De oorsprong (of: hernieuwde opleving of vorm) ervan in enkele kerken in Duitsland, zoals in Keulen met ‘Nightfever’ is te zien sinds 2006. Het wordt verbonden met een oproep van paus Johannes Paulus II op de wereldjongerendagen in Keulen in 2005, om ‘kerkdeuren voor Christus en de mensen open te zetten’. In 27 landen zou aan deze oproep sindsdien gehoor zijn gegeven.

¹⁵⁴ <https://joriskerkamersfoort.nl/activiteit/nachtlicht-in-de-sint-joriskerk/>. Geraadpleegd 6 januari 2023. Met een afbeelding van het logo en het kruis met de waxinelichtjes. Voorgenomen edities van 13 november 2020 en 12 februari 2021 waren vanwege de coronapandemie uitgesteld naar 25 juni en 1 oktober 2021. Bij de editie van 11 februari 2022 zijn TV-opnames gemaakt door KRO/NCRV. In 2022 werd de traditie verder voortgezet.

¹⁵⁵ www.stadsdominee.nl. Geraadpleegd 6 januari 2023.

optredens plaats in het kerkgebouw. Amersfoort ontving in 2019 de koning en zijn gezin, die een wandeling maakten door de stad. In de Sint-Joriskerk kon de TV-registratie van het bezoek worden gevolgd.

Oecumenische vespervieringen ('Evensongs'¹⁵⁶) werden tot ongeveer 2019 op enkele zaterdagen in het jaar gehouden, aansluitend op de markt om 17 uur. Er stonden soms emmertjes water waarin de bezoekers hun bloemen even konden neerzetten. Met wat onderbrekingen vonden op drie zondagmiddagen in maart 2022 weer Evensongs plaats, met de paaskaars in de dooptuin. Dat was in die maand niet het enige meer katholieke dat in de Sint-Joriskerk te zien was. Op 2 maart 2022 werden voor de dooptuin zowel palmtakjes als wierook gebrand, in de oecumenische viering van Aswoensdag. Deze vieringen vonden in voorgaande jaren plaats in de Oudkatholieke kerk aan 't Zand, maar vanwege de coronapandemie was voor de grotere Sint-Joriskerk gekozen. De viering was inclusief eucharistie met hosties. In deze vieringen komen katholieke symbolen terug in het kerkgebouw.

De Sint-Joriskerk tijdens de coronapandemie

De kerkelijke gemeente volgde de richtlijnen van de overheid en van het CIO (Interkerkelijk Overleg in Overheidszaken) voor wat betreft het aantal toegestane aanwezigen in kerkdiensten. De wijkgemeente worstelde met de aantallen omdat het normale aantal kerkgangers rond de 250-300 kan zijn. De toegestane aantallen wisselden in verschillende periodes: aanvankelijk 100, later 30, soms tijdelijk geen, etc. De kerkdiensten gingen online en kerkbezoek, toen dat was toegestaan, werd gefaciliteerd door een ruimere opstelling van de kerkbanken (afb. 28).

In maart 2020 meldde de geloofsgemeenschap op de eigen website, onder de kop 'schuilplaats':

De kerk mag en wil een teken van hoop zijn in tijden van zorg zoals op dit moment. Daarom is de Joriskerk de komende tijd op woensdag¹⁵⁷- en zaterdagmiddag open van 12.00-16.00 en op zondagmiddag van 14.00-17.00 uur. Om u in de gelegenheid te stellen even de kerk binnen te lopen, een kaarsje aan te steken, voor gebed of een moment van stilte rond de brandende paaskaars. De organi-

¹⁵⁶ www.evensongsamersfoort.nl. Het initiatief dateert van 2002. Geraadpleegd 6 januari 2023.

¹⁵⁷ Dat wordt na enige tijd verplaatst naar de vrijdag en/of de zaterdag omdat er op woensdagen vanwege de eerste lockdown weinig mensen op straat waren.

28 Opengewerkte lengteas vanwege corona-opstelling – foto EK 13 maart 2022.

nisatie – vrijwilligers van de Joriskerk en Beheercommissie – ziet erop toe, dat de inmiddels bekende omgangsvormen worden nageleefd en reguleren dat het bezoekersaantal niet hoger dan 50 personen op hetzelfde moment zal zijn. Weet u welkom!

In al onze zorg is God ons houvast. Daarom citeren wij de laatste zinnen van het gedicht “Door goede machten trouw en stil omgeven”. Dietrich Bonhoeffer voegde dit gedicht toe aan de brief die hij vanuit gevangenschap stuurde aan zijn verloofde. “In goede machten liefderijk geborgen, verwachten wij getroost wat komen mag. God is met ons des avonds en des morgens, is zeker met ons elke nieuwe dag.”¹⁵⁸

Op 21 maart 2020, kort na aanvang van de algemene lockdown in maart 2020, trof ik Annet van Goor, medewerker externe betrekkingen, in de opengestelde Sint-Joriskerk. Zij vertelde dat ze toestemming had gekregen van de burgemeesters van Amersfoort (Bolsius) en van Utrecht (Van Zanen).¹⁵⁹ Voor de zomeropenstelling van 2020 zouden bezoekers de gelegenheid krijgen om kaarsjes aan te steken, omdat daar regelmatig om gevraagd was. Dit werd nu vervroegd ingezet; de toestemming van de brandweer was al verkregen. De devotietafel voor de kaarsjes stond opgesteld in een nis dicht bij de ingang. Bij de openstellingen brandde in het hoogkoor de paaskaars. De medewerking van de wijkgemeente was een beetje opmerkelijk, omdat het niet ‘bonds’ is om kaarsjes te branden. Hier prevaleerde de wens om van betekenis te zijn voor de stad en troost te bieden. Door Bonhoeffer aan te halen werd een verbinding gelegd met de eigen geloofsgemeenschap.

De kaarsjes pasten goed in het kerkgebouw; de nis voor de devotietafel kon gemakkelijk in gebruik worden genomen. Het was een ruimte voor een van de vele voormalige altaren.

Voor de PGA als eigenaar had de coronapandemie de effecten waar diverse ondernemingen mee te maken hebben, vooral het verlies aan huurinkomsten. De effecten voor de langere termijn zijn voor alle gebruikers en het kerkgebouw ongewis.

¹⁵⁸ <https://sintjoriskerk-amersfoort.nl/nieuws/schuilplaats/>. Geraadpleegd 21 maart 2020.

¹⁵⁹ Zij vertelde dat in Deventer en Haarlem de monumentale kerkgebouwen op dat moment ook open waren gesteld; de Laurenskerk in Rotterdam niet vanwege de nabijheid van Brabant waar toen in alle hevigheid corona was uitgebroken.

3.8 BEVINDINGEN

De Sint-Joriskerk heeft zich door de actieve exploitatie ontwikkeld als een kerkgebouw van en voor de stad. De geloofsgemeenschap is als voornaamste vaste huurder en gebruiker van het kerkgebouw gericht op een zo ongestoord mogelijk gebruik voor de eigen erediensten, met nadruk op continuïteit van de inrichting in het middenschip (kerk-in-de-kerk). De hervormde wijkgemeente heeft een protestantse stijl die tot uitdrukking komt in het kerkelijk meubilair, de opstelling daarvan (aansluitend op de keuzes uit de reformatie) en in enkele overige objecten. De wijkgemeente ziet het kerkgebouw daarnaast als missionaire stadskerk, bijvoorbeeld in ‘de kerk als schuilplaats’. In de aandacht voor vluchtelingen en mensen met detentieachtergrond (‘kerk met stip’) is een lichte notie van het kerkgebouw als ‘sanctuarium’ herkenbaar.¹⁶⁰ De geloofsgemeenschap presenteert zich permanent met de poster met ‘Al zeven eeuwen klinkt hier elke zondag Gods Woord’ en met kerkelijke folders. De wijkgemeente toont tegelijk reserve naar het kerkgebouw, vanwege de nadruk op het geloofs- en gemeenteleven dat van vooral geestelijke aard wordt gezien. Het kerkgebouw dient daarbij als plaats van samenkomst.

Door het meervoudig gebruik en de restauraties is het katholiek karakter zichtbaarder geworden. Een paaskaars, een devotietafel en de (vanwege de coronapandemie onopzettelijke) openwerking van de lengteas, en daarbij het toegenomen gebruik van het kerkgebouw voor stilte en reflectie, zijn te zien als respons op het katholieke karakter van het kerkgebouw. Met name het zicht richting het doxaal en invallend daglicht in het hoogkoor benadrukken de schoonheid van het kerkgebouw.

De Protestantse Gemeente Amersfoort als eigenaar, de Raad van Kerken in Amersfoort en de stadsdominee dragen met Momentum, Nachtlucht, stiltemeditaties en diverse andere activiteiten bij aan de Sint-Joriskerk als algemeen toegankelijke en gastvrije stadskerk. Deze activiteiten versterken het katholieke karakter van het kerkgebouw. Hoewel er geen expliciete ‘theologie van het kerkgebouw’ is, sluiten deze activiteiten wel goed aan op kenmerken van het kerkgebouw als erfgoed. Voor de publieke bijeenkomsten en evenementen geldt hetzelfde: de stad manifesteert zich ook in het kerkgebouw.

¹⁶⁰ Bosman 2017, p. 117-122.

De eigenaar vindt dat meervoudig gebruik noodzakelijk om de Sint-Joriskerk als monumentale stadskerk te behouden en ziet het blijvend faciliteren van gebruik door geloofsgemeenschappen daar als belangrijk onderdeel van. De verschuiving die zich voordoet is dat de hervormde wijkgemeente niet meer de enige religieuze gemeenschap is in de Sint-Joriskerk, maar dat door het oecumenisch gebruik meerdere groepen de Sint-Joriskerk als eigen gaan beschouwen.

Het middeleeuwse kerkgebouw drukt zelf een traditie uit die de eeuwen weet te doorstaan. Samen met de kerkelijke inrichting stelt een ongedefinieerde tijdloosheid de aanwezigen in staat zich verbonden te voelen met voorgaande generaties. Het kerkgebouw en de objecten (en de verdwenen objecten) leidden tot de huidige presentatie die herinnert aan allerlei tijdsperiodes.

[a] basic proposition is that a sense of authenticity as an essence is evoked in beholders through shared sensations and experiences with regard to forms of cultural heritage.¹⁶¹

Bezoekers kunnen samenhang ervaren door de historische en toeristische presentatie van het monumentale kerkgebouw, terwijl leden van de geloofsgemeenschap het gevoel van samenhang vooral vinden in het kerk-in-de-kerk deel. Dat zijn twee, deels overlappende, deels verschillende regimes binnen het kerkgebouw. De beheerscommissie beweegt zich tussen deze twee regimes. Voor de exploitatie profileert de Sint-Joriskerk zich binnen de toeristische omgeving van Amersfoort met de zomeropenstellingen, tentoonstellingen en verhuuractiviteit.

De vraag die zich opdringt in de Sint -Joriskerk is de verhouding tussen het handhaven van een protestantse stijl, een toenemende respons op het katholieke karakter van het kerkgebouw en de vereisten voor de exploitatie (gewenste uitstraling) voor de vaste inrichting en voor de programmering van de tentoonstellingen. Deze diverse belangen leiden soms tot een onderlinge onderhandeling, zoals bijvoorbeeld in het proces rond het voorstel voor gekleurde beglazing in het kerkgebouw.

De gemeenschap van kerkgangers vormt tijdens de kerkdiensten, ondersteund door de inrichting, een esthetisch geheel ('aesthetic formation') dat een gevoel van samenhang teweegbrengt en een appel doet om de traditie voort te zetten.

161 Van de Port and Meyer 2018, p. 16.

29 Nachtlucht Sint-Joriskerk Amersfoort – foto EK 22 november 2019.

[...] people are thus formed sensorially, emotionally and mentally through certain aesthetics that are part of a wider, historically grown culture.¹⁶²

Voor de geloofsgemeenschap is het referentiepunt voor de ‘wider, historically grown culture’ de christelijke traditie, meer specifiek volgens de traditie van de Gereformeerde Bond. Wie zich verbonden voelt met de Sint-Joriskerk als historisch stadsmonument, heeft een ander referentiepunt voor de ‘wider, historically grown culture’, bijvoorbeeld het kerkgebouw als onderdeel van kerkbouw-cultuur in Noordwest-Europa. Identiteit ligt niet alleen in historische herkomst, maar wordt ook bepaald door een voorstelling van waar het naar toe gaat: een narratief over het doel. Voor eventuele nieuwe investeringen komt de vraag op in welke brede cultuur dit kerkgebouw staat. De Sint-Joriskerk wordt niet alleen bepaald door het karakter van de confessionele geloofsgemeenschap, zeker nu gaandeweg het (pre-reformato-ri-sch) katholiek karakter langzaamaan duidelijker doorschemert.

De verschillen tussen de referentiepunten maken de waarde van de ‘esthetische formaties’ voor elke actor verschillend. Het bepaalt wat als onopgeefbaar, dan wel onderhandelbaar of misbaar wordt gezien. De verschillen in referentiepunten van de diverse actoren verklaren soms het onbegrip over elkaars gevoeligheden als er zich veranderingen voordoen in het meervoudig gebruikte kerkgebouw.

¹⁶² Van de Port and Meyer 2018, p. 21.

4

De Grote Kerk in Zwolle: van gesloten naar open

Dit kerkgebouw maakte in de periode 2015-2021 (anders dan de kerkgebouwen in de twee voorgaande hoofdstukken) een actuele overgang van recent kerkelijk gebruik naar meervoudig gebruik. Tot 2013 was het kerkgebouw in gebruik geweest van de Protestantse Gemeente Zwolle. De PG Zwolle droeg de verantwoordelijkheid voor de exploitatie over aan de Stichting Grote Kerk, respectievelijk aan. Academiehuis Grote Kerk (sinds 2017). De bestaande praktijk om vespers te vieren werd voortgezet, met predikanten uit meerdere protestantse kerkgenootschappen. Met een tijdelijke stadspastor en de detachering van de organist werd geprobeerd kerkelijk gebruik in te passen in het meervoudige gebruik onder de vlag van het Academiehuis. De zorg om de bouwkundige staat van de Grote Kerk was ondertussen aanleiding voor restauraties. In Zwolle was te zien hoe meervoudig gebruik vorm kreeg via allerlei 'trial and error'. De gekozen bestuurlijke modellen werden in 2019 vervangen door nieuwe afspraken. Het Academiehuis wist de erfpachtconstructie om te zetten naar het in bezit krijgen van het kerkgebouw en profileerde zich steeds eigenstandiger ten aanzien van de Zwolse culturele en educatieve instellingen. Inhoudelijk werd zingeving ook een speerpunt. De vespervieringen, nu Michaëlsvieringen genoemd, kwamen weer onder verantwoordelijkheid van de PG Zwolle; zakelijk gezien kreeg de Protestantse Gemeente de status van 'huurder'. De aansluiting bij het Grootste Museum van Nederland was een van de manieren waarop het Academiehuis de brede toegankelijkheid en culturele rol van het kerkgebouw wilde versterken. Het Academiehuis profileert het kerkgebouw daarmee vooral als erfgoed. Het Academiehuis verbindt events met een religieus of spiritueel karakter soms aan kerkelijke feestdagen. De positie van de vespervieringen is door een convenant geborgd, maar na 2019 minder geprivilegieerd dan voorheen.

4.1 ALGEMENE SCHETS VAN DE GROTE KERK ALS MEERVOUDIG GEBRUIKT KERKGEBOUW

De Grote Kerk is een van de markante gebouwen in de oude binnenstad van Zwolle naast museum De Fundatie, 'de Peperbus', Waanders in de Broeren en, net buiten de stadsring, de Dominicanenkerk. Zwolle profileert zich met deze instellingen als een toeristische stad. Museum de Fundatie valt op met een blauwe bolvormige uitbouw op het dak. Een oudere *identity-marker* van de binnenstad is de kerktoeren met de bijnaam 'de Peperbus', behorend bij de Onze Lieve Vrouwe ten Hemelopneming basiliek. Eenmaal dichterbij, blijkt de basiliek zelf een beetje verscholen te zijn. De toeren kan worden beklommen en in de basiliek bevinden zich een zeventiende-eeuws schilderij van Thomas a Kempis en enkele relieken. Vlak bij deze basiliek staat de Grote Kerk. Waanders in de Broeren is bekend als tot (kantoor) boekhandel en lunchroom omgebouwd kerkgebouw. In een overzicht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed staat dat kerkgebouw hoog in de lijst van goed bezochte herbestemde kerkgebouwen in Nederland. Het negentiende-eeuwse Dominicanenklooster met de Dominicanenkerk, staat niet in elk toeristisch foldertje.¹ Het Academiehuis en het Dominicanenklooster opereren los van elkaar. Mogelijk duidt dit op de historisch gescheiden opstelling van katholieken en protestanten in Zwolle. In 2015 vermeldt de Algemene Kerkenraad (AK) dat er voor wat betreft de 'overige activiteiten in de verzelfstandigde Grote Kerk' sprake is van een 'concurrentiegedachte' bij de Dominicanenkerk.² De zingevingsprogramma's van de stadspastor (2016-2019) leken op de ambities van de Dominicanenkerk. Activiteiten die in verband worden gebracht met Thomas a Kempis duiken bijvoorbeeld afwisselend in de diverse kerkgebouwen op.

De Grote Kerk grenst aan twee pleinen, met de Grote Markt aan de noordzijde als het meest markante plein. Het Grote Kerkplein aan de zuidzijde is een voormalige begraafplaats, met een rij bomen die evenwijdig aan de kerkmuur loopt. De verbinding tussen de pleinen is voor de architecten een belangrijke thema in de eerste fase van de verbouwing (september 2018).

¹ 'Zwolle, dynamische Hanzestad', vouwbaar foldertje met plattegrond en zeven highlights. Meegenomen uit Museum de Fundatie, 28 juli 2020.

² *Besluit AK over kerkelijke activiteiten in de verzelfstandigde Grote Kerk Zwolle*, 13 april 2015, p. 3. Op 11 december 2017 aangetroffen op de openingswebsite van de PG Zwolle www.pknzwolle.nl; dit stuk is daar later niet meer te vinden. Geraadpleegd 6 januari 2023.

De Michaëlskerk vormt nu min of meer een obstakel tussen twee pleinen aan de noord- en zuidzijde van de kerk. Het ontwerp gaat uit van heropening van het noord- en zuidportaal zodat een route ontstaat door de kerk die beide pleinen met elkaar verbindt. Een volgende ingreep is een sterke reductie van het meubilair waardoor de oorspronkelijke ruimtelijke kwaliteit weer leesbaar wordt en er mogelijkheden ontstaan voor hedendaags gebruik.³

Het kerkgebouw heeft de voornaamste ingang aan de kant van de Grote Markt, waar terrassen van de horeca het beeld bepalen. Een bewoner van een huis aan de Grote Markt schrijft over de Grote Kerk:

Mijn gehele jeugd heb ik er tegenover gewoond, maar het heeft meer dan veertig jaar geduurd voordat ik het interieur voor het eerst mocht aanschouwen. Vroeger was de deur altijd dicht, behalve bij de aanvang van de diensten. Bovendien speelde religie nooit een rol in mijn ouderlijk huis. In de na-oorlogse jaren heeft mijn grootmoeder mij nog eens overreed om catechisatie in het gebouw in de Kamperstraat te volgen, maar na drie lessen werd ik eraf gestuurd. De dominee had mij voor aanvang van de les betrap op het spelen van een ... boogiewoogie op het harmonium. Een jaar of tien later speelden de beatbands in de kerken! Toch heeft het daarna nog meer dan twee decennia geduurd voordat ik me in de Grote Kerk durfde te vertonen ... voor het bekijken van een tentoonstelling.⁴

Een impressie van Zwollenaar en kerkhistoricus Gert van Klinken:

Het is heel lastig om in algemene zin iets te zeggen over de 'beleving' van een gebouw. Wanneer ik [...] toch even een poging doe: geliefd zijn de locatie midden in de stad en het fameuze door Toon Hagen bespeelde orgel. Een erkend logo van de stad: Michael, als glazen man naast en als ridder met draakje bovenop de kerk hoort die helemaal bij het stadsbeeld. Als mooi wordt de basisstructuur van de ruimte beschouwd. Als ronduit lelijk: de wreed verminkte restanten van het rooms-katholieke interieur, het ergerlijk arrogante van de stadselite van voor 1796 (stadswapen uittorend boven kansel en Bijbel, motieven op diezelfde kansel van het geld dat genadiglijk door de magistraat ter beschikking werd gesteld voor al dit moois; het stijf-burgerlijk-deftige interieur dat tijdens de laat 19e-eeuwse

3 <https://www.vanhoogevest.nl/projecten/interventie/grote-kerk-zwolle>. Geraadpleegd 6 januari 2023.

4 Van der Veen 2006, p. 66.

restauratie geïnstalleerd werd. Resultaat: in de beleving een representatieve kerk, maar zeker geen dierbare kerk, ‘een kaal hol’. Een uitzondering zit aan de buitenkant: het ‘immer’ brandende lichtje onder het Romaanse tympan achter het koor, dat is de Zwollenaar dierbaar.⁵

Het kerkgebouw is een restauratiebehoefstig rijksmonument. De eerste werkzaamheden die meervoudig gebruik moesten faciliteren, werden in 2018-2019 uitgevoerd met een bijdrage van de gemeentelijke overheid. Verdere restauraties vonden plaats in daaropvolgende jaren.

In de Grote Kerk vonden ruim voor 2014 al vespervieringen plaats en was er een stiltecentrum en de boekenmarkt. In de jaren 2014-2016 zette de Stichting Grote Kerk in op intensivering van het meervoudige gebruik met een zelfstandige programmering. De rapportages⁶ geven de indruk dat de exploitatie in deze periode niet succesvol was. De initiatieven vertoonden nauwelijks samenhang en de locatie had te maken met logistieke beperkingen. De stichting stelde een kwartiermaker aan,⁷ die de ontwikkeling van een Academiehuis voorbereidde.⁸ In 2017 koos de stichting de naam Academiehuis Grote Kerk dat sindsdien als merknaam fungeert. De naam Academiehuis verwijst naar Zwolle als onderwijsstad. Met deze naam wordt historisch teruggegrepen op de Griekse Oudheid,⁹ de Latijnse school en op de Moderne Devotie. Het Academiehuis verwijst enigszins naar het Utrechtse academiegebouw bij de Dom, omdat het de ambitie heeft om plaats te bieden aan belangrijke gebeurtenissen met een publiek karakter. Zwolle is een stad met enkele grote HBO- en MBO-instellingen. Een van deze instellingen, ArtEZ, Hogeschool voor de Kunsten/ conservatoriumopleiding, benut de Grote Kerk als tentoonstellingsruimte voor de eindopdrachten van de afstuderende studenten. Het kerkgebouw is open

5 Mailbericht Gert van Klinken, 14 november 2020.

6 Stukken die voorliggen bij de gemeenteraad van Zwolle, 30 oktober 2017.

7 Jolanda van Echten is interim-manager en daarnaast stembevrijder. Ze heeft in oktober 2017 een serie van vier bijeenkomsten verzorgd in de Grote Kerk onder de titel ‘Klankavontuur’. www.echtinterim.nl. Geraadpleegd 6 januari 2023.

8 Daarvoor waren er al diverse (interim) directeuren aangesteld geweest. Aangetroffen namen: Niek van der Sprong (stukken PG Zwolle 2011), Bart Schouten <https://www.weblogzwolle.nl/nieuws/45013/cda-in-de-grote-kerk-zwolle.html>, 23 februari 2015. Geraadpleegd 6 januari 2023. Benjamin Koolstra (ca. 2016), Jolanda van Echten (2017, kwartiermaker), Karel Jan Voogd (interim-directeur, afscheid 18 september 2020, bericht Facebook Academiehuis 19 september 2020). In 2021: Coby Zandbergen.

9 Sijmons 2022.

op dinsdag tot en met zaterdag van 11 tot 17 uur en op zondag van 11 tot 16 uur.¹⁰ Vrijwilligers ontvangen de bezoekers voor de boekenmarkt, een stiltecentrum en de tentoonstellingen. In het kerkgebouw bevindt zich een beroemd Schnitgerorgel, dat wordt gerestaureerd en waar een eigen stichting aan verbonden is.¹¹

4.2 GESCHIEDENIS VAN HET KERKGEBOUW

De bouw van de Grote of Michaëlskerk gaat terug naar 1370 en nam 80 jaar in beslag. De Romaanse voorganger van het huidige kerkgebouw was waarschijnlijk in 1040 in tufsteen uitgevoerd.¹² Restanten daarvan zijn naast het hoogkoor te zien. Het is een driebeukige, gotische hallenkerk met een oppervlakte van ca. 2450 m² in de oude binnenstad van Zwolle.¹³ Ooit was de Grote Kerk zeer markant door de vijftiende-eeuwse toren van 115 meter, hoger dan de Utrechtse Dom. Door diverse blikseminslagen, branden (de eerste in 1548) en instorting (in 1683) is de toren uiteindelijk helemaal verdwenen en niet meer opgebouwd. Het kerkgebouw onderging vernielingen in de periode dat de 'beeldenstorm' plaatsvond in de Nederlanden (1566). In 1580 koos het stadsbestuur de kant van 'de Opstand', tegen het Spaanse bewind. De katholieke kerk verloor haar positie. Alle religieuze gebouwen, waaronder kloosters, werden eigendom van het stadsbestuur. De vier Zwolse kerken werden nu door calvinisten ('Nederduits Gereformeerden') gebruikt.

In 1672 kwam de kerk kort terug in bezit van de katholieken, toen Keulse, Franse en Munsterse troepen Zwolle bezetten. In 1674 kwam de Grote Kerk weer in handen van de protestanten en kende tot 2013 geen onderbreking meer.¹⁴ Met het vertrek van de wijkgemeente die aangesloten is bij de Gereformeerde Bond, eindigde het reguliere kerkelijk gebruik van de Grote Kerk. In 2015 droeg de PG Zwolle het kerkgebouw over aan de Stichting Grote Kerk Zwolle. In 2017 werd onder de naam

10 De opening op zondag is pas later gebruikelijk geworden; waarschijnlijk in 2019 of daarna. Door de coronapandemie was de openstelling wisselend. Het was mij niet in elke periode helemaal duidelijk wat wanneer gebruikelijk geworden was.

11 www.academiehuis.nl/de-stichting/ en www.schnitgerorgelzwolle.nl. Beide geraadpleegd 6 januari 2023.

12 <https://www.deswollenaer.nl/nieuws/algemeen/228671/archeologen-vinden-oudste-stukje-zwolle-onder-de-grote-of-sint-michaelskerk>. Bericht 15 januari 2021. Geraadpleegd 16 januari 2022.

13 www.reliwiki.nl/index.php/Zwolle,_Grote_Markt_18_-_Grote_of_Sint_Micha%C3%ABlskerk. Geraadpleegd 6 januari 2023. www.zwolleinbeeld.nl/index.php/603-foto-s-van-zwolle/gebouwen-en-woningen-kerken-grote-kerk-het-interieur/541-religieus-grote-of-st-michaelskerk-het-interieur. Geraadpleegd 6 januari 2023.

14 Meliesie-Appelhof, p. 6.

Academiehuys Grote Kerk een programmaraad gevormd van diverse Zwolse culturele ondernemers en onderwijsinstellingen,¹⁵ die in 2020 werd opgeheven.¹⁶

In Zwolle kennen we de Grote of Sint Michaëlskerk het best als De Grote Kerk. Dat heeft onder andere te maken met het feit dat er in het centrum vroeger nog een Sint Michaëlskerk was. Daarom wordt nu de ‘de Grote Kerk’ als naam gebruikt. In het logo vind je de Sint Michaël-engel, die boven op het dak en in het koorraam staat, wel terug. Deze beschermengel en schutspatroom is de bestrijder van de draak van het kwaad. Michaëls naam is verbonden aan de Michaëlsvieringen, de Michaëlscantorij en aan het eerste professionele orkest uit Zwolle, ontstaan vanuit de Grote Kerk, Musica Michaelis. Sinds 2010 staat voor de Grote Kerk een grote glazen engel. De kunstenaar heeft de engel daarmee letterlijk tussen de mensen gezet.¹⁷

4.3 ONTWIKKELINGEN EN JURIDISCHE STRUCTUUR TOT 2019

Doelstelling Stichting Academiehuys Grote Kerk

In 2013 verliet de kerkelijke gemeente de Grote Kerk en legde de verantwoordelijkheid voor de exploitatie van de Grote Kerk volledig in handen van de stichting.¹⁸ De aanvankelijk gekozen structuur was die van erfpacht.¹⁹ Het recht op gebruik van het

15 Samenstelling programmaraad: Stichting Hannema-de Stuers Fundatie (Museum de Fundatie); Historisch Centrum Overijssel; Stichting Zwolse Theaters (De Spiegel en Odeon); Stichting Filmtheater Fraterhuys; Stadkamer Zwolle; Orkest van het Oosten; Stichting Grote Kerk. Zwolse 8, vertegenwoordigd door Stichting ArtEZ (ArtEZ Hogeschool voor de Kunsten/conservatorium) en Stichting Cibap, Stichting Deltion College; Stichting Groen Onderwijs Oost Nederland (Zone.college); Stichting Katholieke Opleiding tot Leraren in het Basisonderwijs (RK Pabo); Stichting Landstede; Stichting Viaa-Gereformeerde Hogeschool; Stichting Christelijke Hogeschool Windesheim.

16 ‘De evaluatie van de Programmaraad leidt tot het opheffingsbesluit. In de plaats daarvan maakt het Academiehuys nu deel uit van een breder Cultureel Overleg.’ Bestuursverslag als onderdeel van de Jaarrekening 2020 Academiehuys Zwolle, p. 7. <https://drive.google.com/file/d/1iUon5sugIgnpE8niff4Qi3Opflgt6mRL/view>. Geraadpleegd 6 januari 2023.

17 www.academiehuys.nl Geraadpleegd 6 januari 2023. Het kunstwerk is gemaakt door Herman Lamers. Het beeld wordt ook de Groene Engel genoemd, bijv. in <http://kerkenvanzwolle.nl/activiteit/herdenking-kernbommen-op-hiroshima-en-nagasaki/>. Geraadpleegd 6 januari 2023.

18 www.youtube.com/watch?v=HVdf4FjnCBc. Janco Cnossen, voorzitter bestuur van Stichting Academiehuys Grote Kerk over de restauratie, 14 oktober 2020. Geraadpleegd 6 januari 2023. Hij nam afscheid als voorzitter in 2021. Coby Zandbergen was vice-voorzitter en werd in 2021 directeur.

19 Het Rapport inzake de Jaarrekening 2016 (p. 14) van de Stichting Grote Kerk Zwolle vermeldde een post ‘bruidsschat PGZ’ van € 550.000. De PG Zwolle wilde met de erfpachtconstructie een vorm van organisatio-

kerkgebouw op de zondag voor vieringen werd in een convenant met de Stichting Grote Kerk vastgelegd. De stichting had als doelstelling:

[...] het algemeen belang te dienen door het bevorderen van de instandhouding van de Grote of Sint Michaëlskerk in de stad Zwolle als pastoraal, diaconaal en liturgisch hart van en voor de stad en als sociaal en cultureel centrum in het middelpunt van de stad.²⁰

Opmerkelijk waren de uitgesproken kerkelijke termen in de ambities: ‘samenhangende combinatie van kerkelijke en culturele activiteiten in brede zin’ en ‘pastoraal, diaconaal en liturgisch’. Dit veronderstelde een rol voor de Zwolse geloofsgemeenschap(en), met een expliciete verantwoordelijkheid van de PG Zwolle.

De stichting is niet verantwoordelijk voor kerkelijke activiteiten. Deze vallen onder verantwoordelijkheid van de Protestantse Gemeente Zwolle, die voornemens is daarvoor een eigen samenwerkingsverband met andere geloofsgemeenschappen op te bouwen.²¹

Besluiten van de Zwolse Gemeenteraad in 2017 en 2020

De stichting benaderde in 2017 de gemeente Zwolle met een rechtstreekse subsidievraag.²² Het is vrij ongebruikelijk in Nederland dat de lokale overheid de vraag krijgt om financiële steun te verlenen aan een kerkgebouw. De kans op toekenning is groter als het kerkgebouw geen religieuze functie meer heeft. Een overheid wil de indruk vermijden dat met het verlenen van steun een bepaalde levensbeschouwelijke groep zou worden bevoordeeld t.o.v. andere gemeenschappen. De stichting

rische en financiële ontkoppeling realiseren door de verantwoordelijkheid voor beheer, onderhoud en exploitatie bij de Stichting neer te leggen (*Besluit van de AK in zake het Masterplan Grote Kerk, 10 februari 2014*, p. 5). De jaarrekening 2016 lag voor t.b.v. de gemeenteraadsvergadering van de gemeente Zwolle op 30 oktober 2017.

20 www.academiehuis.nl Geraadpleegd 29 juli 2020. In 2021 zou de doelstelling wijzigen, zie 4.6.

21 www.academiehuis.nl/de-stichting/. Geraadpleegd 9 oktober 2020. De geciteerde tekst is daar in 2022 niet meer te vinden.

22 www.zwolle.nl/wonen-en-leven/bouwen-en-verbouwen/projecten/binnenstadsprogramma/grote-kerken-kerkplein. ‘De Stichting heeft de gemeente om een bijdrage gevraagd voor de 1e fase van de herinrichting, welke is gehonoreerd in de vorm van krediet van 900.000 euro. Tevens heeft de gemeente 100.000 beschikbaar gesteld voor de inrichting van het openbaar gebied van het Grote Kerkplein.’ Geraadpleegd 10 augustus 2020.

presenteerde ‘de stadskerk’ met de stadspastor in de stukken voor de gemeenteraad als nadrukkelijk onderdeel van het profiel. De Zwolse gemeenteraad was voldoende overtuigd over de mogelijkheid van steunverlening en besloot op 30 oktober 2017 positief over de aanvraag. Na toekenning van de subsidie begon Van Hoogevest Architecten in september 2018 met de uitvoering.²³ De verbouwing concentreerde zich op de noord- en zuidingang, aanleg van een toiletgroep en ingrepen m.b.t. licht en geluid. De vele kerkbanken in de kerkruimte bleven in deze fase nog grotendeels staan. Bij de uitvoering van werkzaamheden in 2018 en 2019 bleken verdergaande restauraties noodzakelijk. Er was sprake van verzakkingen van delen van de vloer, aantasting van het houtwerk onder de kap, verzakking van de zeventiende-eeuwse preekstoel, etc. Er werd een aanvraag ingediend voor een rijkssubsidie die 20% van het benodigde budget vereiste uit lokale bron. Het verzoek om garantstelling van de gemeente was van andere aard dan in 2017, maar het betrof opnieuw een directe financiële betrokkenheid van de gemeente Zwolle. Het ging nu vooral om kosten voor bouwkundige ingrepen en niet zozeer over het profiel van het Academiehuis als culturele en educatieve onderneming. In het onderzoek ter voorbereiding op het besluit werd expliciet geconstateerd dat de beoogde garantstelling niet zou kunnen worden aangemerkt als het verlenen van staatssteun. De gemeenteraad besloot op 6 februari 2020 tot de garantstelling (1,3 miljoen euro) waardoor de rijkssubsidie kon worden toegekend.²⁴ In september 2020 verschenen de eerste foto’s van de steigerbouw om en binnenin het kerkgebouw.

4.4 TYPERING VAN DE KERKRUIMTE

Mijn kennismaking met de Grote Kerk

Eind 2014 maakte ik wandelend over de Grote Markt in Zwolle voor het eerst kennis met de Grote Kerk. Op dat moment hoorde ik dat de wijkgemeente het kerkgebouw verlaten had en dat de bestemming van het kerkgebouw ongewis was. Het kerkge-

²³ *Grote Kerk Zwolle, ingrepen t.b.v. dagelijks gebruik*, Van Hoogevest Architecten, 2 juni 2017, lag voor bij de stukken van de Zwolse gemeenteraadsvergadering op 30 oktober 2017.

²⁴ www.facebook.com/watch/?ref=external&v=823126564761253, 18 juni 2020; eerder ook beschikbaar via RTV Focus Zwolle. Geraadpleegd 6 januari 2023. De reeds uitgevoerde restauraties en plannen voor komende jaren worden in dit filmpje toegelicht.

31 Interieur Grote Kerk Zwolle – foto Hijme Stoffels 27 juni 2009.

bouw was gesloten en kwam op mij over als een groots en wat somber bouwwerk.²⁵ De groene glazen engel op de Grote Markt vond ik daarentegen direct een toegankelijk en vriendelijk beeld. In 2017 trof ik het kerkgebouw geopend aan en kon ik naar binnen door de hoofdingang aan de kant van de Grote Markt. Na binnenkomst via een voorportaal bevond zich een houten wand. Links bevond zich een ontvangstbalie en de permanente tweedehands boekenmarkt. Deze route leidde ook naar het stiltecentrum schuin achter het hoogkoor. Naar rechts konden bezoekers doorlopen langs de Latijnse banken tegen de kerkmuur richting het orgel en de toegang tot de consistorie. Bij een van deze bezoeken werd orgelmuziek via een CD afgespeeld. De houten wand bleek de achterkant van een soort groot complex van kerkbanken dat een deel van de noordbeuk en het middenschip afbakende als een kerk-in-de-kerk.

²⁵ De geslotenheid van het kerkgebouw werd in een analyse van het kerkgebouw onderkend. KAAder Kerkadvies, 2013. Masterplan Grote Kerk deel 1, analyse.

Vooral de banken in de noordbeuk vormden een vrij massief blok. Het gedeelte aan de kant van het koorhek was in die jaren (2017/2018) nog grotendeels ommuurd door houten schotten. De protestantse indeling met een afgesloten hoogkoor, gerichtheid op de kansel en de dooptuin was overduidelijk. De ruimte buiten deze kerk-in-de-kerk had in principe geen liturgische functie. Een deel van het middenschip was gevuld met houten knopstoelen met een hoge rugleuning en rieten bekleding (afb. 31 en 35).²⁶ Stoelen die niet werden gebruikt, zag ik opgestapeld liggen tussen ongebruikte kerkbanken aan weerszijden van de preekstoel, aan de kant van het zuiderportaal.

Diverse protestantse kenmerken van de inrichting

Evenals in de Amersfoortse Sint-Joriskerk zijn de sporen van het katholieke verleden te vinden in fragmenten van een enkele muurschildering, in de hoge gewelven en in enkele aanwijzingen van het pre-reformatorische gebruik van het kerkgebouw. Een voorbeeld daarvan is de leprozenkapel vanwaar de mensen met deze huidziekte vanuit deze afgesloten kapel ooit zicht hadden op het hoogkoor. De opstelling van het kerkmeubilair was tot 2013 zoals in afb. 31; vergelijkbaar met de 'dwarse' opstelling in de Sint-Joriskerk (afb. 19). In de Grote Kerk wordt met name in ruimtelijke zin het pre-reformatorische karakter sterker terug in herinnering gebracht, zoals met het herstelde verfwerk aan muren en plafonds.

Preekstoel: een keer per jaar in gebruik

De positie van de preekstoel (gebouwd tussen 1617-1622) benadrukt de keuze van de reformatie om de aandacht op het woord²⁷ te richten. De preekstoel is een enorm bouwwerk op zich. Met de plaatsing van de banken en stoelen zijn de gemeentelieden gericht op optimaal zicht op de preekstoel.²⁸ Voor reguliere vieringen wordt

²⁶ De Utrechtse Geertekerk had tot 2016 eenzelfde soort knopstoelen, die onhandig zijn voor de wisseling van opstelling.

²⁷ Ik gebruik hier woord met kleine letter als aanduiding voor de Bijbel als boek en alles wat daarmee in verband staat, zoals het gesproken woord van de predikant als 'dienaar des Woords'. Woord staat tegenover eventuele andere oriëntaties, zoals bijvoorbeeld een altaar.

²⁸ Bij nieuwe kerkgebouwen in gereformeerde tradities worden zichtlijnen in de architectuur sterk gericht op de opengeslagen bijbel op de kansel. '[...] niet alleen de akoestiek moet goed zijn [...] maar dat ook de zichtlijnen van groot belang worden geacht.' (Pons 2015, p. 208).

de preekstoel niet meer gebruikt. Ik las in *Trouw*²⁹ dat er 800 tot 900 mensen in de Grote Kerk de kerstnachtviering zouden bijwonen en dat dit het enige moment in het jaar is dat de preekstoel wordt gebruikt. Ik besloot daarom naar de kerstnachtviering van 24 december 2017 te gaan.³⁰ Het kerkgebouw was tot in de uithoeken gevuld. De bezoekers waren in rustige en verstillde afwachting van wat komen ging. Er was geen sprake van de praterigheid die voorafgaand aan een zondagse protestantse kerkdienst niet ongevoel is.³¹ De allereerste woorden kwamen van de cantor-organist die een paar liederen zou inoefenen en die de stilte brak met: 'Zo, daar zijn we weer'. De cantorij ging in processie van achter de preekstoel zingend door het kerkgebouw. De orde van dienst meldde als thema 'zoen van de hemel'. De stadspastor, Mariska van Beusichem, ging voor en was uitstekend verstaanbaar door haar spreektempo en articulatie. De relatie tussen het goed gevulde kerkgebouw en dit stemgebruik, verklaarde voor mij de herkomst van het fenomeen 'de domineesstem'.³² Het kerkgebouw dwingt de spreker op de preekstoel om de stem op een specifieke manier in te zetten. Opmerkelijk was dat degene die de schriftlezing verzorgde in de kerstnachtviering, Jolanda van Echten,³³ commentaar kreeg van een luisteraar in de kerk dat ze niet goed verstaanbaar was. Dit versterkt de aanwijzing dat het spreken van een voorganger in een monumentaal kerkgebouw een aparte vaardigheid

29 Van Houten en Vollebregt 2017.

30 Om 21.30 uur hadden zich de rijen gevormd om naar binnen te gaan. Om 22 uur begon de kerstnachtviering die mede vanwege de kooruitvoering 'Gloria' van Vivaldi erg lang duurde. Ik moest me om 23.35 uur voortijdig losrukken om de laatste trein naar Amersfoort te halen.

31 Een sfeer van bijpraten komt eerder voor in protestantse wijkkerken, die dit soort gezelligheid ook als gebouw meer faciliteren.

32 Het verstaanbaar kunnen spreken voor grote groepen mensen in dergelijke ruimtes is een kenmerk van een protestantse cultuur. In voorgaande eeuwen moest dit ook nog zonder geluidsversterking. (Van Lieburg 1996, p. 204-205) Een 'domineesstem' is in een deel van de protestantse wereld gecultiveerd en is dan niet alleen op maar ook buiten de kansel en het kerkgebouw een kenmerk van het spreken van een predikant. Dit roept al naar gelang de verwachting van de hoorder en al naar gelang de relatie, herkenning op of een andere respons. Een contact kan bijvoorbeeld als ongelijkwaardig worden ervaren als de een 'gewoon' spreekt en de ander met een domineesstem spreekt. Afhankelijk van de context is dit dan een gewenste of een ongewenste ongelijkwaardigheid. Er zijn uiteraard veel variaties, zowel persoonlijk (wat kan je met je stem) als denominatief (een 'bonder' spreekt anders dan een doopsgezinde). Ook gender kan een rol spelen, waarbij een lagere stem van een (mannelijke) predikant – bijvoorbeeld – gewaardeerd kan worden als gezaghebbend.

33 In die periode was zij als kwartiermaker/directeur in dienst van de Stichting Academiehuis Grote Kerk tot eind april 2018. Zij presenteerde zich daarnaast als 'stembevrijder' en verzorgde een programma onder de naam 'klankavontuur'; ze was meer dan gemiddeld getraind maar blijkbaar niet specifiek op dit spreken vanaf een preekstoel.

is.³⁴ Dit gebruik van de preekstoel verbond de aanwezigen zowel auditief als visueel met het vroegere gebruik van het kerkgebouw. Dit droeg bij aan het in herinnering brengen van vergelijkbare bijeenkomsten uit hun verleden (kerstnachtsdiensten van vroeger) met de emotionele associaties die dit oproept. Voor kerstnachtsdiensten hebben Nederlandse bezoekers voorkeur voor monumentale kerkgebouwen vanwege de grootsheid en esthetiek. Daarnaast draagt het repertoire met een aantal herkenbare kerstliederen aan de specifieke kerstnachtsfeer bij. De voorgangers passen zich meestal aan bij de verwachtingen en wensen van het publiek dat op de kerstnachtsdiensten afkomt.

Oriëntatie kerkgebouw en hoogkoor

De zestiende-eeuwse protestanten brachten in de kerkgebouwen die zij na de alteratie overnamen, de ook in de eerdere hoofdstukken al genoemde veranderingen aan in het interieur. De vele altaren verdwenen en het hoogkoor werd (visueel) afgesloten. In de huidige situatie is te zien dat het hoogkoor een afgebakende ruimte is met een koorhek (1597) met tekstborden gericht op het middenschip (afb. 32).³⁵ De ramen van het hoogkoor onderscheiden zich niet sterk van de andere vensters in het kerkgebouw. De achterkant van het koorhek oogt als de achterkant van een decorstuk, een functionele aftimmering. Het hoogkoor wordt benut als een afzonderlijk te verhuren ruimte, bijvoorbeeld als trouwlocatie.³⁶

Door het definitieve verlies van de kerktoren van de Grote Kerk in 1683 (na al eerdere rampspoed) zou de lengteas van het kerkgebouw worden ingekort.

In 2019 deed de Algemene Kerkenraad van de PG Zwolle voorstellen om voor de vieringen in de Grote Kerk de ruimte creatiever te gebruiken. Een van de ideeën was

34 Een vergelijkbare ervaring wat betreft de relatie tussen kerkgebouw en stemgebruik had ik op een bijeenkomst in het kader van het programma Toekomst Religieus Erfgoed (24 november 2017). In de Utrechtse Sint Josephkerk worstelden diverse sprekers die gewend zijn om voor groepen te spreken om zich verstaanbaar te maken in deze kerkrimte. Ze probeerden dat te verhelpen door beroep te doen op een betere afstelling van de microfoons. Degene die daar geen moeite mee had en in verstaanbaarheid uitblonk, was een vrouwelijke predikant, ds. Edna Zwerver, uit een Friese dorpskerk.

35 Mogelijk was er ook in de katholieke periode een vorm van afscheiding in het kerkgebouw. De Amersfoortse Joriskerk kent een afscheiding met een stenen doxaal (afb. 20).

36 Op de website van het Academiehuis staat het hoogkoor afgebeeld als trouwlocatie met de oude stoelen van de Grote Kerk. De Amersfoortse Sint-Joriskerk gebruikt het hoogkoor eveneens regelmatig voor trouwen. Het koorhek (in Amersfoort: het doxaal) schermt de ruimte af zodat het als kapel kan worden ingericht.

32 Koorhek Grote Kerk Zwolle, achterzijde (het openstaan van de deuren in het koorhek is uitzonderlijk: meestal zijn die gesloten) – foto EK 6 maart 2020.

om een beleving van ‘introïtus’ te creëren door te bewegen van het koorhek naar het middendeel bij de kansel.³⁷ Voor meer intimiteit werd gebruik van het hoogkoor gesuggereerd. Koren zouden gebruik kunnen maken van zang en tegenzang; dans zou een optie zijn. ‘Meer gebruik maken van de mogelijkheden van de ruimte die de kerk biedt, vraagt veel kennis op het gebied van presentatie. De AK beveelt aan dat hiervoor bijvoorbeeld bij Artez advies gevraagd wordt.’³⁸

37 Als voor deze ‘introïtus’ wordt gekozen met een vertrekpunt bij het koorhek, betreft dit een beweging van oost naar west. Vanwege de hoofdingang aan de Grote Markt heeft dit kerkgebouw geen duidelijke achterkant of voorkant. www.michaelsvieringen.nl/. Online viering 22 november 2020. Voorganger Jan Doelman verwijst naar het hoogkoor terwijl hij er zelf op dat moment tegenover staat en noemt dit eerst ‘achterkant’ en vervolgens ‘... of voorkant’ van de kerk. Geraadpleegd 6 januari 2023.

38 *Besluit AK van de PGZ over de vieringen in de Grote Kerk. Bericht aan andere kerkgenootschappen en huidige medewerkers aan en vrijwilligers van de vieringen*, 10 september 2019, p. 3. Enigszins opmerkelijk, dat de AK voorstelt om de kunstopleiding te betrekken bij variaties van gebruik van de ruimte voor de liturgie.

33 Opstelling voor een Bachconcert – foto EK 28 juli 2020.

Overige kenmerken van de inrichting 2017-2020³⁹

De indeling van het kerkgebouw als hallenkerk met drie beuken van gelijke hoogte, blijft goed herkenbaar. De vele vaste kerkbanken bepaalden vóór de verbouwingen van 2020 sterk de sfeer van de ruimte. De directe aansluiting van de kerkbanken aan de pilaren belemmerde de ervaring van de hoogte van het kerkgebouw. Als pilaren vrijstaand zijn, zouden ze meer lengtewerking hebben. De muren en het dak zijn deels beschilderd, maar het witte pleisterwerk is vlekkelig. Van de details en objecten in het gebouw zijn vrijwel geen toelichtingen aangebracht in de ruimte zelf.⁴⁰ Uitzondering is een bordje op een verplaatsbaar paaltje met toelichting over de consistorie. Het kerkgebouw kent geen duidelijke vooraf aangegeven route. Er is een ingelijste poster met een beknopte geschiedenis van het kerkgebouw dat ik bij

³⁹ Na 2020 verandert het kerkgebouw door restauraties, vernieuwing van meubilair en verdere profilering nog drastischer; deze schets betreft de situatie tot medio 2020.

⁴⁰ Bij de aansluiting van de Grote Kerk aan het Grootste Museum van Nederland (Museum Catharijneconvent) in 2021 kreeg het kerkgebouw een audiotour.

de diverse bezoeken op wisselende plaatsen in het kerkgebouw zie opduiken. De poster was te koop aan de balie bij de boekenmarkt.

Het stiltecentrum is ingericht schuin achter het hoogkoor met een eenvoudig kruis (tot 2020) in een kleine kapelruimte, waar bezoekers een kaarsje kunnen branden en eventuele gebeden opschrijven. De inrichting van het stiltecentrum sluit aan bij een algemene christelijke kapeltraditie. Het lege kruis is (meer) protestants en de gelegenheid om kaarsjes branden is (meer) katholiek of oecumenisch.

Tegenover het koorhek, aan de westkant van het kerkgebouw, bevindt zich het monumentale Schnitgerorgel (1721). Daaronder leidt een trap naar een latere aanbouw, de consistorie (1688, gerenoveerd in 1898). In 2017 werd de consistorie geverfd in kleuren die aansluiten op een eerdere periode uit zijn geschiedenis en opnieuw gemeubileerd.

In 2019 werden de zware houten deuren van de ingangen aan de noord- en zuidzijde plaats vervangen door glazen portalen, waarmee de Grote Markt en het Grotekerkplein beter aan elkaar verbonden zijn. De ingang aan de zuidzijde is niet altijd open en valt van buiten bezien, niet op.⁴¹ Een deel van de kerkbanken was weggehaald. In een kleine tentoonstelling werden enkele archeologische vondsten van de werkzaamheden in het kerkgebouw getoond. De gebruikersvoorwerpen en de graven vestigden de aandacht op vroegere bewoners van Zwolle. In een video-animatie was een verbeelding te zien van het vroegere interieur met de altaren van voor de reformatie. De Nicolaaskerk in Kalkar (D)⁴² werd genoemd als kerkgebouw waar de inrichting van de Grote Kerk toen op geleken zal hebben.

In de nieuw gecreëerde leegte in het middenschip was voortaan ruimte voor de stapelbare nieuwe stoelen die zakelijk en cultureel gebruik van de kerkrimte zouden faciliteren.

Behalve de noord-zuid as was ook de oost-west as⁴³ binnen in het kerkgebouw opengewerkt. Er was een nieuw baliemeubel geplaatst bij de boekenmarkt.⁴⁴ Er

41 In 2017 was het plan dat er een boom zou worden gekapt om deze ingang beter zichtbaar te maken. Het maakte deel uit van de plannen die de gemeente Zwolle in 2017 goedkeurde. Van dit voornemen is blijkbaar afgezien of het is uitgesteld om later uit te voeren. Tijdens de coronapandemie (vanaf 2020) functioneerde de zuidingang soms als aanbevolen uitgang voor bezoekers. Een routing waarbij bezoekers niet dezelfde in- en uitgang in een gebouw gebruiken, was medio 2020 een veel toegepaste hygiënemaatregel ('doorstroomlocatie').

42 In deze kerk heeft de monstrans die gered was uit de Oude Kerk in Amsterdam, onderdak gevonden. (Kuyk 2018a, p. 37)

43 In een plan van Van Hoogevest Architecten heten deze resp. de publieksas en de gebruiksas (2016, p. 4).

44 In de zomer van 2021 worden de tweedehands boeken niet meer in bananendozen gepresenteerd, maar

34 Acrobatische act – foto EK 24 december 2019.

stond een eenvoudige koffieautomaat voor bezoekers. Tentoonstellingen waren er vrijwel altijd. Op videoschermen werden de lopende en komende activiteiten aangekondigd, waaronder de eerstvolgende versperviering. Na de verwijdering van een deel van het vastzittende meubilair kreeg het kerkgebouw een ruimtelijker uitstraling. De eerdere rommeligheid rond de balie en de boekenmarkt maakte plaats voor een design-inrichting. De gewonnen ruimte maakte opstellingen als in afbeelding 30 mogelijk.

4.5 ECCLESIOLOGIE EN EREDIENST VAN DE BETROKKEN ZWOLSE PROTESTANTEN

Visie op de toekomst van de Grote Kerk

De Protestantse Gemeente Zwolle maakt deel uit van de Protestantse Kerk in Nederland en wordt door de ontkerkelijking sterk geconfronteerd met de toekomst van hun kerkgebouwen. In Zwolle had de ontkerkelijking eerder al tot het afstoten van kerkgebouwen geleid, in zowel de binnenstad als een (of meer) van de wijkkerken (De Roest 2013).⁴⁵ De Zwolse protestanten zien, zoals dat in de inleiding over een protestantse visie op het kerkgebouw beschreven werd, het kerkgebouw vooral als plaats van samenkomst. Op de kerkelijke kaart van Zwolle is de PG Zwolle (in 2017 met ongeveer 13.000 leden) prominent aanwezig, maar er zijn meerdere protestantse gemeenschappen waaronder Vrijgemaakt Gereformeerde kerken (in 2017 met ongeveer 5.500 leden) en evangelische kerken (bijv. de Vrije Evangelisatie Zwolle, in 2017 met ongeveer 5.000 leden).⁴⁶ De PG Zwolle⁴⁷ maakte als geloofsgemeenschap verschillende fases door in het loslaten van dit kerkgebouw. In 2011 belegde de PG Zwolle bijeenkomsten over de toekomst van de Grote Kerk. De Algemene Kerkenraad overwoog in die periode om de wijkgemeente die sinds 1998⁴⁸ de Grote

in speciaal ontworpen verplaatsbare meubels met zitelementen. (LinkedIn bericht Academiehuis Grote Kerk Zwolle, juli 2021)

45 In de voormalige Bethlehemkerk met daarnaast een locatie die voor kerkelijke vergaderingen is gebruikt onder de naam Refter, huist een sushi-restaurant. https://jangrlng.home.xs4all.nl/zwolle_bethlehemkerk.html. Geraadpleegd 6 januari 2023.

46 Deze cijfers zijn ontleend aan Van Houten en Vollebregt, 2017.

47 Wat hier over de PG Zwolle staat, betreft het beleid van de Algemene Kerkenraad van de PG Zwolle en verwijst niet specifiek naar de voormalige wijkgemeente van de Grote Kerk.

48 http://www.reliwiki.nl/index.php/Zwolle,_Grote_Markt_18_-_Grote_of_Sint_Micha%C3%ABlskerk. 'In 1998 Nederlands Hervormde Kerk met Gereformeerde Bond signatuur.' Geraadpleegd 15 september 2020.

Kerk in gebruik had, te bewegen om in een ander kerkgebouw de erediensten en andere kerkelijke activiteiten voort te zetten.⁴⁹ De Algemene Kerkenraad (AK) van de PG Zwolle formuleerde, na het vertrek van de wijkgemeente, een besluit over de kerkelijke activiteiten in de verzelfstandigde Grote Kerk.⁵⁰ De ambities waren, samengevat: vespers met een oecumenisch profiel, vieringen rond hoogtijdagen, stiltecentrum, het bieden van bezinningsmomenten in de week, kerkelijke gastvrijheid, afstemming zoeken tussen kerkelijke en niet-kerkelijke activiteiten, het opgenomen worden in een gezamenlijke kalender⁵¹ en de aanstelling van een stadspastor voor drie jaar.⁵² De AK noemde als uitgangspunt ‘dat de Grote Kerk er is voor de stad Zwolle. De deuren staan zo vaak en zo breed mogelijk open. Het hele jaar door.’ Met daarop: ‘Primair doel: Kerk zijn. Kerk voor de brede stedelijke samenleving.’⁵³ De al bestaande vieringen werden opgenomen in een overeenkomst met de stichting. In deze overeenkomst was in principe ook ruimte voor de verwezenlijking van de andere ambities, zoals de PG Zwolle die in elf punten had uitgewerkt, waaronder als voorbeeld deze twee:

Er zijn projectmatige samenwerkingsvormen met andere kerken voor het organiseren van kerkelijke evenementen, rondom diverse hoogtepunten in het kerkelijk jaar of lokale thema’s.

Er is ruimte voor maatschappelijk debat en dienstbaarheid. Er is wanneer nodig een stem die spreekt tegen onrecht en voor saamhorigheid.⁵⁴

De taal en inhoud waren niet ongewoon voor een protestantse kerk, maar dat het kerkgebouw niet meer in eigen beheer was, werd niet verdisconteerd in de aard en omvang van de ambities. Er klonk een vanzelfsprekende positie van zeggenschap in door die niet correspondeerde met wat in 2015 en voor de volgende jaren realistisch leek.

49 Aangetroffen als ‘presentatie_slootweg’.

50 *Besluit AK over kerkelijke activiteiten in de verzelfstandigde Grote Kerk Zwolle, 13 april 2015.*

51 Een duidelijk (en uniek) voorbeeld hiervan tref ik aan bij de Geertekerk in Utrecht, waar culturele en kerkelijke activiteiten in een gezamenlijke kalender zijn opgenomen.

52 Een bijzonderheid was dat de stadspastor uiteindelijk niet door de Protestantse Gemeente Zwolle is aangesteld, maar door de Stichting Grote Kerk. Er was aansturing door de directeur van Stichting Grote Kerk (later Stichting Academiehuis Grote Kerk), maar de begeleiding kwam van de werkgroep Kerk van de PG Zwolle. Mailbericht Mariska van Beusichem, 11 december 2020.

53 *Besluit AK over kerkelijke activiteiten in de verzelfstandigde Grote Kerk Zwolle, 13 april 2015, p. 4.*

54 *Besluit AK over kerkelijke activiteiten in de verzelfstandigde Grote Kerk Zwolle, 13 april 2015, p. 4.*

De PG Zwolle stelde in 2016 een parttime stadspastor aan,⁵⁵ waaronder een deel op de noemer van een zgn. pioniersplek.⁵⁶ De PG Zwolle stelde nadrukkelijk dat ‘de formatie van de pastor in de Grote Kerk niet behoort tot de toekomstvast structurele formatie van de PGZ.’⁵⁷ De pastor werd aangesteld vooralsnog voor de termijn van drie jaar, omdat:

[...] het overleg met andere kerkgenootschappen erop gericht is dat in de toekomst meer kerkgenootschappen inhoudelijke en financiële verantwoordelijkheid gaan dragen en de stichting i.o. Grote Kerk als beleid heeft geformuleerd dat de kosten van de pastor uiteindelijk tot haar verantwoordelijkheid behoren; na de eerste jaren zal duidelijk zijn wat de draagkracht voor deze manier van kerk-zijn is. Dan moet de Stichting in staat zijn om de pastor te kunnen betalen.⁵⁸

In de programmaboekjes van de Grote Kerk (2016 en 2017) en glossy magazines van het Academiehuis (2017 en 2018) waren diverse activiteiten van de stadspastor, Mariska van Beusichem, opgenomen. De stadspastor sprak zich in een interview op de site van de PG Zwolle uit over de Grote Kerk:

De Grote Kerk doet wat met mensen, maar we moeten uitkijken dat we het gebouw niet heilig gaan verklaren, het gaat om het evangelie, dat mensen hier tot bloei kunnen komen en in hun kracht worden gezet om ook voor anderen van betekenis te kunnen zijn.⁵⁹

Haar uitspraak over het kerkgebouw is typerend voor een gebruikelijke reserve van protestanten: het kerkgebouw moet niet te belangrijk worden gemaakt. De stads-

55 <https://www.academiehuis.nl/stadskerk/stadspastor/>. ‘Bezielde ontmoeting. Mariska van Beusichem heeft op zondag 25 september 2016 in de Grote Kerk haar intrede gedaan als stadspastor. Daarmee heeft Zwolle voor het eerst in de geschiedenis een pastor die niet aan een kerkgemeente is verbonden en er is voor alle Zwollenaren.’ Geraadpleegd 11 december 2017.

56 Pioniersplekken zijn een vorm van kerkvernieuwing die door de Protestantse Kerk in Nederland worden gestimuleerd en mede gefaciliteerd, met altijd een sterke lokale component. De aanstelling als stadspastor was onderscheiden van de aanstelling als pionier. Mariska van Beusichem was aangesteld als stadspastor van 1 augustus 2016 tot 1 augustus 2019. Haar aanstelling als pionier liep van februari 2017 tot 1 januari 2020. Daarna volgde een periode waarin er mogelijk zicht was op een verlenging en werkte ze enkele maanden onbezoldigd door. Er werd geen overeenstemming bereikt over voorwaarden rond een nieuwe aanstelling als pionier. Informatie over de aanstellingen: mailbericht Mariska van Beusichem, 11 december 2020.

57 *Besluit AK over kerkelijke activiteiten in de verzelfstandigde Grote Kerk Zwolle*, 13 april 2015, p. 2.

58 *Besluit AK over kerkelijke activiteiten in de verzelfstandigde Grote Kerk Zwolle*, 13 april 2015, p. 1.

59 <https://pknz zwolle.nl/stadspastor-van-zwolle/>. Geraadpleegd 9 oktober 2020.

pastor werkte overigens niet alleen in of vanuit de Grote Kerk. Naast haar programma's in de Grote Kerk had ze activiteiten elders in Zwolle, zoals 'wijn & wijsheid' in een nabijgelegen wijnhuis. Ik ontmoette haar een keer in een van de nevenruimtes die niet publiek toegankelijk waren. Er was geen publieke verwijzing in het kerkgebouw zelf naar de aanwezigheid van een stadspastor. Ze verscheen in zowel lokale Zwolse media als landelijk in enkele levensbeschouwelijke programma's in de christelijke sfeer.⁶⁰

In 2016 was op de website van het Academiehuis in het hoofdmenu de aanduiding 'stadskerk' te vinden. De aanduiding stadskerk kwam in enkele kerkelijke documenten voor en in de stukken die aan de gemeenteraad van Zwolle werden voorgelegd in 2017. Een nadere beschrijving van wat er onder stadskerk werd verstaan, was niet te vinden.⁶¹ Ergens in 2019 werd op de website van het Academiehuis de term 'stadskerk' vervangen door 'levenskunst'. Bij het aanklikken verscheen een pagina met 'Academie voor Levenskunst'⁶² waarop de stadspastor zich profileerde.

[...] levenskunst staat geheel los van 'vespers'. Deze verandering van invalshoek is het beleid geweest van de Stichting Academiehuis. Met de Beleidsgroep van de vieringen is hierover geen overleg geweest tijdens dit proces. Die organisatie werd er achteraf over geïnformeerd. Ze kon zich niet herkennen in de term 'levenskunst'. Op verzoek van die organisatie heeft het Academiehuis toen het kopje 'vieringen' ingevoerd.⁶³

60 Uitzendingen van de Evangelische Omroep; bij Jacobine Geel; Nachtzoen.

61 In een mailbericht (20 december 2017) heb ik de stadspastor om nadere informatie over de Stadskerk gevraagd, maar deze mail is niet beantwoord. Gégé Callenbach meldt dat het idee Stadskerk van de PG Zwolle afkomstig is, door het Academiehuis is overgenomen, maar in 2020 helemaal is losgelaten. Mailbericht 14 december 2020 en Bestuursverslag van het Academiehuis, 2020. 'In 2021 heeft de Algemene Kerkenraad van de PGZ een brainstormgroep ingesteld. Die kreeg de opdracht te onderzoeken of elementen van het werk van de stadspastor gecontinueerd kunnen worden.' Mailbericht Gégé Callenbach, 14 januari 2022.

62 Beschrijving van een bijeenkomst van de Academie voor Levenskunst op 24 januari 2019. 'De academie ontkiemt dit voorjaar met interactieve bijeenkomsten, lezingen en inspiratiesessies. Daarbij wisselen inzichten uit de religie, psychologie en filosofie elkaar af. [...] Verder wil de academie zich onderscheiden door bij mensen een bewustwordingsproces op gang te helpen in plaats van louter 'universele waarheden' te verkondigen. Van Beusichem: 'Ik kan jou niet vertellen wat jouw bestemming is. Dat kun je alleen zelf ontdekken. Wel kunnen we middelen aanreiken om te gaan zien en ervaren wat zich in je binnenste roert.' [...] Omdat het een try-out betreft, geldt er een gereduceerd tarief. Kaarten à 15 euro zijn verkrijgbaar aan de zaal en via de site www.academiehuis.nl. De latere programmering met onder meer bijeenkomsten, sprekers en leergangen verschijnt op deze zelfde site.' <https://www.deswollenaer.nl/nieuws/algemeen/210679/nieuwe-academie-voor-levenskunst-ontkiemt-met-inzichten-uit-psychologie-filosofie-en-religie>. Bericht 16 januari 2019. Geraadpleegd 6 januari 2023.

63 Mailbericht Gégé Callenbach, voorzitter Beleidsgroep Vieringen, 14 december 2020.

De term 'levenskunst' werd op de website vervangen door 'vieringen' met een uitleg over de vespervieringen en een profiel van Toon Hagen als organist en cantor. Met het vertrek van de stadspastor verdween ook de 'Academie voor Levenskunst' en leverde als zoekterm sindsdien geen resultaten meer op.

De Protestantse Kerk in Nederland verlangt van de zgn. pioniers dat ze zich opstellen als maatschappelijk ondernemers, die verantwoordelijkheid moeten nemen voor het vinden van bekostiging van hun werkzaamheden. De bijdrage van de PKN en een betrokken fonds fungeren als een soort startsubsidie. Het genereren van inkomsten door pioniers en het overdragen van werkgeverschap lukt maar zelden. Na afloop van haar aanstellingsperiode nam de stichting de stadspastor niet in dienst.⁶⁴

Heilige huisjes: inzet op wijkgemeenten

De PG Zwolle liet in het project 'Heilige huisjes' (2018) zien dat de inzet op een duurzame toekomst van de wijkgemeente⁶⁵ prioriteit had. De zes wijkgemeenten, alle buiten de binnenstad, werden per twee geclusterd waarbij elk cluster de begroting op orde moest houden. Een cluster dat daar niet in slaagde, zou een kerkgebouw moeten afstoten.⁶⁶ Opmerkelijk was de eis aan de clusters om in hun begroting minstens 50% op te nemen voor pastoraat.⁶⁷ Het model van wijkgemeenten gaat uit van een kerk in de eigen leefomgeving van een protestants gezin of 'pastorale eenheid' (echtpaar, alleenstaande). Wijkgemeenten zijn theoretisch inwisselbaar, maar in de praktijk hebben wijkkerken (ook als ze van dezelfde denominatie zijn) onderscheiden liturgische tradities en stijlen. Protestantse kerken verliezen leden door secularisatie (afnemend kerkbezoek en uitschrijvingen als lid) en door de onderlinge mobiliteit, die door buitenstaanders niet gemakkelijk wordt waargenomen. Aanleidingen om naar een andere kerk te gaan zijn bijvoorbeeld liturgische voorkeuren en de aan- of afwezigheid van jonge gezinnen. Het lidmaatschap wordt minder stabiel binnen en tussen de diverse denominaties: 'the circulation of the saints'. Het project

64 In 2019 werd Mariska van Beusichem aangesteld als predikant in Utrecht-West. Op 4 oktober 2020 nam ze definitief afscheid als stadspastor in een viering in de Grote Kerk.

65 <http://beraadgrotesteden.nl/wp-content/uploads/2016/09/Stedentrip-3-Stadsrapporten-2013.pdf>. 2013, overzicht van Stedentrip III stadsrapporten 2013, p. 31-32. Geraadpleegd 11 augustus 2020.

66 <https://heiligehuisjeszwolle.nl/>. Dit is een enigszins vereenvoudigde weergave. De verwijzing betreft een conceptvoorstel uit 2018. Geraadpleegd 6 januari 2023.

67 Vermoedelijk wordt hiermee aangegeven dat met deze voorwaarde de predikantsplaats een voldoende groot aandeel op de begroting houdt.

‘Heilige huisjes’ werd begin 2019 afgerond.⁶⁸ Het project droeg bij aan het besef bij wijkgemeentes dat toekomstige kerksluitingen realistisch zijn.

Vespervieringen

Op zondagen vinden er vespervieringen plaats met voorgangers uit diverse protestantse Zwolse kerken, van christelijk gereformeerd tot doopsgezind. Aan een deel van de vespers werkt de Michaëlsantorij mee, onder leiding van cantor-organist en componist Toon Hagen.⁶⁹ Het globaal aantal bezoekers lag voor de uitbraak van de coronapandemie op 50 tot 70 mensen; bij cantatevieringen zijn dat er meer. Het zijn protestantse vieringen⁷⁰ zonder kerkenraad.⁷¹ Dat de bezoekers veelal protestant zijn, valt op te maken uit de gedragingen zoals het stil zitten, het type aandacht en vooral het meezingen. De vieringen zijn te typeren als oecumenisch in het protestantse spectrum.

In de protestantse traditie is een tweede zondagse dienst later op de dag niet ongebruikelijk. Vanouds bestaat deze praktijk bij confessionele kerkgemeenschappen. Een viering later op de middag kan ook worden aangegrepen voor alternatieve vieringen. Als gevolg van ontkerkelijking hebben veel protestantse wijkkerken geen traditionele tweede dienst meer. De vesper kan de plaats van deze ‘tweede dienst’ innemen voor Zwolse protestanten van wie de eigen wijkkerk daar niet meer in voorziet. Het bijwonen van een vesperviering kan dienen als alternatief voor de ochtenddienst in een andere kerk. Nog een andere reden kan de kwaliteit van de

68 Definitieve besluiten van de Algemene Kerkenraad zijn gedateerd op 25 maart 2019, met voor wat betreft de Grote Kerk het besluit de vieringen voort te zetten.

69 Sinds najaar 2019 is Toon Hagen tevens werkzaam als organist van de Grote Kerk in Apeldoorn. <http://xyz-area.org/news/nieuw-filmportret-in-de-aaaa-reeks-3-toon-hagen/>. Geraadpleegd 6 januari 2023.

70 De ordes van dienst wijzen dat uit, evenals de aard en lengte van de overweging (preek). Bijgewoond: 5 februari, 13 augustus, 17 september en 24 december 2017, 14 januari, 25 maart en 25 november 2018 en 18 augustus 2019.

71 In een protestantse kerk valt de kerkdienst onder de verantwoordelijkheid van de kerkenraad. De ouderling van dienst geeft namens de kerkenraad een hand aan de voorganger, waarmee de verantwoordelijkheid symbolisch wordt overgedragen. Aan het eind van dienst geeft de voorganger de ouderling weer een hand zodat die weer symbolisch wordt teruggegeven. Bij deze vieringen in de Grote Kerk vindt dit niet plaats, omdat er geen kerkenraad is. Wat daarmee ook ontbreekt, is het zgn. consistoriegebed; het gebed dat de ouderling van dienst uitspreekt in de consistoriekamer waar de voorganger en de ‘dienstdoende ouderlingen en diakenen’ verzameld zijn voorafgaand aan een kerkdienst. In dit gebed wordt meestal om een zegen gebeden voor de dienst en vaak wordt specifiek de voorganger genoemd. Dit werkt als een bemoedigend ritueel voor de voorganger. Een vergelijkbaar ritueel na afloop met dankgebed komt ook voor in protestantse kerken.

kerkmuziek zijn en de aantrekkelijkheid van het kerkgebouw. Er ontwikkelt zich een gemeenschap die zich aangetrokken voelt tot het profiel van deze vieringen, maar een wijkkerk is het nadrukkelijk niet.⁷² Het komt vaker voor dat groepen zich als eigen christelijke gemeenschap ontwikkelen. Een aantal van die gemeenschappen ontstaat mede als respons op ontkerkelijking en/of kan worden gezien als een vorm van afscheiding of emancipatie van een groep gelovigen. Voor deelname aan vespervieringen in de Grote Kerk zullen de bezoekers diverse van de genoemde motieven hebben.

Wie naar actuele informatie over de vespers zocht, kon dit in de periode 2016-2020 niet goed vinden op de website van het Academiehuis. Vespervieringen in de Grote Kerk stonden wel opgenomen in een overzicht van kerkdiensten op de site van de PG Zwolle. De website van het Academiehuis bood geen link naar de site van de PG Zwolle. Bij deelname aan een vesper, bood de orde van dienst informatie over de komende vieringen en contactgegevens van enkele betrokkenen. De stadspastor was gedurende haar aanstelling (2016-2020) onderdeel van het voorgangersteam.⁷³ De website van het Academiehuis werd in 2019 en in 2021 nogmaals vernieuwd. Er was enige tijd een link naar een specifieke website over de vespervieringen,⁷⁴ maar die link verdween in 2022.⁷⁵ De websites maakten duidelijk dat er sprake was van zowel profilering als van afgrenzing. Ze maken daarom deel uit van de afgrenzingen zoals Kim Knott die beschrijft voor muren en 'unremarkable boundaries' in enkele stedelijke situaties.⁷⁶ De stichting geeft met het afzien van een link naar de vieringen aan dat de vieringen wat de stichting betreft tot een afzonderlijke verhuuractiviteit zijn geworden.

Twee van de vespervieringen die ik meemaakte vonden plaats in augustus in de week dat er een kermis rond de Grote Kerk stond opgesteld. In de Amersfoortse Sint-Joriskerk worden geen vieringen gehouden als er evenementen op de pleinen zijn. Ik vond het kabaal van de kermis in Zwolle de aandacht voor de liturgie niet ten

72 Het vormen van een wijkgemeente wordt in de vernieuwde overeenkomst van 2019 nadrukkelijk uitgesloten.

73 'Wil je contact met de Stadspastor, dan kun je mailen met Mariska van Beusichem', laatst gezien in orde van dienst zomervesper 19 juli 2020.

74 De website van het Academiehuis Grote Kerk verwees tot in 2021 naar de website met informatie over de vieringen: www.michaelsvieringen.nl. Geraadpleegd 12 januari 2022.

75 Na vernieuwing van de website www.academiehuis.nl zijn sinds begin 2022 verwijzingen naar vieringen verdwenen.

76 Knott 2015.

35 Grote Kerk voorafgaande aan een vesper (meubilair 2017) – foto EK 16 mei 2017.

goede komen. Ik sprak na afloop iemand aan met de vraag waarom ervoor gekozen was om de vespervieringen in deze omstandigheden door te laten gaan. Ik kreeg als antwoord ‘dat je de wereld dan zou laten winnen.’ Dit deed me denken aan de voorstelling die ik in Amersfoort tegen was gekomen. Het kerkgebouw is in die voorstelling het domein van de verzamelde gelovigen en degenen buiten de kerkmuren zijn de mensen ‘van de wereld’.

Vóór 2015 vielen de vieringen van vespers, Michaëlskantates en kerstnachtvieringen onder de verantwoordelijkheid van de PG Zwolle, die incidenteel voorgangers van andere kerkgenootschappen bij de vieringen betrok. In de periode 2015-2019 was de hele organisatie van vieringen onderdeel van de stichting (Grote Kerk en later Academiehuis) en werd die verzorgd door een Werkgroep Kerk.⁷⁷ In die jaren was er weinig of geen overleg tussen deze werkgroep en de PG Zwolle.⁷⁸ Het initiatief voor de benoeming van een stadspastor lag bij de Werkgroep Kerk. De bekostiging ervan werd gedragen door de PKN (landelijk) en de PG Zwolle omdat het een pioniersplek betrof. In overeenstemming met het convenant waarin de vieringen onder de stichting zouden komen (en waarvoor de werkgroep Kerk de eerste verantwoordelijkheid kreeg) viel de inhoudelijke ontwikkeling van de functie van de stadspastor onder de stichting. Op deze manier zouden het werk van de stadspastor en de vieringen zich samen kunnen ontwikkelen. Ook de kerstnachtviering viel in die periode onder verantwoordelijkheid van de stichting. Voorgangers kwamen uit de PG Zwolle of de Evangelisch-Lutherse Gemeente. De cantor-organist hield zijn dienstverband met de PG Zwolle maar werd gedetacheerd aan de stichting. In 2018 dreigde zijn dienstverband te worden beëindigd omdat het Academiehuis de kosten van de detachering niet kon blijven dragen. Dat hebben (na veel reuring) de Algemene Kerkenraad en Kerkrentmeesters van de PG Zwolle niet laten gebeuren en stelden zijn dienstverband tot aan zijn pensionering veilig. Vanaf 2020 zou de Beleidsgroep Vieringen in opdracht van de Algemene Kerkenraad de vieringen voortzetten, passend binnen de nieuwe afspraken van 2019. De intentie was om vieringen aan te laten sluiten op thema's van het Academiehuis. Met de nieuwe overeenkomst werd de verantwoordelijkheid voor de vieringen weer bij de PG Zwolle gelegd, inclusief de kerstnacht. Na pensionering van de cantor-organist moet de Beleidsgroep Vierin-

77 In 2015 is een ‘Werkgroep Kerk’ actief, die in de vesperliturgieën tot in 2018 genoemd wordt. Later verdwijnt deze vermelding. Er wordt wel altijd een contactpersoon vermeld bij wie vragen over de vieringen gesteld kunnen worden.

78 Mailbericht Gégé Callenbach, voorzitter van de Beleidsgroep Vieringen, 14 december 2020.

gen zichzelf financieel bedruipen. De voorzitter van de Beleidsgroep Vieringen legt verantwoording af aan de PG Zwolle.⁷⁹

Vieringen tijdens de coronapandemie

Gedurende meerdere maanden was het kerkgebouw sinds de uitbraak van de coronapandemie gesloten of beperkt toegankelijk. Net als in andere kerkgebouwen moesten veel van de geplande programma's en events worden geannuleerd, maar de restauraties en verbouwingen konden grotendeels doorgaan. Het verlies aan inkomsten gaf onzekerheid.

De vespervieringen werden vanwege de algemene lockdown medio maart 2020 stilgelegd. Van eind mei tot eind juni 2020 werden Michaëlsvieringen in de Grote Kerk in YouTube-opnames van ongeveer een half uur opgenomen.⁸⁰ Er was in de hoek met het Flentrop-orgel⁸¹ een liturgische opstelling gemaakt waar Toon Hagen op orgel en piano een kleine groep zangers van de Michaëlscantorij begeleidde. De viering op deze plaats bood vanwege de lichtval een helderder aanzien dan de gebruikelijke plaats in het donkerder middenschip. De voorgangers van deze YouTube-vieringen kwamen uit de kring van de PG Zwolle.⁸² Vanaf 5 juli 2020 werden de vespervieringen in de Grote Kerk hervat en was fysieke deelname mogelijk, met de voorgangers uit de diverse Zwolse kerken. Later in het najaar volgden voor kerkelijke vieringen weer nieuwe beperkingen met maxima van 30 bezoekers. Er was in de regel geen live streaming.⁸³ Volgens de website van de PG Zwolle gingen de vespervieringen in het najaar van 2020 door, waarbij de landelijke richtlijnen voor

79 Met dank aan Gégé Callenbach voor de achtergrondinformatie, 14 december 2020.

80 https://www.youtube.com/playlist?list=PLOyPMXLduFMWYJZ-Dfekm42p_uMIze4q. Geraadpleegd 6 januari 2023. Deze zes vieringen vonden plaats van 24 mei tot en met 28 juni 2020. De vieringen zijn ook te vinden op <https://michaelscantorij.nl/>. Geraadpleegd 6 januari 2023.

81 Het Flentrop-orgel is bekender onder de naam Leeuwenbergh-orgel, omdat het afkomstig is uit de Utrechtse Leeuwenberghkerk. Op 9 juli 2019 had de gemeente Zwolle een omgevingsvergunning verleend voor plaatsing in de Grote Kerk. Op 26 september 2019 verleende de gemeente Utrecht een omgevingsvergunning voor de verwijdering uit de Leeuwenberghkerk. Als de restauratie van het Schnitgerorgel wordt afgerond, zal het Leeuwenbergh-orgel in principe terugkeren naar Utrecht. De Stichting Academiehuis Grote Kerk beschikt over de genoemde vergunningen.

82 Inclusief de predikant van de Lutherse kerk, maar niet de gebruikelijke groep van predikanten uit meerdere kerkgenootschappen.

83 Uitzonderingen waren gedachtenisvieringen op zondagmiddag 22 november 2020 en 21 november 2021.

kerkdiensten tijdens de coronapandemie werden gevolgd. Eind 2020 sloot het kerkgebouw voor renovatie. De Michaëlsvieringen (veelal online) weken tijdelijk uit naar de Oosterkerk. Met de verplaatsing van de vieringen naar deze wijkkerk, werd het karakter van de diensten minder onderscheidend van andere (online) protestantse vieringen. Net als elders was ongewis wat de verstoringen in het ritme van de vieringen in de Grote Kerk zou betekenen voor de toekomst van de vespervieringen.

4.6 EIGENAARSCHAP EN NIEUWE AFSPRAKEN

Afscheid van de erfpachtconstructie

In 2015 had de Stichting Academiehuis Grote Kerk het kerkgebouw in erfpacht. Kerkelijke gemeentes kiezen vaker voor een erfpachtconstructie. De Grote Kerk in Naarden, de Martinikerk in Groningen en de Nieuwe Kerk in Amsterdam zijn hier voorbeelden van. Met erfpacht blijft de mogelijkheid open om eventueel een gebouw weer ter beschikking te krijgen.⁸⁴ In de Nederlandse context is door ontkerkelijking het overschot aan kerkgebouwen zo groot, dat een ‘terug-ingebruikname’ niet waarschijnlijk lijkt. Er zijn nog twee andere redenen om voor erfpacht te kiezen, namelijk vanwege jaarlijkse canonbetalingen (gerelateerd aan de waardeestijging van grond) en de mogelijkheid van het duurzaam voorwaarden kunnen stellen aan gebruik van het gebouw.⁸⁵ In Zwolle werkte de erfpachtverhouding niet naar tevredenheid. Erfpacht past bij de intentie van een eigenaar om enige controle te houden over de bestemming. Een psychologisch effect is dat er op de gemaakte keuze teruggekomen kan worden. Als een dergelijke situatie langer duurt, slijt dat besef meestal.⁸⁶

84 Of een eigenaar van ‘kerkgrond’ daadwerkelijk ambieert het kerkgebouw opnieuw in eigendom terug te nemen, is de vraag. De Hagia Sofia is door de Turkse overheid in 2020 van museum opnieuw tot moskee verklaard. Dergelijke radicale herstemmingen (geframed als vorm van herstel) zijn zeldzaam en – bij dit beeldbepalende gebouw – vanwege de overduidelijk politieke motivatie, omstreten.

85 Mailbericht van mr.dr. E.R. (Robert) Helder, secretaris van de Stichting Academiehuis Grote Kerk Zwolle en universitair docent notarieel recht, Universiteit Utrecht, 16 november 2020.

86 De Nieuwe Kerk in Amsterdam is in eigendom van de Protestantse Kerk Amsterdam, maar er is geen kerkelijke gemeenschap die de Nieuwe Kerk als eigen beschouwt of ambieert het kerkgebouw weer in gebruik te nemen.

Opmerkelijk in deze erfpachtconstructie was het behoorlijke jaarlijks bedrag dat als canonverplichting⁸⁷ was opgenomen.⁸⁸ Dit legde een hoge druk op de Stichting vanwege de grote verantwoordelijkheid voor de exploitatie. In andere monumentale stadskerken wordt de canonverplichting vaker symbolisch opgevat of op nul gezet. In Zwolle bleek de canonverplichting bovendien een obstakel voor subsidieverstrekkingen en fondsen. Bijdragen aan Stichting Academiehuis Grote Kerk zouden als vorm van indirecte financiering van een kerkgenootschap kunnen worden opgevat.

Bij erfpacht ligt 'het genot van de zaak' binnen de overeengekomen erfpachtvoorwaarden bij de erfpachter, niet bij de eigenaar.⁸⁹

In Zwolle was een aantal vrijwilligers uit de kring van de Protestantse Gemeente zich niet bewust van dat laatste. Daardoor was en bleef het voor deze mensen moeilijk om de beleidsbepalende rol van het stichtingsbestuur te accepteren.⁹⁰

Voor het Academiehuis was de gekozen constructie nadelig en bracht het ergernis (bij beide partijen) met zich mee. Het belang van de PG Zwolle was vooral de voortzetting van de erediensten in de Grote Kerk. De stichting heeft de Algemene Kerkenraad en het College van Kerkrentmeesters ervan kunnen overtuigen dat een eeuwigdurend recht van viering voor de Protestantse Gemeente waardevoller was dan een positie als grondeigenaar. In 2019 lieten de stichting en de PG Zwolle de erfpachtconstructie los en legden notarieel vast dat de Stichting Academiehuis Grote Kerk volledig eigenaar werd. Omdat de overeenkomst met de PG Zwolle zou verlopen, werden de afspraken over het kerkelijk gebruik herzien. De stichting verliet het model van de stadskerk waarmee het in de periode 2016-2019 had geëxperimenteerd.

De Stichting Stadskerk is als onderdeel van de organisatie afgemeld als ANBI-organisatie. De periodieke oecumenische vieringen krijgen nu vorm door een externe werkgroep-vieringen, die daarvoor kerkruimte huurt. We hebben afscheid genomen van de stadspastor.⁹¹

87 Canonverplichting: een bedrag dat de stichting aan de eigenaar afdraagt.

88 Ik beperk me hier tot de aanduiding 'behoorlijk bedrag', omdat het noemen van grote bedragen in de onderscheiden hoofdstukken zonder verdere context van de voorwaarden te bieden, de bedragen ongewild met elkaar vergeleken zouden kunnen worden.

89 Artikel 5:85 en 5:89 van het Burgerlijk Wetboek.

90 Mailbericht Robert Helder, 16 november 2020.

91 <https://drive.google.com/file/d/iUon5suglgnpE8niff4Q13Opflgt6mRL/view>. *Bestuursverslag* als onderdeel van de Jaarrekening 2020, Academiehuis Zwolle, p. 7.

Volgens de nieuwe afspraken had het Academiehuis geen kerkelijke taken meer, maar trok wel de verantwoordelijkheid voor het Stiltecentrum naar zich toe. Het Academiehuis nam in de nieuwe overeenkomst van 2019 een nadrukkelijke regierol aan. De toewijzing van tijd en ruimte voor de vieringen en sloot aan op de praktijken van dat moment. Volgens de overeenkomst van 2015 was voor de vespervieringen nog de hele zondag beschikbaar van 8 tot 22 uur, maar in 2019 werd dat beperkt tot vier aaneengesloten uren. De avonden voor het vieren van Goede Vrijdag en Stille Zaterdag en kerstnacht (na 18.00) bleven beschikbaar. Ongebruikte rechten, zoals vieringen op Witte Donderdag en kerstmorgen, kwamen in de nieuwe overeenkomst niet terug. Geldelijke bedragen werden niet meer genoemd. De financiële reserves die vrijkwamen met het opheffen van de stadskerk werden overgedaan aan de PG Zwolle. Het Academiehuis had zich een meer uitgesproken beeld gevormd van de beoogde uitstraling van het kerkgebouw en van wat het voor de eigen exploitatie nodig achtte. De voortzetting van de vieringen was geborgd, maar het Academiehuis herhaalde de wens van een breder bereik.

De PGZ respecteert metterdaad de wens van het Academiehuis dat de vieringen zich richten op de breedte van de Zwolse samenleving en dat zij zo mogelijk worden georganiseerd in samenwerking met andere geloofsgemeenschappen in de stad. Dit impliceert onder meer dat het recht van viering niet zal worden gebruikt om een wijkgemeente in de Grote Kerk te huisvesten.⁹²

De PG Zwolle zou de huidige vieringen blijven ondersteunen door de cantor-organist tot zijn pensionering in dienst te houden. De oecumene bleef vooralsnog vooral protestants van karakter. Voor levensbeschouwelijke programma's en vieringen trekt de Dominicanenkerk publiek dat zich bij dit (meer katholiek) karakter daarvan thuis voelt. Geloofsgemeenschappen of levensbeschouwelijke organisaties waaronder onderwijsinstellingen kunnen het kerkgebouw huren voor eigen gebruik. Hun activiteiten en eventuele erediensten vallen dan onder gewone verhuur als besloten evenementen.

⁹² Convenant (2019), artikel 1, lid 4.

Ruimte en sacraliteit

Vóór 2019 had de vespergroep in principe het gehele kerkgebouw ter beschikking. Volgens de nieuwe afspraken werd concreet het middenschip ter hoogte van de preekstoel aangewezen als de geëigende plaats voor vieringen. Het Academiehuis behield zich het recht voor om de vesperviering elders in het kerkgebouw te laten plaatsvinden, bijvoorbeeld in het hoogkoor. Het concreet benoemen van de toegewezen ruimte geeft impliciet aan dat een eventuele claim op gebruik van overige ruimte wat de stichting betreft niet aan de orde is.

Onderhoud en gebruik van liturgisch meubilair ligt bij de PG Zwolle, met uitzondering van de preekstoel. Het stiltecentrum zou voortaan ressorteren onder het Academiehuis.⁹³ In de tijd dat de PG Zwolle het beheer daarover had, had er tegenover het stiltecentrum een tafel gestaan waarvan ik hoorde dat vrijwilligers van daaruit een soort toezicht hadden gehouden.⁹⁴

Voor een aantal van maximaal achttien zondagen in het jaar zou het kerkgebouw langer beschikbaar zijn voor de voorbereiding en uitvoering van cantates met een bijzonder muzikaal karakter, zodat de Michaëlsantorij oefentijd had met solisten. Het Academiehuis hecht aan muzikale uitvoeringen, die zich net als elders in Nederland, op een grensgebied bevinden tussen algemeen cultureel en kerkelijk gebied.⁹⁵

De verantwoordelijkheid voor het sacrale karakter van het kerkgebouw werd in de eerdere overeenkomst niet expliciet benoemd, maar onder de term ‘waardigheid’ stond er deze passage:

De activiteiten georganiseerd door de GKZ of door huurders van de Grote kerk dienen in overeenstemming te zijn met de waardigheid van de Grote Kerk en met inachtneming van het feit dat de Grote Kerk ook voor kerkelijke activiteiten wordt gebruikt.

In de week voor de Pasen, de ‘stille week’, wordt bij de verhuur en/of de organisatie van evenementen door de GKZ rekening gehouden met het karakter van deze week.

93 Een van de presentaties in een kerkelijke bijeenkomst in 2011, aangetroffen als ‘presentatie_slootweg’, vermeldde dat er destijds een aparte commissie voor het stiltecentrum was.

94 Vastgelegd op een eigen foto in 2017. De tafel is sinds 2019 verdwenen. Een dergelijk type toezicht doet af aan het meer ongeziene bezoek dat stiltecentra meestal kenmerkt. Het is niet uitgesloten dat sommige mensen expliciete aandacht juist waarderen. Ik heb wel ervaringen met expliciete aandacht (aangesproken worden) bij bezoek aan kerkgebouwen, maar niet specifiek in de Zwolse Grote Kerk.

95 Cantatecultuur, met name rond J.S. Bach. (Van der Sar 2017; Van den Hemel 2020)

De monumentale kansel mag uitdrukkelijk uitsluitend voor kerkelijke activiteiten worden gebruikt.⁹⁶

In de nieuwe overeenkomst kwam de term waardigheid en de bepaling rond de stille week niet meer voor, maar ging het over 'handhaving van de sacraliteit van de ruimte'.

Het Academiehuis is verantwoordelijk voor het gebruik van de Grote Kerk buiten het recht van viering en voor de handhaving van de sacraliteit van de ruimte. De PGZ zal bevorderen dat degenen die bij de organisatie van de vieringen betrokken zijn, de verantwoordelijkheid van het Academiehuis respecteren.⁹⁷

In de vergelijking tussen de overeenkomsten blijkt dat de ene partij zich (impliciet of expliciet) ziet als de 'hoeder' van de sacraliteit en de andere partij de positie wordt toegekend als de partij die hier rekening mee moet houden ('respecteren'). Er valt een kanteling waar te nemen in het primaat tussen 2015 en 2019. In 2015 heeft de PG Zwolle, zij het impliciet, dit primaat vanwege de kerkelijke activiteiten. In 2019 stelt het Academiehuis zich op als de verantwoordelijke voor 'de handhaving van de sacraliteit van de ruimte'.

Het 'eeuwigdurend recht op viering'⁹⁸ kreeg in de nieuwe overeenkomst een opmerkelijke, concrete bepaling.

Het recht van viering eindigt indien de Grote Kerk teniet gaat, indien het recht van viering gedurende zes maanden anders dan door overmacht niet is uitgeoefend of indien de Protestantse Gemeente Zwolle afstand doet van het recht.⁹⁹

'De lofzang gaande houden' kreeg een temporele kwalificatie. Onderbreking van vieringen was denkbaar, maar zou deze onderbreking (behoudens overmacht) langer dan een half jaar zijn, dan zou de PG Zwolle dit recht definitief verliezen.¹⁰⁰ De koerswijziging van het verlaten van de erfpachtconstructie en de inhoudelijke ver-

96 Convenant (2015), artikel 2, lid 2.

97 Convenant (2019), artikel 3, lid 2.

98 Citaat uit een mailbericht van stichtingsbestuurder Robert Helder, 16 november 2020.

99 Convenant (2019), eerste pagina, punt 5.

100 'De achterliggende gedachte is: als de PGZ een vacuüm laat vallen door haar recht van viering ongebruikt te laten, het Academiehuis niet tot in eeuwigheid dat vacuüm in stand hoeft te houden. Daar is het te kostbaar voor.' Uit mailbericht Robert Helder, 28 november 2020.

schuivingen in de afspraken over het kerkelijk gebruik, werden uiteindelijk zichtbaar in de gewijzigde doelstelling die ik begin 2022 aantrof op de website van het Academiehuis. De kerkelijke termen uit de eerdere doelstelling (4.3) waren verdwenen.

Stichting Academiehuis Grote Kerk heeft ten doel het algemeen belang te dienen door het bevorderen van de instandhouding van de Grote of Sint Michaëlskerk in de stad Zwolle en de daarin aanwezige interieur delen van historisch en/of cultureel belang; het presenteren van het gebouw en de inventaris aan bezoekers van de stad Zwolle; het organiseren en/of faciliteren van activiteiten die het gebouw actuele culturele, educatieve en/of spirituele betekenis geven.¹⁰¹

4.7 ENKELE VORMEN VAN GEBRUIK VAN HET ACADEMIEHUIS GROTE KERK

Cantatevieringen en orgelconcerten

Cantatevieringen zijn uitgebreide vespervieringen, maar ze verdienen een aparte plaats omdat ze een breder publiek trekken. De cantor-organist Toon Hagen en de door hem opgerichte Michaëlscantorij dragen sterk bij aan de continuïteit en kwaliteit van de vieringen, vooral met uitvoering van cantates.¹⁰² De vieringen waarin cantates worden uitgevoerd zijn kostbaar wanneer daar professionele musici bij worden betrokken. Collecteopbrengsten zijn niet altijd toereikend om de kosten te dekken. In de viering van 25 november 2018 met een uitvoering van het requiem 'Lux Aeterna' van Moren Lauridsen werd in de orde van dienst aandacht gevraagd voor de kosten.¹⁰³ Aan deze viering was meegewerkt door beroepssolisten en beroepsmusici in het orkest Musica Michaelis. Dergelijke vieringen kosten gemiddeld € 3.000 per keer. Dit bedrag wordt laag gehouden omdat de medewerking tegen een zeer geringe vergoeding wordt verleend. Inkomsten uit collecten liggen op ongeveer € 1.200. Ook elders¹⁰⁴ is er een onbalans tussen de kosten en het geefgedrag bij

¹⁰¹ <https://www.academiehuis.nl/academiehuis/de-stichting>. Geraadpleegd 6 januari 2023.

¹⁰² In Convenant (2019) wordt expliciet ruimte toegekend aan de Michaëlscantorij (oefenmomenten).

¹⁰³ <https://michaelscantorij.nl/>. De orde van dienst van 21 november 2020 meldt hetzelfde. Geraadpleegd 6 januari 2023.

¹⁰⁴ Voorbeelden: Utrechtse Bachcantates in de Geertekerk en Muziek op de Berg in de Amersfoortse Bergkerk.

hoogwaardige muzikale uitvoeringen in kerkgebouwen. Bezoekers die ingesteld zijn op een regulier kerkbezoek of die het aanbod als gratis beschouwen, worden hier daarom duidelijker op gewezen.

Tussen 2016-2018 stonden de meer concertante vespervieringen incidenteel op de website van het Academiehuis in de agenda. Vanaf 2020 ging het Academiehuis sociale media actiever gebruiken en meldde een Michaëlsviering met cantate op 27 september en een orgelconcert op 29 september 2020 ter gelegenheid van de naamdag van Sint Michaël op Facebook.¹⁰⁵ Concerten op 31 oktober en 1 november 2020 werden aangeduid met Allerzielen.¹⁰⁶ Op 22 december 2020 stond een cultureel event gepland 'O kerstspel schooner dan de dagen', met Maartje van Weegen. Kerstnachtvieringen die onder de verantwoordelijkheid van de PG Zwolle vallen, werden niet vermeld in de agenda en op de sociale media van het Academiehuis.¹⁰⁷

De beelden die er niet kwamen

In 2008 ontdekte een journalist van dagblad *De Stentor* het bestaan van een beeldengroep van Joan Derk van der Capellen tot den Pol (1741-1784) in Rome, dat bedoeld was voor plaatsing in de Grote Kerk. Vanwege historische ontwikkelingen was de beeldengroep daar blijven staan, maar *De Stentor* zette zich in om de beelden naar Zwolle te halen. In 2011 lag een advies over de voorgenomen plaatsing op tafel van de kerkelijke bespreking over de Grote Kerk.¹⁰⁸ Van der Capellen was bekend als auteur van een anoniem uitgegeven patriottisch pamflet 'Aan het volk van Nederland' (1781).¹⁰⁹ Hij wordt beschouwd als voorvechter van het vrije woord.

105 Op 29 september 2017 maakte ik een uitgebreid event mee: de 'Dag van de aartsengel'. Een vrije school (antroposofisch) die naar Michaël genoemd is, was met een grote groep basisschoolleerlingen hierbij betrokken. Onderdeel van het programma was een processie van de nabijgelegen 'Peperbus' naar de Grote Kerk, uitgevoerd in historische kostuums door leden van een historische vereniging, met het dragen van een replica van de aartsengel Sint Michaël. Na afloop waren er koekjes te koop die gebakken waren door leerlingen van het Deltion College, en rode pepers (referentie mij onbekend). De betrokken basisschool viert jaarlijks het feest van Sint Michaël en deed dat in 2017 in en rond de Grote Kerk.

106 De Oude Kerk in Amsterdam programmeerde op 2 november 2018 eveneens onder de titel Allerzielen, als onderdeel van de serie *Silence*, concerten en performances op vrijdagmorgen van 8 tot 9 uur, enkele keren per jaar.

107 Voor de kerstnachtviering is het kerkgebouw beschikbaar voor de PG Zwolle vanaf 18 uur.

108 Aangetroffen als 'presentatie_izeboud'.

109 Multatuli publiceert in 1862 onder deze titel en in 1992 kiest Pim Fortuyn dit als titel voor een eigen boek.

Om Van der Capellen te eren moest er volgens de Bataafse Republiek een standbeeld worden opgericht. De regering trok 45.000 gulden uit voor de bouw van een grafmonument in de Grote Kerk van Zwolle. De opdracht voor deze bouw ging naar de Italiaan Giuseppe Ceracchi. Hij werkte voor zijn vertrek van Rome naar Parijs in 1799 aan dit classicistische monument met twee marmeren godinnenfiguren en de Nederlandse leeuw. Van der Capellen werd als Romeins senator in toga afgebeeld. Echter, op 24 december 1800 werd de beroemde Italiaanse beeldhouwer, naar aanleiding van zijn betrokkenheid bij een aanslag op Napoleon, gearresteerd en ter dood gebracht. Hierdoor bleef het ruim drie meter hoge grafmonument van de Nederlandse patriottenleider eenzaam achter in het Italiaanse en werd in een park in Rome geplaatst. Het opschrift luidde: "Giovanne Derec de la Cappelo". [...] In 2008 werd de beeldengroep door een journalist van De Stentor ontdekt. De krant verrichtte verder onderzoek en startte een actie om de beeldengroep alsnog in Zwolle afgeleverd te krijgen. Deze actie leidde in mei 2009 zelfs tot Kamervragen van de Zwolse Kamerleden Eddy van Heijum (CDA) en Arie Slob (CU). Ondanks dat de beeldengroep al was betaald, bleef het Italiaans eigendom, antwoordde minister Plasterk van Cultuur. Door grote inzet van De Stentor en meerdere belanghebbenden zal het sculptuur in 2014 alsnog worden overgeplaatst naar de Grote Kerk in Zwolle. Joan Derk van der Capellen tot den Pol kan worden gerekend tot de grondleggers van onze democratie. Door plaatsing van de beeldengroep zal de Grote of St. Michaëlskerk een extra push krijgen in de cultuurhistorische waarde van de kerk.¹¹⁰

In 2011 reageerde de kerkelijke wijkgemeente afwijzend op de toenmalige plannen om de beeldengroep in de Grote Kerk te plaatsen. Bij onverhoopte plaatsing wilde de wijkgemeente gecompenseerd worden voor het verlies aan ruimte.

Bij sommigen in de wijkgemeente bestond ook het idee dat het graf van Van der Capellen niet in de kerk thuishoorde omdat hij 'revolutionair' was.¹¹¹

Vanaf 2015 zou de kerkelijke gemeente over dergelijke beslissingen geen zeggenschap meer hebben en was het verder aan de stichting en andere betrokkenen. De

¹¹⁰ www.zwolleinbeeld.nl/index.php/46-foto-s-van-zwolle/belangrijke-personen-uit-de-zwolse-historie/44-joan-derk-van-der-capellen. Geraadpleegd 6 januari 2023.

¹¹¹ Mailbericht Gégé Callenbach, 14 december 2020.

uiteindelijke uitkomst werd duidelijk toen in december 2021 gemeld werd dat pogingen om de beeldengroep naar Zwolle te halen, waren gestaakt.¹¹²

Zwolle had al een plaquette en een borstbeeld van Van der Capellen. De 'Holland Society of New York' plaatste in 1908 bij zijn voormalig woonhuis aan de Bloemendalstraat 12 een plaquette vanwege zijn rol als een van de grote voorvechters van de onafhankelijkheid en de democratie van de Verenigde Staten van Amerika. Aan het Bethlehemkerkplein staat een borstbeeld van Van der Capellen.¹¹³ Na de moord op de Franse leraar maatschappijleer Samuel Paty op 16 oktober 2020 werden bij dit borstbeeld bloemen gelegd door Zwolse humanisten.¹¹⁴ Maatschappelijke discussies over botsende vrijheden¹¹⁵ kwamen in het najaar van 2020 opnieuw op de landelijke politieke agenda. Wat zich zou hebben afgespeeld als de beeldengroep zich toen in de Grote Kerk had bevonden, is onbekend.

Net als het Amersfoortse plan voor beglazing is dit een project dat uiteindelijk niet tot uitvoering kwam in het kerkgebouw, maar dat wel deel vormt van meer-vouldig gebruik van monumentale stadskerken. Particuliere initiatiefnemers hebben een idee of een object waarvan ze vinden dat het een plaats moet krijgen in het kerkgebouw. De bestuurders en de meest betrokken gebruikers moeten op die initiatieven reageren en worden geconfronteerd met hun mogelijkheden en hun bereidheid om aan de plannen tegemoet te komen. Bij die afweging wordt de kerkruimte kritisch bezien: waar zou het object in kwestie een plaats moeten krijgen? En hoe verbindt een eigenaar zich met het voorgestelde plan? Dergelijke initiatieven zetten daarom altijd aan tot reflectie op de ruimte en maken bepaalde waardenpatronen explicieter.

Een project van de stadspastor in het hoogkoor

De stadspastor startte in 2019 een schrijfproject waarbij bezoekers tijdens de openstellingen van het kerkgebouw een stuk Bijbeltekst konden overschrijven in het

112 www.destentor.nl/zwolle/na-meer-dan-een-decennium-onderhandelen-komen-4-historische-beelden-uit-rome-niet-naar-zwolle-a5b5df8f/. Bericht 16 december 2021. Geraadpleegd 6 januari 2023.

113 Vervaardigd door Eric Claus, 1984.

114 www.rtvfocuszwolle.nl/bloemenkrans-voor-samuel-paty-bij-standbeeld-van-der-capellen/amp/. Bericht 29 oktober 2020. Geraadpleegd 6 januari 2023.

115 Artikelen 1 en artikel 23 van de Grondwet (Kennedy and Valenta 2006); kwesties als homoseksualiteit als onderdeel van een veilig schoolklimaat in het voortgezet onderwijs en de rol van de overheid. Er kwamen in die tijd enkele incidenten in het nieuws over de bejegening van LHBT+ leerlingen op reformatorische scholen.

hoogkoor. Het project stond gepland van 2 april 2019 tot 14 juni 2019. Vanwege de verbouwing was toen alleen het hoogkoor beschikbaar. De website over het project had het Academiehuis als banner, maar de link was eenzijdig; omgekeerd meldde de website van het Academiehuis geen link naar de ‘Zwolse bijbel’.¹¹⁶

De eerste Zwolse Bijbel dateert uit de 15e eeuw, hoog tijd voor een versie anno nu. En die gaan we samen (over)schrijven! In de kantlijn is ruimte voor een eigen tekening of overdenking. Zelfs een emoticon en ‘wie gelooft dit nu nog?’ mag. Lokale kunstenaars gaan het boekwerk verluchten (versieren).¹¹⁷

Mariska van Beusichem presenteerde het project in een TV-uitzending op 3 maart 2020 op de regionale zender Focus Zwolle. Volgens haar waren diverse beroepsgroepen enthousiast te krijgen voor het overschrijven van een voor hen relevante Bijbeltekst (‘kappers over Simson’). Ze zou er kunstenaars bij betrekken en een uitgever zou staan te popelen om het uit te geven, maar namen van eventuele kunstenaars en van de uitgever worden niet genoemd.¹¹⁸ Het project was ambitieus: 2.500 Zwollenaren zouden mee moeten schrijven om het schrijfproject af te maken. Een crowdfundingactie had als doel om € 35.000 op te halen. De gebruikte vertaling voor het overschrijven was de Willibrord-vertaling, die gebruikt wordt in de katholieke eredienst. Op de website van het project liep een banner met zes sponsors, waaronder ook Utrecht University. Het projectbedrag werd op de site gemotiveerd met deze tekst, zonder bedragen te noemen:

Voor het realiseren van de Zwolse Bijbel zijn diverse middelen en personeelsuren nodig. De inzet van donaties wordt gebruikt om het project te financieren. Wij werven voor concrete realisatie van het schrijfproces in de Grote Kerk vrijwilligers.

Uitgaven met gedoneerd geld zijn bijvoorbeeld de aanschaf van de Bijbels waaruit men gaat overschrijven en het daadwerkelijke schrijfgerei zoals pennen en papier. Ook de huur van het hoogkoor de Grote Kerk Zwolle en de inrichting worden hiervan betaald.¹¹⁹

¹¹⁶ Waargenomen op 24 oktober 2020.

¹¹⁷ <https://zwolleschrijftgeschiedenis.kentaa.com/>. Geraadpleegd 6 januari 2023.

¹¹⁸ <http://www.rtvfocus zwolle.nl/academiehuis-wil-zwolse-bijbel-laten-overschrijven-door-2500-zwollenaren/amp/?fbclid=IwAR37p6B61e8AvrgPcw3bqzGFjrSqkkk8311bO1ZCZzvtQLprCusWfc42WAo>. Geraadpleegd 6 januari 2023.

¹¹⁹ <https://zwolleschrijftgeschiedenis.kentaa.com/verantwoording>. Geraadpleegd 6 januari 2023.

De website van het project meldde negentien nieuwsberichten die allemaal¹²⁰ naar personen en gemeenschappen verwezen met protestants-christelijke en evangelische signatuur.

In het hoogkoor stonden tafels en schoolstoelen opgesteld¹²¹ met de instructie voor het schrijven. Het project werd niet alleen uitgevoerd door bezoekers in het hoogkoor van de Grote Kerk maar ook op andere locaties, zoals de Hogeschool VIAA (Gereformeerd Vrijgemaakte pabo) en bij de Vrije Evangelisatie Zwolle.

De tafeltjes werkten provocatief. Mensen vroegen waarom ze daar stonden. ‘Wordt hier een tentamen afgenomen?’ was een veel gehoorde vraag. Hierdoor was er meteen aanleiding over het Zwolse Bijbel Project te vertellen. Er liepen altijd vrijwilligers rond die mensen actief benaderden om hen uit te nodigen mee te schrijven. Zelf heb ik daar ook regelmatig gelopen.¹²²

De associatie van bezoekers bij het zien van de tafels met onderwijs en met ‘tentamens’ was volgens de stadspastor creatief ingezet om het project toe te lichten en mensen te motiveren om mee te werken.

Na de eerste drie maanden van april tot en met juni 2019 is er ook nog de hele maand augustus gelegenheid geweest om in het hoogkoor te schrijven. Toevallige kerkbezoekers en toeristen uit het hele land hebben daarvan gebruik gemaakt.¹²³

Aan het eind van de projectperiode in de Grote Kerk hadden ongeveer 800 mensen meegedaan aan het overschrijven van ongeveer de halve Bijbel.¹²⁴ Het project werd elders voortgezet. Het project beloofde op de eigen site:

Nog vijf dagen en dan is alweer de afsluiting van het project. Het wordt nog spannend of we alles afkrijgen. Mocht dit niet zo zijn dan laten we u uiteraard weten wat we gaan doen, want de Zwolse Bijbel zal zeker haar voltooiing zien! Zien we u nog verschijnen?¹²⁵

120 <https://zwolleschrijftgeschiedenis.kentaa.com/news-items>. Geraadpleegd 6 januari 2023.

121 <https://zwolleschrijftgeschiedenis.kentaa.com/nieuws/2955-dorpje-windesheim-schijft-mee>. Bericht 6 mei 2019. Geraadpleegd 6 januari 2023.

122 Mailbericht Mariska van Beusichem, 11 december 2020.

123 Idem.

124 ‘Zwolse bijbel over de helft’, *De Stentor*, zaterdag 15 juni 2019.

125 <https://zwolleschrijftgeschiedenis.kentaa.com/nieuws/3056-laatste-kans-om-te-schrijven>. Geraadpleegd 6 januari 2023.

De crowdfunding was volgens de eigen gegevens met 2% van het gestelde streefbedrag fors op de verwachting achtergebleven. Twintig donateurs hadden samen € 760 opgehaald.¹²⁶ Ondanks de belofte dat er ‘uiteraard’ zou worden bericht over het vervolg als het niet af zou zijn, meldde de projectwebsite in juni 2019 niets meer. In een interview bij het afscheid van de stadspastor op de website van de PG Zwolle stond:

En het bleef niet bij de Bijbel lézen! In navolging van de Moderne Devoten schreven bijna 1500 Zwollenaren in het afgelopen anderhalf jaar de Bijbel over. Van dit Zwolse Bijbel Project neemt Mariska nog geen afscheid. “De klus is bijna geklaard en ik maak me graag sterk om de handgeschreven Zwolse Bijbel ook echt te laten uitgeven.”¹²⁷

Het project kreeg niet de beoogde bredere maatschappelijke uitstraling en trok met name aandacht uit de protestants-evangelische hoek. Tot een uitgave van handgeschreven Bijbelteksten met ‘verluchtingen van kunstenaars’ was het in 2021 in elk geval niet gekomen. Het Academiehuis liet het aan de stadspastor en de vrijwilligers over hoe zij het project in het kerkgebouw presenteerden en bezoekers zouden motiveren om mee te werken. Het Academiehuis profileerde zich niet zelf met het project. Dit project is een voorbeeld van een uiteindelijk binnenkerkelijke denkwereld waarmee dit als ‘algemeen toegankelijk’ bedoelde project zich presenteerde. Daarbij was blijkbaar niet de vraag gesteld of en hoe het project zich eventueel kon verhouden met het profiel van het Academiehuis en wat de situering in de Grote Kerk als meervoudig gebruikt kerkgebouw dan betekende.

4.8 BEVINDINGEN

In Zwolle was goed te zien dat meervoudig gebruik een proces is waarbij de diverse betrokkenen zich door diverse confrontaties tot elkaar moesten zien te verhouden. Het aanzien van het kerkgebouw transformeerde door de bouwkundige verbeteringen en de grote veranderingen in de inrichting. Deze transformaties waren resultaten van keuzes omtrent de toekomst van het kerkgebouw, maar werkten ook

¹²⁶ Idem.

¹²⁷ <https://pknzwolfe.nl/nieuws/mariska-van-beusichem-neemt-afcheid-als-zwolse-stadspastor/>. Geraadpleegd 6 januari 2023. In een mailbericht van Mariska van Beusichem, 11 december 2020, bevestigt zij dat het project wordt voortgezet, maar dit vindt plaats buiten de context van het Academiehuis.

andersom: de verfrissing in aanblik en de verbeterde faciliteiten creëerden nieuwe mogelijkheden. Door het gebruik en de experimenten werd verkend hoe het kerkgebouw het gesloten karakter uit het verleden kon ombuigen naar een open gebouw in de stad. Stichting Academiehuis ging een bestuurlijke constructie aan met een omvangrijke Programmaraad, maar nam er afscheid van toen dat niet tot een vruchtbaar exploitatiemodel leidde. Het Academiehuis kwam ook terug op de keuze om activiteiten onder de noemer stadskerk vorm te geven. Voor de geloofsgemeenschap was gebruik van de Grote Kerk aanvankelijk vooral een voortzetting van de bestaande vespervieringen. De afspraken over de vieringen werden in 2019 zakelijker en concreter vastgelegd, met specifieke regelingen rond de muzikale uitvoeringen. Opmerkelijk was vooral de keuze om de erfpachtconstructie om te zetten naar volledig eigenaarschap, waarna het Academiehuis duidelijker een regierol aannam. Net als in de Amersfoortse Sint-Joriskerk werd door het meervoudig gebruik en door restauraties een deel van het pre-reformatorische of katholieke karakter van het kerkgebouw zichtbaar gemaakt. Ook het vrij aanhaken op de liturgische kalender met naast Kerst en Pasen, aandacht voor het (katholieke) Allerzielen, wijzen op deze ontwikkeling. Wat het erfgoedprofiel betreft legt het Academiehuis een actieve relatie met Zwolse lokale geschiedenis.

Het project van de beeldengroep van Van der Capellen, was net als het ramenplan in de Sint-Joriskerk, een plan dat niet tot realisatie kwam, maar gaf wel een inkijkje in de standpunten van de betrokken partijen; de uitkomst had ook anders kunnen zijn. Dergelijke initiatieven testen de verhoudingen in de meervoudig gebruikte kerkgebouwen uit. Het hoort bij monumentale kerkgebouwen dat zich geregeld personen en organisaties aandienen die iets met het kerkgebouw willen en om een respons vragen en zo aan de verdere vorming van de verhoudingen bijdragen.

De ambities van de Algemene Kerkenraad van de PG Zwolle in 2015 met betrekking tot de ontwikkeling van de Grote Kerk, waren exemplarisch voor een protestantse benadering van een kerkgebouw. In latere notities veranderde de toon en werd gericht nagedacht over de relatie tussen kenmerken van het kerkgebouw en de liturgie.¹²⁸

De uitblijvende verbreding van kerkelijk draagvlak heeft te maken met de gerichtheid van de bestaande geloofsgemeenschappen op de eigen wijkkerken. Omdat de

¹²⁸ *Besluit AK van de PGZ over de vieringen in de Grote Kerk. Bericht aan andere kerkgenootschappen en huidige medewerkers aan en vrijwilligers van de vieringen*, 10 september 2019, p. 3

‘circulation of the saints’ zich voor een groot deel op het kerkelijk erf plaatsvindt, is er naast samenwerking ook concurrentie. Wat breder levensbeschouwelijk aanbod betreft, is de Dominicanenkerk actief. Het meervoudige gebruik van de Grote Kerk kreeg door de restauraties en verbouwingen een enorme impuls om zich te ontwikkelen als stadsmonument met toeristische potentie en een eigen programmering. Het gebruik van het kerkgebouw voor vespervieringen is geborgd, maar maakt geen zichtbaar deel meer uit van de profilering van het Academiehuis. Het onderscheid met andere huurders is afgenomen.

Door zich aan te sluiten bij het Grootste Museum van Nederland (Museum Catharijneconvent) sloot Academiehuis zich aan bij de manier waarop dit netwerk religieus erfgoed naar een vernieuwde plaats in de Nederlandse samenleving zoekt: gericht op een breed publiek, voor een duurzame toekomst en vooral ook als publiek toegankelijk monument. Het inspelen op de kerkelijke kalender (Kerst, Pasen en Allerzielen) en het bieden van een (bescheiden) plaats voor rituelen¹²⁹ maakt deel uit van de programmering, die nadrukkelijk losstaat van kerkelijke bemoeienis. Voor de protestantse geloofsgemeenschap zet de bescheiden positionering in de Grote Kerk en geringe zichtbaarheid aan tot reflectie op de eigen beelden over kerk-zijn, omdat dit afwijkt van een traditionele missionaire manier van denken, waarbij de zichtbaarheid van de kerk voor de omringende wereld juist nadruk krijgt.

Het Academiehuis trekt de sacraliteit van het kerkgebouw naar zich toe, of anders gezegd: omarmt het kerkgebouw inclusief het sacrale karakter daarvan. Het Academiehuis laat de invulling van het begrip sacraliteit open naar een breder publiek, ook levensbeschouwelijk. De herziene formulering van de doelstelling (4.6¹³⁰) bevat de elementen die passen bij het profiel van het Grootste Museum van Nederland, dat op zijn beurt in verband staat met de inzichten van het samenwerkingsprogramma Toekomst Religieus Erfgoed. Vormen van religieus gebruik kunnen zich scharen onder de activiteiten die het gebouw ‘spirituele betekenis’ geven. De vanouds aangetroffen voorwaarde dat gebruik van het kerkgebouw ‘passend’ moet zijn, komt nu

¹²⁹ Voorbeelden: verantwoordelijkheid voor het stiltecentrum; ontvangst Sinterklaas kinderen in de Grote Kerk (2021); concerten om doden te herdenken; uitvoering van werk van J.S. Bach op zijn sterfdag; festiviteiten rond de naamdag van Sint Michaël op 29 september.

¹³⁰ ‘Stichting Academiehuis Grote Kerk heeft ten doel het algemeen belang te dienen door het bevorderen van de instandhouding van de Grote of Sint Michaëlskerk in de stad Zwolle en de daarin aanwezige interieur delen van historisch en/of cultureel belang; het presenteren van het gebouw en de inventaris aan bezoekers van de stad Zwolle; het organiseren en/of faciliteren van activiteiten die het gebouw actuele culturele, educatieve en/of spirituele betekenis geven.’

niet van een geloofsgemeenschap maar van de eigenaar. De verantwoordelijkheid voor de zorg om de monumentale stadskerk verwijst naar het onderdeel *policy* zoals dat genoemd wordt in de omschrijving van het *religious heritage complex* door Cyril Isnart en Nathalie Cerezales:

[...] the religious heritage complex describes the continuity between the *habitus* of conservation of the past within religious traditions and a conscious *policy* regarding the care of the past in heritage contexts. [...] The religious heritage complex thus leads us to rethink the relationship between religion and heritage, but also reminds us to reassess heritage-making processes in general.¹³¹

De omschrijving van Isnart en Cerezales verbindt het beleid rond religieus erfgoed met de 'habitus of the conservation of the past'. Bij dat laatste horen de liturgische praktijken, die bijdragen aan het levend houden van het kerkgebouw als plaats die voor eredienst gebouwd is. Dit is in elk geval zo voor de gebruikers; voor de eigenaar is dit niet noodzakelijk even relevant. Hoewel het kerkgebouw de vroegere geslotenheid van zich afschudt en zich open richt op de stad, kunnen bezoekers binnen in de kerk zich even losmaken van de stad en worden 'opgetild naar het licht'.¹³² Ook dat kenmerkt meervoudig gebruik van dit kerkgebouw.

¹³¹ Isnart and Cerezales 2020, p. 6-7.

¹³² Sijmons 2022, p. 1.

5

De Oude Kerk in Amsterdam: voor kunst, erfgoed en lofzang

Meervoudig gebruik en niet-kerkelijk eigenaarschap zijn al sinds de jaren vijftig van de vorige eeuw kenmerkend voor de Oude Kerk. De Oudekerkgemeente (oecumenisch-protestants) heeft gebruik van het kerkgebouw voor erediensten vastgelegd in een overeenkomst met de Stichting Oude Kerk. De overeenkomst vermeldt welk specifiek deel van het kerkgebouw voor de erediensten beschikbaar is. Vanaf 2012 heeft de Stichting site-specifieke kunst bevorderd die beeldbepalend zou worden voor de profilering. Een van de huidige kenmerken is dat de Oude Kerk een erkende museumstatus heeft, waarbij museumbezoekers niet zien dat het kerkgebouw ook voor eredienst wordt gebruikt. Met de museumstatus, het collectiebeheer en het kunstbeleid heeft de Oude Kerk een uniek profiel ten opzichte van andere monumentale stadskerken in Nederland. De keuzes van de Stichting met betrekking tot de Oude Kerk werden zowel bejubeld als bekritiseerd. De omgang met het kerkgebouw als erfgoed was zelfs zo in beweging dat dit aan de orde kwam in de rechtszaal en in het Amsterdamse stadhuis. Enkele van de site-specifieke tentoonstellingen hadden in de periode 2017-2021 praktische en emotionele gevolgen voor de voortzetting van de erediensten. Deze gebeurtenissen boden een goede gelegenheid om de samenwerking tussen tentoonstellingen en eredienst als interacties te bekijken. Daarnaast verwees een aantal performances nadrukkelijk naar religieuze thematiek in het kerkgebouw. De categorieën van ruimte en tijd kregen zowel in de kunst als in de erediensten een rijke dimensie, maar meestal los van elkaar. Tussen erfgoed en eredienst was het in de Oude Kerk enkele jaren spannend. Dit kerkgebouw heeft naast site-specifieke kunst ook site-specifieke liturgie. Zowel de kunstenaars als leden van de geloofsgemeenschap verwijzen naar religieuze thematiek die zij in het kerkgebouw aantreffen. Net als de in de Zwolse situatie is de geloofsgemeenschap gaandeweg minder onderscheidend geworden van andere huurders.

5.1 ALGEMENE SCHETS VAN DE OUDE KERK ALS MEERVOUDIG GEBRUIKT KERKGEBOUW

Oudste bewaard gebleven gebouw van de stad

De Oude Kerk in Amsterdam is het oudste bewaard gebleven gebouw van de stad. Op deze plaats bevond zich omstreeks 1300 een door vissers gebouwde houten kapel die zij St. Nicolaaskapel noemden. Er werd toen begonnen met de bouw van een stenen kerk. Omstreeks 1370 werd de kapel vervangen door een grotere kerk die herhaaldelijk werd uitgebreid met nieuwe zijkapellen.¹ In 1306 werd het kerkgebouw als Sint Nicolaaskerk gewijd door de bisschop van Utrecht. Een eeuw later werd de Nieuwe Kerk in gebruik genomen² en werd de Sint Nicolaaskerk voortaan de Oude Kerk genoemd. Het kerkgebouw was als het ware een overdekt stadsplein en een ontmoetingsplaats met veel bedrijvigheid. Zo werd de Oude Kerk bijvoorbeeld gebruikt voor het boeten van netten en repareren van zeilen.³ Om een van de verbouwingen te kunnen bekostigen werd in 1558 een loterij georganiseerd.⁴ Het middenschip werd toen verhoogd. De toren kreeg in 1566 zijn spits. Het kerkgebouw is met 3000 m² vloeroppervlak en de monumentale afmetingen groot, maar door de plaats in de Amsterdamse binnenstad omringd door veel andere bebouwing: ‘De Oude Kerk is misschien wel het best verborgen gebouw van Amsterdam.’⁵

Er werden ruim 12.000 mensen in (en bij) de Oude Kerk begraven. Na de alteratie (1578) kwam het kerkgebouw in handen van de protestanten. Door de beeldenstormen is veel van het toenmalige interieur uit het kerkgebouw verdwenen, waarbij de verwijdering van de 38 altaren met alle toebehoren en de vernielingen in het hoogkoor heel rigoureuus waren. Veel van het kerkzilver werd omgesmolten, maar een monstrans is gered door een voormalig kerkmeester en burgemeester die met zijn gezin naar Kalkar (D) vluchtte. Deze monstrans staat in de Nicolaikirche van Kalkar en werd van oktober 2018 tot oktober 2019 tentoongesteld in de Oude Kerk.

1 Janse 2004, p. 65-67; Noach 1939, p. 57-58.

2 Kurpershoek 1999, p. 17.

3 Van Dael 1988 p. 15.

4 Hageman 2003, p. 270.

5 Blauwe folder van de Oude Kerk, met op de achterkant een stripverhaalachtige plattegrond van Jan Rothuizen, die meldt er zelf in januari 2013 te zijn geweest.

Op 27 januari 2019 werd in samenwerking met de Stichting de Oude Kerk een oecumenische vesper gehouden rondom de laatgotische zilveren monstrans, die op initiatief van de Stichting voor een jaar terug is uit zijn ballingschap. De monstrans was in 1578 ondergebracht in Kalkar, net over de Duitse grens, toen de kerk in protestantse handen kwam.⁶

De typering van de in Kalkar bewaarde monstrans als een voorwerp dat daar ‘in ballingschap’ is, sluit aan bij christelijk taalgebruik.

Op sommige plaatsen is de aangebrachte schade in het kerkgebouw nog traceerbaar. De huidige inrichting laat van het ooit intensieve protestantse gebruik niet veel meer zien. Er stonden ooit enorm veel banken in het kerkgebouw.⁷ De huidige geloofsgemeenschap maakt vooral gebruik van stoelen als zitplaats en daarnaast soms van de regeringsbanken,⁸ die rond de pilaren van het middenschip zijn gebouwd.⁹

In 1951 werd het kerkgebouw op last van de gemeente Amsterdam gesloten.¹⁰ In 1955 heeft de kerkelijke gemeente¹¹ het bezit van en zorg voor het kerkgebouw overgedragen aan de daartoe opgerichte Stichting de Oude Kerk te Amsterdam.¹² De aanleiding was de zorgwekkende staat waarin het kerkgebouw toen verkeerde. Kosten van herstel reikten tot ver boven de mogelijkheden van de kerkelijke gemeenschap.¹³ Sindsdien zijn er diverse herstel- en verbouwingswerkzaamheden verricht.¹⁴ In daaropvolgende jaren zou dat uitlopen op een veelvoud aan miljoenen en jaren van restauratiewerkzaamheden.¹⁵

6 Van Dael 2019, met de ingekorte tekst van zijn overdenking bij die gelegenheid.

7 De Vries 1964, p. 42, afbeelding 30 tekening L.W.R. Wenckebach, situatie omstreeks 1900; Van Dael 1988, p. 33.

8 De Oudekerkgemeente noemt die ook wel ‘paddestoelen’: mailbericht van Christaan Winter, 21 juni 2021. De indeling van de banken en stoelen voor afzonderlijke groepen weerspiegelde de sociale orde in de vroegmoderne tijd. (Spaans 2017; Spaans 2021)

9 Hoogewoud 2012.

10 De Vries 1964, p. 41.

11 De overeenkomst die toen gesloten is en documenten rondom de restauratie in de periode vanaf 1953 zijn gedigitaliseerd en beschikbaar in het archief van de gemeente Amsterdam.

12 Verder te noemen: de Stichting.

13 Het bedrag dat in de vergadering van de gemeenteraad van Amsterdam op 14 april 1954 werd genoemd was 2 miljoen gulden. De bijdrage van de kerk zou 10% van dat bedrag zijn.

14 Janse 2004, p. 380-413.

15 Met in 2013 een cum laude toekenning voor de restauratie. *Jaarverslag Oude Kerk* 2017, p. 15.

Verhouding tussen de Stichting en de geloofsgemeenschap 2017-2020

In 1999 legden de Stichting en de geloofsgemeenschap in een overeenkomst afspraken vast over gebruik van het kerkgebouw. De geloofsgemeenschap is al decennialang gewend aan meervoudig gebruik van de Oude Kerk. In periodes van restauratie (bijv. tussen 1955 en 1978) was de Oude Kerkgemeente ‘op pelgrimage’ voor de erediensten, afhankelijk van waar er plaats was in het kerkgebouw.¹⁶ Voor tentoonstellingen werd voornamelijk gebruik gemaakt van de zijbeuken en nevenruimtes van het kerkgebouw. Sinds 2012 heeft de Stichting zich met ‘context responsive curating’¹⁷ of ‘slow curating’ sterk op de internationale culturele kaart gezet. De Stichting bouwt met kunstenaars langlopende relaties op waarin zij de tijd krijgen om hun plannen met en in de Oude Kerk te ontwikkelen. Enkele van de tentoonstellingen beperkten zich niet meer tot zijbeuken en nevenruimtes, maar besloegen ook delen van de ruimte die door de geloofsgemeenschap worden gebruikt. In de jaren 2017-2020 waren er periodes waarin specifieke praktische aanpassingen nodig waren voor de erediensten. De geloofsgemeenschap kon in de erediensten altijd al naar de tentoonstellingen verwijzen, maar dit was niet noodzakelijk. Met de prominentie van enkele tentoonstellingen in deze periode was interactie tussen kunst en liturgie vrijwel onvermijdelijk. In de tussenliggende perioden werd het kerkgebouw door de Oudekerkgemeente als ‘normaler’ beleefd.

Het werk van de Stichting de Oude Kerk omvat heel veel meer, waaronder de verantwoordelijkheid om het kerkgebouw in goede bouwkundige staat te houden. De zorg voor de fysieke conditie van het kerkgebouw was precies de allereerste reden om de stichting op te richten. Als de publieke aandacht sterk op het kunstbeleid is gericht, komt het onderhoudswerk minder over het voetlicht. In een publiek debat in de Sebastiaanskapel op 17 januari 2020 profileerde de Stichting zich juist op dit punt en bood tegenwicht tegen de beeldvorming dat er weinig aandacht of zorg zou zijn voor het gebouw als monument. De goede staat¹⁸ dankt het kerkgebouw aan alle

16 Hoogewoud 2019b.

17 De Wal 2020, p. 21.

18 Deze constatering neem ik over uit enkele van de bronnen, zoals van de Stichting zelf, maar er zijn anderen die hier vragen en zorgen over hebben. Zelf kan ik de diverse stellingnames niet tegenover elkaar afwegen. Een voorbeeld van een van de zorgen wordt verwoord in een bericht over de staat van de Crabethramen (begin 2019). Later dat jaar werden de ramen uitgenomen voor restauratie. (Hoogewoud 2019a) Geraadpleegd 26 mei 2021.

zorg die er sinds 1951¹⁹ aan besteed is en aan uitvoering van een langlopende meerjarenplanning.²⁰ De verantwoordelijkheid voor de conditie van het kerkgebouw staat echter niet los van het kunstbeleid. Voor de Stichting en de kunstenaars is het gebouw een enorme uitdaging met mogelijkheden en beperkingen.²¹ In de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw vonden er soms dansfeesten plaats waarna de vloer plakte van de drankresten.²²

Bij aanvang van dit onderzoek trof ik spanning aan in de verhoudingen tussen de Stichting²³ en de Oudekerkgemeente en later ook tussen de Stichting en partijen die van zich lieten horen in de juridische procedures in 2018 en in het aanspreken van de gemeente Amsterdam in 2019-2020. Via sociale media viel op hoe hard de toon kon zijn in de onderzoeksperiode.²⁴

Voor de verhouding tussen de Stichting en de geloofsgemeenschap was de beschikbaarheid en inrichting van ruimte voor de eredienst een belangrijk punt. Om te kunnen begrijpen wat zich in deze contacten voordeed, variërend op een schaal tussen harde confrontatie en creatieve samenwerking, en variërend in intensiteit, heeft dit hoofdstuk een lange aanloop nodig. Vanuit de geschiedenis, de kenmerken van het kerkgebouw en de routines van de afzonderlijke gebruikers wordt duidelijk hoe er binnen het kerkgebouw met scheidslijnen wordt gewerkt. De druk op deze scheidslijnen vergt een nieuwe reflectie op de relaties. Daarnaast spelen gemeentelijk beleid, maatschappelijke ontwikkelingen en ontkerkelijking een rol in het kerkgebouw.

19 De Vereniging Vrienden van de Amsterdamse Binnenstad verwijst in een raadsadres aan de Raadscommissie KDD (7 januari 2020) naar de 'vele miljoenen gemeenschapsgelden' waarmee de Oude Kerk gerestaureerd is. Dergelijke constatering wijzen op het niet-eenduidige karakter van eigenaarschap.

20 Dit neemt niet weg dat er sprake is van verharding en verzuring in enkele relaties. Het blijkt niet goed mogelijk om over de feitelijke staat van onderhoud het kerkgebouw tot een gelijklopend oordeel te komen. In de zitting van een gemeenteraadscommissie op 8 januari 2020 stonden partijen op dit punt lijnrecht tegenover elkaar. Datzelfde patroon is te zien in de rechtszaak over de ramen in de Heilig Grafkapel. (Van der Lint 2020; Van Hellenberg Hubar en Coenen 2021)

21 'Je kan nergens een spijker in slaan' wordt daarvoor als een uitdrukking gebruikt.

22 Gehoord in een gesprek tussen twee oudere heren die reflecteerden op de huidige staat van het kerkgebouw.

23 In de Raad van Toezicht heeft een lid van de Oudekerkgemeente zitting en een afgevaardigde vanuit de Protestantse Kerk Amsterdam, respectievelijk Peter Tomson en Hermine Pool. *Jaarverslag Oude Kerk 2020*, p. 55.

24 Ik heb Twitter-accounts geraadpleegd die aanknopingspunten voor andere bronnen boden, zoals artikelen in *Het Parool*.

De Oude Kerk: anders dan andere monumentale stadskerken

De Stichting neemt met de Oude Kerk een uitzonderlijke positie in voor wat betreft het kunstbeleid, onder andere vanwege de positie die ze zich heeft verworven onder kunstinstellingen en de status als museum.²⁵ In andere monumentale kerkgebouwen speelt kunst een meer beperkter rol. Meestal gaat het om (eigen) kunstobjecten, tijdelijke tentoonstellingen in zijbeuken en nevenruimtes en om performances als onderdeel van de exploitatie. Er zijn daarnaast herbestemde kerkgebouwen die een culturele bestemming hebben en/of een galeriefunctie vervullen, maar dit zijn dan meestal kleinere kerkgebouwen. Zulke kerkgebouwen zijn soms aan een museale instelling verbonden, zoals in Schiedam en Delft. Monumentale kerkgebouwen die door geloofsgemeenschappen worden gebruikt, zetten een deel van hun kerkruimte geregeld in als tentoonstellingsruimte. Dit is een andere manier van 'plaats geven aan kunst' dan de site-specifieke aanpak van de Stichting de Oude Kerk. De Oude Kerk is onderscheidend vanwege de professionele curatie, schaal (budget en bereik), internationale inbedding en relaties met culturele fondsen, die specifieke eisen stellen zoals over de te bereiken doelgroepen.²⁶

De Stichting heeft gekozen voor 'context responsive curating'. Soms vinden ook in andere kerkgebouwen opvallende projecten plaats (artistiek, maatschappelijk), maar dat betreft dan meestal herbestemde kerkgebouwen²⁷ of kerkgebouwen die zich in een nog niet nader uitgekristalliseerde tussenfase²⁸ bevinden. De museumstatus van de Oude Kerk versterkt het culturele profiel van het kerkgebouw. Waar andere monumentale kerkgebouwen de ruimte aanpassen voor meer comfort en

25 Zie *Uittreksel Handelsregister van de Kamer van Koophandel dd. 3 juli 2020*, waarin vermeld staat dat op 2 juni 2015 de laatste statutenwijziging plaatsvond waarmee SBI-code 91021-museum van toepassing werd. De Oude Kerk is sindsdien bestemd als 'museum; dienstverlening voor uitvoerende kunst'.

26 Gesprek met Jacqueline Grandjean (directeur) en Emma van Oudheusden (zakelijk leider) dd. 15 januari 2020.

27 De Grote Kerk in Veere, de Dominikaner Kirche in Osnabrück en vele andere.

28 Voorbeelden daarvan zijn de St. Josephkerk en de Chassékerk in Amsterdam. De St. Josephkerk was enige tijd bekend als de Vluchtkerk en werd in 2015 gebruikt voor opname van de film 'Erbarme Dich'. Sinds 2019 zit er een speelparadijs, Candy Castle. De Chassékerk transformeerde van rooms-katholieke parochiekerk tot dansstudio. In de tussenliggende periode heb ik een uitvoering van de Mattheüs Passion in een bewerking van Jan Rot bijgewoond. Het desolate karakter van het kerkgebouw versterkte het verhaal. De transformatie besloeg voor dit kerkgebouw veertien jaar. Daan Beekers typeerde die periode als 'het ongemak van het tijdelijke' (Beekers 2017, p. 188).

logistieke facilitering (ontvangstbalies, vloerverwarming, inbouw²⁹, toiletgroepen, opslagplaatsen, keukens, etc.), beperkt de Oude Kerk zich tot aanpassingen van de museumingang en de bijgebouwen, maar niet in de kerkruimte zelf. Catering komt gedeeltelijk van de Koffieschenkerij, die vanuit het kerkgebouw toegankelijk is en soms gastvrijheid biedt na een event. De Koffieschenkerij is zowel vanuit de kerk als vanaf de straat bereikbaar en beschikt over een tuintje.

5.2 GESCHIEDENIS VAN HET KERKGEBOUW

The art installations in the church move on the border between the sacred and the secular, not only because the church currently has the status of a museum but also because the building was built for worship and at the same time represents the medieval society with its guilds and administrators, the Burgundian era, the Republic of the Seven United Netherlands and its colonial activities through the United East Indian Company and its sea heroes in the various wars – in short, because the building itself is located in the never-ending dynamic of the sacred and the secular.³⁰

In de Oude Kerk staan in het hout van het hoogkoor teksten die verwijzen naar de gebeurtenissen in de zestiende eeuw rond de alteratie. Er was in de late middeleeuwen een groot verschil tussen het behoren bij de grotere religieuze gemeenschappen als de katholieke of protestantse en het behoren bij een religieuze minderheid als de Joodse, Doperse of Remonstrantse.³¹ De periode in de aanloop naar en gedurende de tachtigjarige oorlog liepen religieuze en politieke verschillen hoog op, ook tussen diverse protestantse groepen onderling (zoals Gomaristen en Arminianen). Na de alteratie (1578) toen het stadsbestuur in handen van de gereformeerden kwam en katholieke regenten de stad uit werden gezet, nam het publieke karakter van de Oude Kerk langzaam af. Een van de publieke functies was het luiden van klokken. De belangrijkste luidfuncties waren het 'beluiden van de doden'³² en de oproep om

²⁹ Bijvoorbeeld een inbouw met een koffiekeuken in de Amersfoortse Sint-Joriskerk (afb. 18) en verplaatsbare boekenmeubels en leestafels in de Grote Kerk Zwolle, sinds medio 2021.

³⁰ Barnard 2019, p. 17.

³¹ Op 14 januari 1619 werden de remonstranten uit de Synode van Dordrecht weggestuurd. Dit zou uitlopen op de vorming van de Remonstrantse Broederschap op 30 september 1619 in Antwerpen.

³² De beroemde Majoor Bosshardt is zo uitgeluid na haar overlijden in 2007.

naar de kerkdienst te gaan. Dit staat in het Latijn op een van de klokken vermeld, de Salvator (1511), 'ik beweene de overledenen, ik roep u op naar de heilige dienst'.³³ Een zgn. 'boomklok' luidde om aan te geven of toegangen tot de haven geopend of gesloten werden.³⁴

Op de Oudezijdsvoorburgwal bouwde Jan Hartman in zijn huis een kerk waar de verdreven parochie van de Oude Kerk terecht kon. Deze plaats is bekend geworden als Ons' Lieve Heer op Solder. De begrafenispraktijk werd voortgezet, ook van katholieken, maar de decoraties van de graven wijzigden waardoor verwijzingen naar katholieke gebruiken of de status van bepaalde personen (bijv. priesters) lastiger te traceren werden.³⁵ Jan Hartman is op 25 april 1668 in de Oude Kerk begraven.³⁶ De verkorte katholieke bede 'bid vd ziele' kan tegenwoordig op nog maar één grafsteen in de Oude Kerk worden teruggevonden.³⁷

Tot aan de alteratie waren kerkgebouwen centra van het publieke leven, waarbij grote stadskerken als de Oude Kerk gevuld waren met talloze altaren die onder meer aan de gilden waren verbonden. De altaren werden veel gebruikt om voor het zielenheil van overledenen te bidden en daartoe missen te lezen. De sfeer van het kerkgebouw werd bepaald door een dagelijkse bloeiende economie van bedrijvigheid, met een clericaal fijn vertakt systeem dat nu niet meer bestaat of in ieder geval niet als levende cultuur (vicarieën bijvoorbeeld).³⁸

In de zestiende en zeventiende eeuw was de Oude Kerk in Amsterdam gesitueerd midden in het politieke – en handelscentrum als een prominente locatie van het stadsbestuur. De burgemeester nam zijn (buitenlandse) gasten mee naar de Oude

33 Deze klok is afkomstig van de Oude Kerk, maar is later naar de Zuidertoren verplaatst (Van Dael 1988, p. 14).

34 De stad met havens was gescheiden van IJ met een palengordel waar zich openingen in bevonden die met bomen werden afgesloten. Het luiden van de boomklok in de Oude Kerkstoren was het signaal voor het openen of sluiten ervan; personen moesten op tijd aan de juiste kant zijn. Dit was dus lang een belangrijke publieke functie van de boomklok. www.ensie.nl/xyz-van-amsterdam/boomklok Geraadpleegd 6 januari 2023. Dit gebruik werd aangehouden tot 1866. (Van Dael 1988, p. 14-15) De boomklok doet denken aan de 'papklok' die in enkele gemeentes nog in gebruik is, zoals in Culemborg. Over een eventuele inzet van een papklok als tijdelijke avondklok (bericht 20 januari 2021): www.omroepgelderland.nl/nieuws/6725462/Eeuwenoude-papklok-wellicht-ingezet-als-corona-avondklok. Geraadpleegd 6 januari 2023.

35 Mudde 2018, p. 216-232.

36 Boers 2015, p. 42.

37 Mudde 2018, p. 218.

38 'Een vicarie was een voor eeuwig bedoeld fonds, waaruit een priester (de vicaris) betaald werd die daarvoor wekelijks een of meer missen moest celebreren ter ere van de patroonheilige van het fonds en voor de zielenrust van bepaalde overledenen.' (Van Kan 2018, p. 27)

Kerk als Jan Pieterszoon Sweelinck (1562-1621) het orgel bespeelde.³⁹ De nabijgelegen Warmoesstraat en de omringende straten huisvestten de toenmalige elite. In 1795 werd door de scheiding van kerk en staat de Nederduyts Hervormde gemeente verantwoordelijk voor de kerkgebouwen.⁴⁰ Net als voor andere kerkgebouwen vormde dit het begin van een periode waarin kerkgebouwen steeds meer bepaald werden door hun religieuze functie. Met het verbod om in de kerk te begraven (1829)⁴¹ verloor het kerkgebouw deze publieke functie terwijl er tot die tijd juist divers volk over (en onder) de vloer was gekomen.⁴² Het eind van de begrafenispraktijk had daarmee als gevolg dat wie geen lid was van de geloofsgemeenschap, hiervoor niet meer in het kerkgebouw kwam. Dit was daarmee weer een van de publieke functies die uit het kerkgebouw verdween, zoals eerder al voedselvoorziening, scheepszeilreparatie, gemeentelijke administratie (ondertrouw bijvoorbeeld), etc. Door het succesief wegvallen van de publieke functies werd het kerkgebouw gaandeweg sterker bepaald door het religieuze gebruik van een specifieke geloofsgemeenschap.

5.3 ONTWIKKELINGEN NA 1950 EN JURIDISCHE STRUCTUUR

De Stichting de Oude Kerk is sinds 1955 verantwoordelijk voor het kerkgebouw. Met ingang van mei 2015 kreeg de Oude Kerk de status van museum, met praktische en inhoudelijke implicaties voor het gebruik van het kerkgebouw. De toegangsprijs ging omhoog en de openingstijden lagen vast.⁴³ Inhoudelijk kreeg de Oude Kerk een sterke culturele branding, het werd een merk.⁴⁴ Het jaarverslag van de Oude Kerk over 2016 meldt dat er dat jaar ruim 136.000 bezoekers zijn geweest, conform de doelstelling.

39 Orgelspel was door de Dordtse Synode van 1574 verboden tijdens de protestantse eredienst. De in 1577 aangestelde J.P. Sweelinck kwam in dienst van de stad Amsterdam. In 1680 voerden de burgemeesteren de orgelbegeleiding in. (Van Dael 1988, p. 16 en p. 19)

40 Hoogewoud 2012.

41 Het jongste graf in de Oude Kerk is van 1865. (Janse 2004, p. 167)

42 'De enige traditionele plaatsen waar stadsbewoners van verschillende religie dezelfde 'gewijde' ruimte bleven delen waren de begraafplaatsen, zowel die in de kerken als op de publieke kerkhoven. Alleen de joden hadden begraafplaatsen buiten de stad.' (Spaans 2017, p. 154)

43 Anders dan bij vrije verhuur zijn andere vormen van gebruik binnen de openingstijden vrijwel uitgesloten. Begravenisplechtigheden van de Oudekerkgemeente vinden bijvoorbeeld 's avonds plaats.

44 Er wordt een duidelijk onderscheid aangebracht tussen de Oude Kerk en de Oudekerkgemeente. De predikant wordt geacht zich niet de predikant van de Oude Kerk te noemen, maar van de Oudekerkgemeente. Op een symposium op 24 november 2017 over 'open kerken en kloosters' in Utrecht, noemde de directeur van de Grote Kerk Naarden, Marlo Reeders, het 'branden' (merk maken) van een kerkgebouw een belangrijke voorwaarde voor een succesvolle exploitatie.

Het is sinds 1955 de bedoeling geweest dat het kerkgebouw beschikbaar bleef voor gebruik door de kerkelijke gemeente, met name voor de erediensten.⁴⁵ Het gebruik van het kerkgebouw is veranderd, al naar gelang behoeften van de tijd en als gevolg van beleid van de Stichting onder wisselende besturen. Kerkelijk gezien maakt de Oudekerkgemeente deel uit van de Protestantse Kerk in Nederland. Een vitale maar tegelijk relatief kleine kern van gemeenteleden houdt de Oudekerkgemeente bestuurlijk overeind. In de kaartenbak van de Oudekerkgemeente staan ongeveer 800 mensen als lid ingeschreven. In de erediensten zijn er gemiddeld over het jaar ongeveer 70 mensen aanwezig.⁴⁶ Een deel van de gemeenteleden woont buiten Amsterdam. De jaarlijkse begroting van de gemeente bedroeg in 2017 € 150.000.⁴⁷

De Oude Kerk heeft een sterke muzikale en liturgische traditie. Niet alleen Sweelinck was er organist, maar ook vele anderen. In de twintigste en eenentwintigste eeuw zijn musici en dichters als Han Hoogewoud, Willem Vogel, Sytze de Vries, Christaan Winter, Matthias Havinga, Herman Mussche en Jacob Lekkerkerker⁴⁸ aan de Oude Kerk verbonden. De cantor is in dienst van de gemeente.⁴⁹ Naast de kerkdiensten op zondagmorgen, houdt de Oude Kerk verspervieringen.

Op zondagavond is er om 18.30 uur een vesper (een gezongen avondgebed) in samenwerking met de katholieke Nicolaasparochie en de Oecumenische community Oudezijds 100. Beurtelings heeft dat de vorm van: een avondgebed in abdijsstijl, evensong, Jazzper, orgelvesper of thema-vesper (bijv. over een tentoonstelling in de kerk, een bijzondere dag of een diaconaal project). Regelmatig werken er muzikale gasten mee zoals het Vocaal Kerkmuziek Ensemble of Jurriaan Berger.⁵⁰

45 Uit de stukken van 1955 valt een sterk primaat aan de kant van de kerk op te maken. Het beroep dat de kerkelijke gemeente op de ruimte volgens de toen geldende overeenkomst mocht doen, was groot. Er staan onder meer feestdagen in genoemd die nu niet meer door de kerkelijke gemeente worden gevierd, zoals een tweede paasdag en reformatiezondag. Extra activiteiten van de gemeente konden relatief kort van tevoren worden aangemeld en als er geen ander gebruik was, was de Stichting verplicht de ruimte beschikbaar te stellen. Het tarief was daarvoor toen 20 tot 50 gulden. Het equivalent van 50 gulden in 1955 is overigens € 187,55 in 2021, zie <http://www.iisg.nl/hpw/calculate2-nl.php>.

46 Diny Roodvoets, voorzitter van de kerkenraad van de Oudekerkgemeente, in een bijeenkomst 6 december 2017 op de Protestantse Theologische Universiteit (PThU) in Amsterdam bij de presentatie van bachelorstudenten over de Oude Kerk. Ze vertelde dat de Oudekerkgemeente ongeveer 60 actieve vrijwilligers had.

47 Aangetroffen als mededeling in de liturgie van 26 november 2017.

48 Zowel de Oudekerkgemeente als de Stichting hebben organisten die aan hen verbonden zijn.

49 Sinds 2018 is Herman Mussche als cantor aan de Oudekerkgemeente verbonden.

50 <https://oudekerk.amsterdam/diensten/>. Geraadpleegd 6 januari 2023.

37 Bovenaanzicht op hoogkoor (vanuit hoogwerker, onderdeel van installatie Marinus Boezem) – foto EK 10 januari 2017.

De Oude Kerk heeft ook altijd een buurtfunctie gehad en de Oudekerksgemeente is altijd diaconaal op de buurt betrokken geweest.⁵¹ In de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw was de buurt welkom om Sinterklaas te vieren in de Oude Kerk.⁵² Met de verhoogde toegangsprijs sinds de Oude Kerk museum werd, nam de toegankelijkheid voor de buurt enigszins af. In buurtkrantjes zou te lezen zijn dat de buurt ‘de Oude Kerk terug wil’.⁵³ Niet alleen de Oudekerksgemeente, maar ook de Stichting betreft de buurt bij het kerkgebouw, onder andere tijdens de coronapandemie. Bij bepaalde gelegenheden wordt het kerkgebouw zonder entreekosten voor de buurt opengesteld.

51 De diaconale activiteit is met name gericht op andere maatschappelijke instanties in de buurt.

52 Irene Stengs, bijzonder hoogleraar Antropologie van ritueel en populaire cultuur aan de Vrije Universiteit Amsterdam en werkzaam bij het Meertens Instituut.

53 Genoemd door Jessa v.d. Vaart, in het blad ‘De oude binnenstad’, Marian van Veen, 22 november 2017.

Een aantal van de kunstenaars betreft de buurt⁵⁴ (de wijdere omgeving buiten het kerkgebouw) bij hun tentoonstellingen.⁵⁵

Er waren enkele aanleidingen om in 1999 in een gebruikersovereenkomst⁵⁶ afspraken vast te leggen tussen de Stichting de Oude Kerk en de Oudekerkgemeente die (opnieuw) duidelijkheid moesten bieden m.b.t. het gebruik van het kerkgebouw. De partijen wensten hun onderlinge rechtsverhouding op basis van twee nieuwe uitgangspunten te wijzigen: (1) de Stichting beoogde betere waarborgen aan de Hervormde Gemeente te verschaffen voor een ongestoord gebruik van het gebouw gedurende kerkdiensten en bijeenkomsten en (2) de Hervormde Gemeente kreeg de beschikking over de begane grond van perceel nr. 13,⁵⁷ voor bepaalde eigen bijeenkomsten zodat de Stichting meer vrijheid had voor gebruik van het kerkgebouw voor exploitatie-doeleinden. Met betrekking tot de ruimte is de belangrijkste afspraak dat voor de erediensten het schip, de viering en het koor beschikbaar zijn. ‘Viering’ is hier de naam van de ruimte in een kruiskerk waar schip en transept elkaar kruisen.⁵⁸ In de Oude Kerk is dat het vierkante vloeroppervlak vóór het koorhek. In de erediensten wordt van al deze drie delen gebruik gemaakt. De Oudekerkgemeente is verplicht deze delen van het kerkgebouw na de vieringen leeg achter te laten.⁵⁹

Sinds het aantreden van Jacqueline Grandjean in 2012 als directeur van de Stichting is het beleid gericht op site-specifiek werk. Kunstenaars die in de Oude Kerk exposeren doen dat in verbinding met het gebouw, zowel in gekozen thematiek als in hoe ze hun werk in deze locatie tentoonstellen. Tot 2017 werd de overeenkomst zo uitgelegd en toegepast dat de delen die de Oudekerkgemeente gebruikte (schip-viering-koor), niet in het te ontwerpen kunstwerk of installatie werden betrokken.⁶⁰

54 De buurt is niet altijd specifiek gedefinieerd. Het kan ook de stad Amsterdam en verder daarbuiten zijn, bijvoorbeeld toen het ging om het hergebruik van de materialen na afbouw van ‘Poems for Earthlings’, zie *Jaarverslag Oude Kerk 2020*, p. 5.

55 In 2019 verblijft Zef Hemel een maand in een van de aangebouwde huisjes, ‘het huisje van Gerda’, voor een project om via allerlei ontmoetingen te werken aan een toekomstvisie voor de binnenstad, op uitnodiging van de burgemeester van Amsterdam, <https://oudekerk.nl/programma/toekomstvisie-op-de-amsterdamse-binnenstad/>. Geraadpleegd 6 januari 2023. Een deel van deze ontmoetingen vindt in de Sebastiaanskapel plaats.

56 *Overeenkomst Stichting de Oude Kerk te Amsterdam met de Hervormde Gemeente te Amsterdam*, 17 mei 1999.

57 ‘Pand 13’: een van de aangebouwde pandjes.

58 Sijmons 2022, p. 3-5.

59 Opmerking van een deelnemer aan ‘het gesprek met de stad’, 2 juni 2017 in het hoogkoor van de Oude Kerk: ‘Ik wist niet dat hier nog kerkdiensten gehouden werden.’

60 Uit een gesprek met de predikant, Jessa v.d. Vaart, 22 november 2017.

Toen vanaf 2017 een enkele expositie zich toch uitstrekte tot het aangegeven deel van het kerkgebouw, was deze ruimte niet zonder meer beschikbaar. Er moesten voor en na een eredienst aanpassingen worden verricht om de eredienst mogelijk te maken (5.6). Binnen de geloofsgemeenschap leidde dit tot een discussie of dit als een praktische uitvoering van de gebruiksovereenkomst moest worden gezien of als een vorm van contractbreuk.

5.4 TYPERING VAN DE KERKRUIMTE

Huiskamer van de stad en wandelkerk

De Oude Kerk beantwoordt aan geen van de geijkte typen die de geschiedenis der bouwkunst voor de kerken uit de Middeleeuwen heeft vastgesteld. Zij is geen hallenkerk en geen basiliek; een kruiskerk zou men haar evenmin kunnen noemen. Van al deze typen bezit zij echter enkele eigenschappen.⁶¹

Het kerkgebouw wordt 'huiskamer van de stad' en een 'wandelkerk' genoemd. De Oude Kerk biedt inderdaad de ruimte om vrij rond te lopen. Opvallend is de houten dakconstructie, als een omgekeerd schip, gebouwd met de techniek van scheepsbouwers. Het dak mocht niet te zwaar zijn vanwege de roemruchte ondergrond in Amsterdam. Als havenkerk is het nu niet meer goed voor te stellen, maar het was ooit de kerk aan het IJ waar het handelsverkeer om de hoek lag. Het kerkgebouw biedt de bezoeker vrijwel direct bij binnenkomst een ervaring van ruimte en verstillig, gelaagdheid en geschiedenis.

Een duidelijk kenmerk van de herinneringscultuur in kerkgebouwen zijn de grafstenen op de vloer, rouwborden, rouwepitafen en andere herinneringsobjecten. De verwijzing naar specifieke overledenen is niet prominent in de Oude Kerk. De aandacht voor overledenen in een kerkgebouw draagt bij aan algemene aandacht voor de tijdelijkheid van het leven.

In het hoogkoor bevond zich een altaarstuk van Jan van Scorel en Maarten van Heemskerck uit 1525 en 1537. Dit stuk is vernield in 1566. Een vervangend altaarstuk werd in 1578 verwijderd. Het hoogkoor was nog tot in de achttiende eeuw verlicht door gebrandschilderd glas. Guido Hoogewoud beschrijft welke Bijbelse voor-

61 Noach 1939, p. 42.

38 Na afloop van Silence #16 Allerzielen, 8-9 uur in de ochtend – foto EK 2 november 2018.

stellingen uit het leven van Jezus hierop waren afgebeeld.⁶² Na de alteratie werd het hoogkoor een ‘trouwerk’. Hoogewoud typeert het als een ‘huiselijke enigszins Rococo aandoende ‘kerk in de kerk’, weliswaar met handhaving van de koorbanken.’⁶³ Opvallend in vergelijking met de huidige situatie zijn de opgezette rand boven de beschotting, de stoffering, de ingebouwde preekstoel, de versierde hekjes en niet in de laatste plaats de lamp. Vergelijkbare lampen hingen ook elders in het kerkgebouw.⁶⁴ Tegenwoordig hangen er kaarsenkronen in de Oude Kerk.

Het licht en de ramen in de Oude Kerk

Ondanks de beeldenstormen zijn een aantal glas-in-loodramen behouden gebleven, waaronder grote ramen in de Mariakapel aan de noordoostkant met voorstellingen uit het leven van Maria. De glazen van Dirck Crabeth verbeelden het sterfbed van

62 Hoogewoud 2019b.

63 Hoogewoud 2019b, afb. 39.

64 Noach 1939, afbeeldingen 9 en 10.

Maria. Het overgrote deel van de huidige ramen bestaat uit helder glas, met daarin subtiel aangebrachte dateringen rond 1959.⁶⁵ De ramen zijn grotendeels zonder voorstellingen en duiden daarmee op een gebruikelijke voorkeur van protestanten voor hun kerkinterieur.

Overdag valt het meeste daglicht uit de zuidoosthoek de kerk binnen en draait door naar het westen. Weerverschijnselen als bewolking en neerslag en de eigenschappen van het daglicht, samenhangend met het jaargetijde en de intensiteit, zijn onmiddellijk te ervaren in de Oude Kerk. Behalve daglicht komt er licht van kaarsenkronen. Dankzij in 2018 aangebrachte nieuwe verlichting zijn de afbeeldingen op het houten scheepsvormige gewelf zichtbaar geworden.

Op 9 maart vindt jaarlijks⁶⁶ een ‘Saskia ontbijt’ plaats als op die dag om 8.39 uur een straal zonlicht de grafsteen van Saskia van Uylenburgh (1612 -1642), echtgenote van Rembrandt van Rijn, beschijnt (als er geen bewolking is).⁶⁷

Jolien van Braak attendeerde op het licht in een tentoonstelling van Germaine Kruij (Oude Kerk, *Untitled*, 2015). Kruij schakelde alle kunstlicht in het kerkgebouw uit en creëerde daarmee een nieuwe omgeving binnen de bestaande ruimte. Een kunstcriticus omschreef dat als dat ‘... Gods licht nu in alle vrijheid over Gods stenen kan vloeien’⁶⁸ In een nevenruimte, de Collegiekamer, installeerde zij een lamp die in 24 uur ronddraaide: *A Room, 24 Hours* (2010).⁶⁹ Met deze ene installatie van kunstlicht werd duidelijk dat de overige delen van het kerkgebouw op dat moment op de natuurlijke lichtinval waren aangewezen.

Being in the Oude Kerk evokes contrasting observations. On the one hand, quietness, emptiness and tranquility, almost immediately evoke the sense that the church building is a heterotopy in which spirituality, transcendence and history come together and beauty and memory receive a place. On the other hand, although the church is largely empty, much is happening. Art as event, capable of evoking unlimited experiences and possible meaning, both in relation to the

65 Voor een precieze beschrijving van het interieur en kerkelijk meubilair: Hoogewoud 2012.

66 Dit was gebruikelijk in de jaren tot 2017 (als *invented tradition*; in welk jaar het startte, is mij niet bekend) en werd hervat in 2022; in enkele tussenliggende jaren was dit niet mogelijk.

67 *Jaarverslag Oude Kerk 2017*, p. 4 (foto) en 11-12, ‘Saskia ontbijt (ritueel)’.

68 H. den Hartog Jager, ‘Abstracte religie’, NRC Handelsblad 3 december 2015. (Van Braak 2016, p. 56, voetnoot 67)

69 2010: de installatie was eerder te zien in *The Approach*, London, van 9 april 2010 tot 16 mei 2010.

39 De 'trouwkerk' in het Koor. Foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort/052141. Ca. 1950, overgenomen uit Hoogewoud 2019a.

ordinary reality and in pointing beyond this reality, lets the visitor think about possible connections between religion and large themes like the cosmos and passing of time.⁷⁰

De stilte is opvallend ten opzichte van de buitenwereld. Het kerkgebouw laat geluiden van buiten alleen gefilterd binnen. Door de vele aangebouwde pandjes komt er door de lage delen van de muren geen geluid door. Eventuele omgevingsgeluiden komen binnen vanaf een hoger niveau, waar de ramen beginnen. De visuele ruimte van het gebouw en de hoogte versterken de sfeer van stilte. In de interactie van het kerkgebouw met de (wandele) bezoeker wordt de kerkruimte met de stilte, het licht en een specifieke geur van deze kerk⁷¹ gemakkelijk tot een verstilde ervaring. Het kerkgebouw is indrukwekkend, maar niet op een overweldigende manier. Er zijn kerkgebouwen die grootsheid uitstralen om de mens zich klein te laten voe-

⁷⁰ Van Braak 2016, p. 56.

⁷¹ Mevius 2020.

len. De Oude Kerk imponeert niet op die manier. Dit karakter hangt samen met de bouw- en gebruiksgeschiedenis van de Oude Kerk. Ondanks het bijna kathedrale karakter heeft er geen bisschopszetel gestaan. De Oude Kerk is niet het domein van een specifieke maatschappelijke klasse en valt niet te herleiden naar een prominente ontwerper. Het kerkgebouw onttrekt zich vanwege de veelzijdigheid aan functies en de diversiteit van de gebruikers door de eeuwen heen aan de mogelijkheid om opgeëist te worden door een specifieke groep. De ambivalenties van de geschiedenis liggen opgeslagen in de Oude Kerk. Er zijn sporen van de VOC, maar ook is er een enkel graf te vinden van een tot slaaf gemaakte in de Mariakapel met de naam Beeldsnijder. De Oude Kerk toont sporen van godsdiensttwisten. De stilte is een geïmpregneerde stilte met fragmenten van tastbare geschiedenis in de grafstenen vloeren, aan de muren en getekend op de daken. De leegtes verraden dat er veel geweest is dat verwijderd is of dat is vergaan: verstomde stemmen, verdwenen objecten, neergehaalde heiligenbeelden, versleten en verdwenen stoffen, geroofde kunst en verjaagde honden.

5.5 ECCLESIOLOGIE EN GEBRUIK VAN DE KERKRUIMTE DOOR DE OUDEKERKGEMEENTE

Stadskerk met een Nederlands-hervormde traditie

Met ‘ecclesiologie’ wordt hier enkel schetsmatig aangeduid wat ik daarover kan opmaken uit de presentatie van de Oudekerkgemeente op de website, nieuwsbrieven, kerkdiensten en uit de diverse contacten met gemeenteleden en andere bezoekers. De wijkgemeente maakt deel uit van de Protestantse Kerk Amsterdam en wortelt in de traditie van de Nederlandse Hervormde Kerk. De gemeente hecht vanouds veel waarde aan het niveau van de kerkmuziek. Ook kinder- en tienerwerk is belangrijk, maar heel kinderrijk is de gemeente niet. Met name in steden ontwikkelen kerkelijke gemeenschappen zich langs lijnen van voorkeur en (liturgische) stijl.⁷² Voor de leden en bezoekers van de Oude Kerk is er vrijwel altijd sprake van een sterke band met het kerkgebouw. Sommigen spreken over de aantrekkingskracht van het kerkgebouw en erva-

⁷² Protestanten spreken over wijkkerken en wijkgemeenten, alsof de binding aan een bepaald kerkgebouw primair lokaal bepaald zou zijn (of zou moeten zijn). Hans Riphagen (2021) en anderen geven aan dat dit geen sterke vorm van binding (meer) is.

ren die als 'liefde op het eerste gezicht'. Guido Hoogewoud beschrijft hoe het hoogkoor sinds medio jaren zestig langzaamaan, onder andere door de herbouw van het transeptorgel, weer bij de liturgie betrokken wordt. In 2003 is een wekelijkse Maaltijdviering ingevoerd. Hij typeert dit als 'het glorieuze herstel van het Hoge Koor als centrum van 'eucharistie' – dankzegging'.⁷³ Ofwel: hiermee is een verbinding gelegd met de pre-reformatorische tijd. De Oudekerkgemeente omschrijft zichzelf op de eigen website als volgt:

We zijn een gemeenschap die samenkomt in de oudste kerk in de oudste buurt van Amsterdam: het 'rosse' hart. De Oudekerkgemeente staat open voor mensen van alle soorten en maten, geuren en kleuren. Verschillen in hoe mensen leven, geloven en liefhebben vinden we verrijkend. We hopen een ontmoetingsplaats te zijn voor God en mens en voor mensen met elkaar; een plaats waar je blijdschap en verdriet kunt delen, waar ruimte is voor vertrouwen en voor twijfel. Daar zoeken we niet alleen naar in woorden, ook in muziek en gebaren. We genieten van een levende traditie waarin vertrouwde rituelen en gezangen worden afgewisseld met inspirerende verhalen en verrassende gedachten. Zo richten we ons op het goede nieuws van Gods ruimhartigheid. Dat inspireert ons tot ruimhartigheid tegenover andere mensen.⁷⁴

Sommige gemeenteleden uiten zich in blogs en geven een inkijkje in hun band met de Oude Kerk.

Dit jaar kunnen we in onze kerk, onze 'heilige plek' voor het tweede jaar op rij geen Pasen vieren zoals we dat gewend zijn.⁷⁵ Mijn hoogtepunt daarbij is de Paaswake op Stille Zaterdag. De eerste keer dat ik daarbij was, was zo indrukwekkend dat ik besloot al m'n twijfels overboord te gooien en ervoor te gaan. Voor mij gaat geloven om het gevoel: ik sta hier in een kerk waar al eeuwen mensen komen die hetzelfde proberen te geloven als ik. Niet omdat het wetenschappelijk te bewijzen is, maar gewoon omdat je het zo graag wilt geloven.⁷⁶

73 Hoogewoud 2019b.

74 <https://oudekerk.amsterdam/over-ons/>. Geraadpleegd 6 januari 2023.

75 Dit verwijst naar de beperkingen als gevolg van de coronapandemie (EK).

76 Furet 2021. Naar aanleiding hiervan: een vaste orde van dienst moet niet worden verward met orthodoxie. De Oudekerkgemeente is een stadskerk die op diverse manieren inclusief wil zijn. Liturgie is niet per se uitdrukking van geloof (al is het dat ook) maar biedt tegelijk erkenning van ongelof c.q. van willen geloven, of zoals het hier gezegd wordt, proberen te geloven.

Gebruik van de kerkruimte in de zondagse eredienst

Voor de zondagse eredienst heeft de geloofsgemeenschap de beschikking over het middenschip, viering en het hoogkoor. Ik beschrijf hier het vaste verloop van een eredienst op een willekeurige zondag in het kerkelijk jaar, met een nadruk op het gebruik van de kerkruimte.⁷⁷ Op christelijke feestdagen en bij vespers zijn er variaties op de hier beschreven vorm.

De toreningang aan de westzijde van de Oude Kerk is om 10.30 uur open voor wie aan de viering van 11.00 uur wil deelnemen. Op nog geen tien minuten lopen van station Amsterdam Centraal staat de Oude Kerk in het toeristische wallengebied. Op zondagochtend is de omgeving relatief rustig. In de nabijgelegen Warmoesstraat spoelen dan vaak gemeentereinigings met borstelwagens de straat schoon. Een klein mededelingenbord naast de toreningang vermeldt de namen van de voorgangers en organisten van de ochtendviering en van de vesper en de eventuele medewerking van de Sweelinckcantorij. De cantorij werkt om de week⁷⁸ mee aan de kerkdienst van de zondagochtend. De kerkklokken worden geluid. Bij de ingang heet een gemeentelid de belangstellenden welkom. Wie mogelijk de kerk in wil met een andere intentie, wordt vriendelijk gewezen op het karakter van de bijeenkomst en buitengehouden. Ruim voor aanvang van de dienst oefent de cantorij en vult het kerkgebouw met zang. Op zeker moment trekken de koorleden zich terug om de koorleding aan te trekken. De koormantels zijn uitgevoerd in donker gebroken wit. Binnen is er een tweede ontvangst: er wordt een orde van dienst (liturgie) uitgereikt voor de betreffende zondag en een liedboek. De namen van de klokkenluiders van die ochtend staan vermeld op de liturgie. Wie wil kan een voorbede opschrijven die later in de kerkdienst in de gebeden meegenomen wordt. Er staat een kaarsenbak om een kaarsje aan te kunnen steken. Kort na aanvang van de dienst wordt de ingang gesloten.

Plaatsnemen kan in het schip van de kerk in een van de houten banken tegenover de preekstoel of op een van de stoelen. In de koude perioden zijn sinds 2018 verwarmde zitkussens beschikbaar. De dienst heeft als opbouw dat de 'voorbereiding' en de 'dienst van de Schrift' (met Bijbellezingen, liederen en de uitleg/preek) in het

77 De beschrijving is opgesteld op basis van het bijwonen van meerdere kerkdiensten in de onderzoeksperiode.

78 Voor deze beschrijving wordt de dienst met cantorij gekozen.

schip plaatsvinden. Vanwege de positie van de preekstoel, de dooptuin en de banken rond de pilaren, zit de gemeente ‘dwars’ in de kerk. De oriëntatie van de gemeente is zuid-noord. In overige delen van het kerkgebouw bevinden zich vrijwel altijd wel ergens objecten die deel uitmaken van een tentoonstelling of van andere activiteiten van Stichting de Oude Kerk. De ruimte is in sommige perioden vrijwel leeg.

Na orgelspel volgt ‘stilte voor persoonlijke voorbereiding’. Buiten het zicht van de gemeente in het middenschip,⁷⁹ dicht bij de toreningang, is een hardop uitgesproken gebed te horen van een ouderling. Dan volgt het intochtlied. De cantorij komt zingend het schip binnen en loopt door naar de viering (tussen schip en hoogkoor) en vormt daar een halve cirkel. De cantorij bevindt zich daarmee op enige afstand van de rest van de gemeente. De lezenaar en de kansel vormen samen met de cantorij een liturgische opstelling.

Tijdens de ‘dienst van de Schrift’ krijgen de kinderen gelegenheid om naar een andere plaats te gaan (de Spiegelkamer of Pand 13) voor een zgn. kindernevendienst of een ‘godly play’ programma.⁸⁰ De ‘dienst van de Schrift’ wordt gevolgd door een ‘dienst van de Tafel’. Bij de overgang naar de ‘dienst van de Tafel’ gaat de cantorij voorop naar het hoogkoor en de gemeente volgt. Bij de ingang van het hoogkoor staan diakenen met collectezakken voor twee collectedoelen: een diaconaal doel en een voor de kosten van de vieringen. De collecte verwijst naar de ‘avondmaalsgemeenschap’: niet alleen wie fysiek aanwezig is, maar ook – vaak nader genoemde anderen – worden als deel van de gemeenschap beschouwd. In de orde van dienst staat het bijvoorbeeld zo vermeld: ‘Inzaming van de gaven bij de ingang van het hoogkoor: 1. dat de naaste gesteund wordt, 2. dat de lofzang voortgaat’.⁸¹

De gemeente stelt zich op in een kring. De cantorij stelt zich op aan de meest oostelijke kant van de kerk in het hoogkoor, in een halve kring achter de avondmaals-tafel rond een klein kistorgel. De cantorij zingt voor een groot deel in wisselzang met de gemeente. Tijdens het avondmaal als er brood en wijn wordt rondgedeeld, zingt de cantorij communiemuziek; zonder cantorij zingt een cantor dan solo.⁸²

79 ‘Buiten het zicht’ gold de situatie van voor de verwijdering van de kerkbanken aan de torenzijde.

80 <https://www.godlyplayfoundation.org/>. Geraadpleegd 6 januari 2023. ‘The Godly Play curriculum engages what is most exciting about religious education: God inviting us into—and pursuing us in the midst of—Scripture and spiritual experience.’

81 Oude of Sint Nicolaaskerk Amsterdam, Orde van Dienst 16 februari 2020.

82 Oude of Sint Nicolaaskerk Amsterdam, Orde van Dienst 16 februari 2020. Als communiemuziek wordt Diligam te Domine van J.P. Sweelinck gezongen. De term ‘communiemuziek’ is katholiek. De Latijnse tekst staat afgedrukt met de Nederlandse vertaling; op deze ochtend is dat ‘Ik heb u lief, HEER, mijn sterkte, HEER,

Tijdens het Onze Vader, dat in een eigen bewerking van de Oudekerkgemeente door de meesten uit het hoofd meegezongen wordt,⁸³ luidt een luidmeester het zgn. angelusklokje met een touw vanuit het hoogkoor.⁸⁴ Voor de zegen voegen de kinderen zich bij de gemeente. Na de zegen die de afloop van de dienst markeert, verlaten de leden van de cantorij als eersten in twee rijen het hoogkoor door de twee uitgangen van het koorhek.

Na afloop worden alle liturgische materialen opgeruimd en kan er koffie worden gedronken in de Sebastiaanskapel of een andere plaats. Er wordt soms een korte speech gehouden om bijvoorbeeld afscheid te nemen van een ambtsdrager, iemand van het kinderwerk, etc. Als er net een nieuwe tentoonstelling geopend is, komt de directeur van de Stichting deze kort toelichten en nodigt uit om reacties te delen. In de liturgie zelf staan wekelijkse mededelingen met actuele informatie over de gemeente afgedrukt. Tijdens dit koffiedrinken is de kerk vrij om te bewegen, o.a. voor (eventueel rennende) kinderen.⁸⁵ De koffietijd is beperkt: om 13 uur moet iedereen via een houten portaal⁸⁶ naast de toren, door 'Pand 13' heen, de kerk hebben verlaten. Wie vanaf 13 uur de Oude Kerk via de museumingang binnenkomt, kan nergens uit opmaken dat er die ochtend een kerkdienst heeft plaatsgevonden.

Wat is de kerk-in-de-kerk in de Oude Kerk?

Volgens de overeenkomst en ook grotendeels naar de beleving van de geloofsgemeenschap, bestaat de kerk-in-de-kerk uit het middenschip, viering en hoogkoor. De bankengroep aan de torenkant vormde een soort tussenwand waarmee de ruimte een bepaalde beslotenheid kreeg die het, sinds deze banken in 2019 zijn weggenomen

mijn rots, mijn vesting, mijn bevrijder. (Psalm 18: 2-3).’ Avondmaal (of Heilig Avondmaal) is het begrip dat protestantse gemeenschappen voor de eucharistie gebruiken.

83 Bij een kerkdienst arriveerden vanwege een treinvertraging de gedrukte liturgieën een keer te laat. De gemeente kon vrij moeiteloos de eerste tien minuten van de kerkdienst uit het hoofd doen met de vaste responsies en bekende liederen. Dat riep bij mij een associatie op met het vaste verloop van een katholieke mis.

84 Een van de luidmeesters vertelde mij op 16 februari 2020 dat het luiden vanuit het hoogkoor vrij uniek is in Nederland. In Haarlem kan dat ook, maar daar dient het volgens een verordening als aankondiging van een extra B&W vergadering.

85 Een eigen onderzoek naar beleving van de kerkruimte in de Utrechtse Domkerk (2016) wees uit hoe belangrijk de aanwezigheid en levendigheid van kinderen en jongeren zijn: voor henzelf, maar ook voor anderen. Dit verwijst naar speelsheid, tijdsbeleving in een kerkgebouw en de relaties tussen generaties.

86 Dit houten portaal is afkomstig uit de afgebroken Nieuwezijdskapel op de plaats van de voormalige Heilige Stede; nu locatie van ‘The Amsterdam Dungeon’.

voor restauratie, moet missen. De gemeente zit sindsdien in een meer open ruimte. De ruimte in het middenschip wordt nader gemarkeerd door de plaatsing van de stoelen nu de markering die gegeven was met dit vaststaande kerkelijke meubilair ontbreekt. Dat betekent dat de bezettingsgraad sterker bepaalt hoe de kerk-in-de-kerk oogt. De dooptuin is in de loop van deze jaren veranderd doordat een deel van het materiaal is weggehaald. Deze veranderingen hebben gevolgen voor de beleving van de ruimte tijdens de kerkdiensten.

De kerk-in-de-kerk staat visueel en auditief in verbinding met de overige delen van het kerkgebouw. Het daglicht door de ramen, de aanwezigheid van omringende stille en lege ruimtes van de zijbeuken en de kapellen, de enkele objecten aan de muren, de glas-in-loodramen en de akoestiek vormen een ruimte om het middeendeel heen waarbij een bezoeker het hele kerkgebouw kan ervaren. In de liturgie zelf en na afloop van een kerkdienst gebruikt de gemeente zelf delen van de ruimte buiten dit kerk-in-de-kerk deel. Tijdens de liturgie draagt vooral de cantorij bij aan beweging in de ruimte. In veel Nederlandse protestantse kerken worden in de 'ordes van dienst' enkel de namen van een predikant en organist genoemd, soms aangevuld met de naam van een lector of namen van degenen die aan de muziek bijdragen. In de Oude Kerk staan er twaalf tot vijftien functies genoemd in en een dienst die door evenzovele of meer personen plus de eventuele cantorij worden vervuld.⁸⁷

De eredienst ontleent een groot deel van de kracht aan hoe de liturgie bij de architectuur van het kerkgebouw aansluit. De kerkmuziek, het licht, de stilte, de ruimte, het historische kerkmeubilair,⁸⁸ de opstelling, de beweging, het kerkelijk jaar, de geur, de kleding van de cantorij, inzet van specifieke klokken, het luiden van het angelusklokje tijdens het Onze Vader gebed: dat zijn allemaal kenmerken van de oecumenisch-protestantse liturgie in de Oude Kerk.

Beweging cantorij en liturgie

De Sweelinckcantorij neemt in de dienst diverse posities in binnen de kerkruimte en gaat de gemeente voor in enkele processie-momenten. Bij aanvang representeert

87 Oude of Sint Nicolaaskerk Amsterdam, Orde van Dienst 16 februari 2020. Genoemd worden: voorganger, organist, de Sweelinckcantorij, cantor, ouderling, diaken, kerkrentmeester, ontvangst, klokken, koster, kinderen 3-12, crèches, tafeldienst, lezingen en voorbeden. In totaal 17 personen plus de leden van de cantorij. Op 16 februari zingen ruim 20 leden van de cantorij.

88 De losse stoelen zijn bekleed door Sara Vrugt, in een project 'Stof tot nadenken'. (Grandjean 2015, p. 99-100)

de binnenschrijdende cantorij de hele gemeente. Bij de opgang naar het hoogkoor roept de cantorij de gemeente als het ware naar zich toe en aan het slot gaat de cantorij de gemeente voor bij het verlaten van de kerk. Als de cantorij de vieringen afsluit door zingend het hoogkoor te verlaten, beweegt de zang zich door het kerkgebouw. De muziek sterft langzaam weg naarmate de cantorij zich verder verwijderd. Het soort muziek dat gezongen wordt, leent zich goed voor het effect dat de muziek meebeweegt met de verplaatsing van de koorleden. Een van de effecten is dat er binnen het kerkgebouw gespeeld wordt met ruimte en tijd. De cantorij faciliteert een beleving van hier zijn en elders, van leven in het nu en in een vroegere of toekomstige tijd. Plaats en tijd worden ingenomen maar ook uitgebreid naar andere dimensies, door de taal, de muziek en de verbeelding.⁸⁹ De afstemming tussen kerkgebouw en muziek is voor een deel toe te schrijven aan de componisten en dichters van de Oude Kerk zelf. Een deel van het repertoire is in (en voor) de Oude Kerk gecomponeerd. Muziek van J.P. Sweelinck wordt regelmatig in de liturgie opgenomen. Datzelfde geldt voor de muziek van organist en componist Willem Vogel (1920-2010).⁹⁰

Sytze de Vries, Christaan Winter en Mirella Klomp en vele anderen hebben teksten, vertalingen en muziek gemaakt die via de Oude Kerk voor een deel in het landelijke kerkelijke muziekrepertoire zijn opgenomen.⁹¹

De liturgische taal en de handelingen kenmerken zich door veel repetitie.⁹² De vaste vormen drukken verbinding uit met liturgische praktijken uit eerdere tijden en met meerdere plaatsen. Dergelijke verbindingen worden door met name oude kerkgebouwen sterk ondersteund. De kerkgebouwen zijn opgetrokken uit de liturgie van de tijden waarin ze zijn ontstaan. De Oudekerksgemeente beweegt zich in de liturgie in de west-oost as van de kerk, via toreningang naar het hoogkoor. Deze beweging laat zich eventueel associëren met de ontwikkeling van een mensenleven. Andere mogelijke associaties zijn een beweging van aarde naar hemel, van zonde naar verlossing, van duister naar licht, en allerlei varianten en nuances in deze mogelijke duidingen. De Oudekerksgemeente laat de vele varianten in mogelijke theologische duidingen open en laat het aan de voorgangers om naar het kerkgebouw

89 In een *Evensong* in London zag ik een cantorij verdwijnen als in een mist. Het theatrale karakter van deze *Evensong* beschreef ik in een column over de monstrans van de Oude Kerk. (Kuyk 2018a)

90 Christiaan Winter, organist, stadsbeiaardier in Alkmaar, componist en voormalig cantor van de Oude Kerk, werkt aan een dissertatie over Willem Vogel aan de Vrije Universiteit in Amsterdam.

91 *Liedboek 2013*.

92 Lukken 1999.

te verwijzen en bepaalde accenten leggen. De kerk is ontworpen op een liturgie die toewerkt naar het avondmaal (of eucharistie, dienst van de Tafel) in het hoogkoor. Het toewerken naar de eucharistie staat in verband met het katholiek verleden van de Oude Kerk, maar staat in allerlei opzichten ver af van de katholieke praxis van voor de alteratie. Voor de middeleeuwse (en vroegmoderne) katholieken die niet tot de clerus behoorde, was het hoogkoor meestal niet toegankelijk.⁹³ Het gewone volk was voor de eigen religieuze handelingen waarschijnlijk vooral gericht op de altaren waar het kerkgebouw vol mee stond. In een latere fase, toen het kerkgebouw vol kerkbanken⁹⁴ stond, maakte het hoogkoor geen deel uit van de reguliere zondagse vieringen. Het hoogkoor werd toen apart als trouwkapel gebruikt (afb. 39). Het huidige liturgische gebruik is geen teruggrijpen op 'een oorspronkelijk gebruik', maar sluit aan op de mogelijkheden van het kerkgebouw. Kerkelijk gezien past het bij een zgn. hoogkerkelijke traditie van de hervormde kerk, waarbij een protestantse vorm wordt gecombineerd met oecumenische noties. De Oudekerkgemeente is oecumenisch protestants, waarbij het oecumenische in verband staat met liturgische vormen van de ongedeelde kerk van voor de reformatie.⁹⁵ Een liturgie met een avondmaalsviering⁹⁶ wint aan kracht, omdat de eigenschappen van het gebouw (lichtval, akoestiek, mogelijkheid om te bewegen in de ruimte, aansluiting bij de historie van gebruik van de kerkrimte, het liturgisch meubilair) actief worden ingezet. Het biedt de deelnemers aan de liturgie de mogelijkheid om zich intuïtief met een eeuwenlange traditie te verbinden.

De inhoud van de liturgie varieert door de lezingen, de tijd van het kerkelijk jaar en de liederen. In de liturgie is tijdsbeleving een onderwerp op zich,⁹⁷ waarbij ik

93 Bij de vesper van 30 mei 2021 waren de deuren van het hoogkoor gesloten; in het koor hingen twee kunstwerken. Vanwege de coronasituatie werd er geen avondmaal gevierd en was het hoogkoor – praktisch gezien – in dat opzicht niet nodig voor de liturgie.

94 'Kaart van de zitplaatsen in de Oude Kerk'; gravure (ca. 1700) van Daniël Stopendaal. (afbeelding in Spaans 2021, p. 262)

95 Een hoogkerkelijke traditie in een protestantse kerk vertoont overeenkomst met een bepaalde Anglicaanse traditie, al is ook die verdeeld in allerlei subtypen. Bij 'oecumenische noties' kan worden gedacht aan het gebruik van gesproken of gezongen responsies en gebruik van het oecumenisch leesrooster. De oecumenische toespitsing in een protestantse liturgische traditie staat kort beschreven in het *Dienstboek* (1998, p. 2-6). In hoofdstuk 2 en 3 besprak ik twee andere protestantse tradities (respectievelijk van Remonstranten en van de Gereformeerde Bond) in meervoudig gebruikte kerkgebouwen.

96 Aansluitend op ontwikkelingen van de Liturgische Kring (Breij 2021) werden in 2003 wekelijkse maaltijdvieringen in het hoogkoor ingevoerd.

97 Lukken 1999, p. 77-79.

hier kort volsta met een kwalificatie die aan toekomst wordt gegeven. In de liturgie verwijst toekomst naar het koninkrijk van God. Dat is een wereld van gerechtigheid, vrede en verzoening die kan worden voorgesteld als een realiteit na dit leven maar ook als een wereld die teruggrijpt op de schepping die met inzet van God en mensen (weer) heel zou kunnen worden.⁹⁸ De mate en aard van inbreng van God en van mensen krijgt theologisch in veel tradities nader accent. Liturgie gaat wel over tijd, maar op een speciale manier. Een van de uitdrukkingen daarvoor is ‘reeds en nog niet’: de nieuwe wereld van het koninkrijk van God is er al (door de komst en het handelen van Jezus) maar moet zich verhouden tot de wereld waarin we leven en waarin tekenen van vrede en verzoening overschaduwd worden door ervaringen van geweld en onrecht. In de liturgie worden de aanwezigen op een dergelijke manier ‘in de tijd gezet’: behalve stil staan bij de wereld zoals die is en hoe die wordt ervaren, wordt een oriëntatie op het koninkrijk van God daaraan toegevoegd. Dit is een beeld dat troost, maar ook oproept tot een eigen rol in het herkennen daarvan, werken daaraan, etc. Het kerkelijk jaar valt niet samen met het kalenderjaar en wordt gestructureerd door de christelijke feesten en de daaraan verbonden voorbereidingstijden.⁹⁹

Het kerkgebouw dient als akoestische ruimte voor orgel, koor en gemeentezang. Het belang van de ruimte buiten het kerk-in-de-kerk deel kan niet worden onderschat.

Een sterk voorbeeld van gebruik van een nevenruimte binnen een kathedrale kerk wordt beschreven door Arran Calvert. Hij vertelt hoe de gemeenschap voor een rite die ‘The Judas Cup’ heet, naar een donker deel aan de westkant van Durham Cathedral geleid wordt waar schaarse kaarsverlichting is. Het betreft een ‘dramatic re-enactment’ waarbij de eigenschappen van de ruimte worden benut om de plaats en tijd te kunnen beleven alsof die plaats in het kerkgebouw Golgotha is.¹⁰⁰

De aansluiting van de liturgie op het kerkgebouw maakt de liturgie site-specifiek. Als de ruimte voor de uitvoering van de liturgie (gedeeltelijk) niet beschikbaar is,

98 Afhankelijk van de theologische traditie ligt de nadruk meer op het leven voor of het leven na de dood voor wat betreft het lot van de mens en van de wereld.

99 Meest bekend zijn advent-kerst en veertigdagentijd-pasen. De band met een agrarische kalender is te zien in momenten die verbonden zijn met de oogst, zoals een dankdag voor gewas en arbeid.

100 Golgotha is een van de plaatsen c.q. momenten in het lijdensverhaal van Jezus. (Calvert 2018, p. 8-12) Vgl. de predikant die op Goede Vrijdag (19 april 2019) in de Amersfoortse Sint-Joriskerk met zijn woorden het beeld opriep van actualiteit en presentie van Golgotha: de gemeente zat hier en nu aan de voet van het kruis.

dan moet de eredienst zich daarop aanpassen om zo goed mogelijk de orde van dienst te doorlopen. Een andersoortige, maar ook ingrijpende reductie was het terug moeten vallen op het online vormgeven aan de kerkdiensten sinds de uitbraak van de coronapandemie. Ingrijpender, omdat er geen of maar beperkt fysiek kerkbezoek mogelijk was en het kerkgebouw online anders beleefd wordt. Ondertussen verliepen enkele leden de Oudekerkgemeente. Het ‘uit beeld verdwijnen’ van gemeenteleden was ook te zien geweest op de website.¹⁰¹ Een deel van de gemeenteleden woont niet in Amsterdam en is eventueel daarnaast bij een kerk in de eigen woonplaats betrokken. Het aandeel van kinderen in de erediensten zag ik in de onderzoeksperiode afnemen en de coronapandemie versterkte dat nog. Er is sprake van een geleidelijke afname in het bezoek aan kerkdiensten: de ontkerkelijking gaat door.

5.6 SITE-SPECIFIEKE TENTOONSTELLINGEN 2017-2020

Als kunstinstitution profileert de Stichting zich met ‘slow curating’ en nodigt kunstenaars uit voor site-specifiek werk. Kunstenaars verblijven soms ter voorbereiding langere tijd in een van de aan de Oude Kerk verbonden huisjes om het gebouw en omgeving te leren kennen. In de periode 2017-2020 had een aantal tentoonstellingen in de Oude Kerk soms ingrijpende gevolgen voor de erediensten. De eerste twee beschrijvingen zijn kort; de volgende drie zijn uitgebreider vanwege het beslag op het kerkgebouw en de specifieke interactie met de geloofsgemeenschap. Vanwege deze speciale focus worden niet alle onderdelen van de tentoonstellingen beschreven.

Sarah van Sonsbeeck (19 mei-17 september 2017)

‘We may have all come on different ships, but we’re in the same boat now.’ De hele kerkvloer was bedekt met gouden isolatiedekentjes¹⁰² die vluchtelingen kregen als ze

101 Op de website presenteerde de Oudekerkgemeente zich tot in 2020 op de webpagina ‘over ons’ met ongeveer vijftien foto’s onder de kop ‘de mensen van de Oude Kerk’. Het waren foto’s van diverse leden waaronder kinderen, aangeduid met enkel een voornaam. Tussen 2016 en 2020 verdwenen er foto’s die zo open plekken op de website achterlieten. De website presenteerde zich onder de knop ‘over ons’ sinds 2021 met de kerkenraad, organist, cantor en de diaconie. <https://oudekerk.amsterdam/over-ons/>. Geraadpleegd 6 januari 2023.

102 Een iconisch geworden beeld van een Mariafiguur in een dergelijk gouden dekentje met haar kind, is het schilderij van HansA (Hans Versteeg), *Madonna del Mare* (2017) dat in de Sint Nicolaaskerk in Amsterdam te zien was als eerste statie van ‘Art Stations of the Cross’ 2019. Een reproductie van dit schilderij stond in de Haagse Bethelkerk als onderdeel van een langdurige openstelling voor een opmerkelijke actie van

40 Impressie van tentoonstelling Sarah van Sonsbeeck – foto EK 18 mei 2018. Een dag voor de publieke openstelling van de tentoonstelling is er vaak een openingsbijeenkomst; die vond voor deze tentoonstelling plaats op 18 mei 2018.

aanspoelden van de Middellandse Zee op het Europese vasteland of op een eiland. In die periode waren zulke beelden veel in het nieuws. Sarah van Sonsbeeck boorde de thematiek van de Oude Kerk als havenkerk aan. In de Sebastiaanskapel stonden drie duikersflessen opgesteld, die verwezen naar haar ervaringen op een afgelegen eiland in de Atlantische Oceaan.

De ‘dekentjes’ lagen niet in het schip en het hoogkoor, maar wel in de ‘viering’. Bezoekers bewogen zich in de uitgespaarde ruimte tussen de dekentjes die als het ware paadjes vormen. De ‘viering’, het deel daartussen dat wel bedekt is, werd tijdens kerkdiensten voorzien van een rubber mat om eventueel met een rollator naar het hoogkoor te kunnen gaan. De Sweelinckcantorij moest zich opstellen bij de doop-

97 etmalen doorgaande viering als kerkasiel, eindigend 30 januari 2019, bijdragend aan (of resulterend in) een kinderpardon. (Stegeman 2020)

41 Aanpassing in de viering tijdens tentoonstelling Sarah van Sonsbeeck – foto EK 21 mei 2018.

tuin. Voor de ‘dienst van de Tafel’ kon de cantorij de gebruikelijke plaats innemen in het hoogkoor. Bij het koffiedrinken na de dienst was de ruimte krapper dan anders. Een enkeling mopperde dat de kinderen nu niet vrij konden rennen. Ik zag de kinderen evengoed wel rennen, zonder dat ik de indruk had dat ze ergens last van hadden. De gemeente kon zich wat betreft thematiek wel tot de tentoonstelling verhouden; de predikant reflecteerde in het gesprek met de kinderen tijdens een van de kerkdiensten op de tentoonstelling. Verder viel op dat met name in de eerste periode de reacties van gemeenteleden wat mopperig waren.

Iswanto Hartono (29 september-15 november 2017)

De Indonesische kunstenaar Iswanto Hartono boorde de thematiek van de Oude Kerk en het koloniale verleden van (onder andere de stad) Amsterdam aan. Zijn multimediale werken stonden opgesteld in vier van de nevenruimtes van de Oude Kerk. In de collegekamer waren video’s, schilderijen en objecten, getiteld ‘Arrival and Departure’. Hij toonde een bewerking van de koloniale voorstellingen op de Gouden Koets in de Heilig Grafkapel, getiteld ‘Colonies’. Jachttrofeën van dierenkoppen (door Hartono uitgevoerd in latex en FRP) van over de hele wereld lagen op een hoop in de Spiegelkamer, getiteld ‘Trophy’. Bij de in was uitgevoerde koloniale bouwwerken in de Sebastiaanskapel, getiteld ‘Monuments’, hoorde ook een standbeeld van J.P. Coen.¹⁰³

In de loop van de tentoonstelling zal het werk getiteld ‘Monuments’ langzaam aan vergaan. De objecten van was vormen stille gedenktekens, net als de traditie om een kaars te branden in een kerk, een gedeeld verleden herdenken.¹⁰⁴

In Hoorn staat een standbeeld van J.P. Coen, ‘slachter van de Banda-eilanden’: hij liet op 8 mei 1621 47 Bandanese leiders vermoorden, onderdeel van VOC-terreur.¹⁰⁵ Om het handelsmonopolie van de VOC te verdedigen werden duizenden eilandbewoners gedood. In Indonesië werd hij ook bekend als de stichter van de stad Batavia (het huidige Jakarta). Een beeld van hem op een centraal plein in Batavia is in

103 https://historibersama.com/_topic/banda-1621-2021-nl/?lang=nl. Geraadpleegd 6 januari 2023.

104 Uit het programmabladd bij de tentoonstelling van Iswanto Hartono.

105 <https://www.trouw.nl/opinie/koloniaal-nederland-was-zelf-een-fascistische-bezetter~b58d058f/>. Geraadpleegd 6 januari 2023.

42 Iswanto Hartono: J.P. Coen, opgesteld in de doopkapel (de crèmekleurige delen van het beeld, bovenlichaam en hoofd, zijn uitgevoerd in was) – foto EK 3 november 2017.

1942 (bij de komst van de Japanners) van zijn sokkel getrokken. Hartono benoemde de verdeeldheid zoals hij die in Indonesië aantreft in de gevoelens van haat en bewondering over Coen. Zijn benadering is: ‘om te vergeten, moet je eerst herinneren’.¹⁰⁶ Het beeld dat Iswanto Hartono van J.P. Coen maakte, bleef in de jaren na de tentoonstelling in de Oude Kerk staan. Opvallend was dat vanaf een maand na deze tentoonstelling landelijk veel media-aandacht losbarste over J.P. Coen.¹⁰⁷ Meer plaatselijke protesten, zoals in Hoorn, waren er overigens al langer. Er was gedurende meerdere weken debat over de naamgeving van scholen, over de Coentunnel, over het koloniaal verleden, etc.¹⁰⁸

106 Uit het interview van Anne-Lot Hoek met Iswanto Hartono in het programmabladd bij de tentoonstelling.
107 Een ander voorbeeld van lokale aandacht voor het VOC/WIC-verleden is te vinden in Utrecht. Daar werd in 2017 de Werkgroep Straatnamen Lombok opgericht. www.bitterzoeteroute.nl/over-ons. Geraadpleegd 6 januari 2023.

108 Er was geen aanwijsbaar verband met deze tentoonstelling. Het komt vaker voor dat kunstenaars eerder dan anderen maatschappelijke signalen oppakken.

Ik vroeg de predikant naar de reactie van de Oudekerksgemeente op het werk van Iswanto Hartono. Zij reageerde met dat in die periode alle aandacht uitging naar de verwachte tentoonstelling van Christian Boltanski die kort daarop zou volgen. Ze zei: 'Hij zit niet in onze ruimte', waarmee ze aangaf dat de aandacht van de Oudekerksgemeente vooral uitgaat naar het kerk-in-de-kerk deel. Wat zich 'daarbuiten' verder afspeelt, is het terrein van de Stichting. Opmerkelijk was een verwijzing naar J.P. Coen in een beschouwing van een gemeentelid¹⁰⁹ over de band van de Oude Kerk met het koloniale verleden van Amsterdam c.q. de VOC.¹¹⁰ Hij verwees namelijk niet naar dit beeld van Coen dat al sinds najaar 2017 in de Oude Kerk stond. Toen hij het blog schreef, was het beeld overigens aan het zicht onttrokken omdat de doopkapel was afgeschermd door de tentoonstelling van Adrián Villar Rojas.

Christian Boltanski (24 november 2017-29 april 2018)

Christian Boltanski (Parijs, 1944-2021) legde voor zijn presentatie *NA/AFTER*¹¹¹ over de vloer van het schip tot aan het hoogkoor zwarte jassen in rijen neer (afkomstig van buurtbewoners) en liet de kaarsenkronen naar beneden zakken. In het hoogkoor plaatste hij vijftien stoelen waar hij jassen aan hing. De tafel in het hoogkoor bedekte hij met een dikke laag bloemen. Tegen de achterwand plaatste hij een serie lichtbollen met draden in de vorm van een jas, 'Le Manteau' (afb. 43); een andere serie lichtbollen lag in de doopkapel. Hoge zwarte blokken ('Appareils') van wisselende hoogtes vulden de kerkruimte en onderbraken de gebruikelijke lichtval. De met landbouwplastic overtrokken stellages beïnvloedden de sfeer; vooral bij bewolkt weer maakte het de kerk somberder. Bezoekers konden fluisterend namen oplesen uit de lijst van mensen die ooit in de Oude Kerk waren begraven. Deze geluidsopnames werden in het hoogkoor afgespeeld. Het geluid en licht van zijn installaties waren uitgeschakeld buiten de expositietijden.

Elke zondag moest een deel van de tentoonstelling worden ontruimd en aangepast en daarna teruggebracht naar het arrangement van de kunstenaar. Op zeker moment werd overgeschakeld naar het gebruik van lichtere klapstoelen om een snellere ombouw te realiseren. In het hoogkoor kon de gemeente rondom de stoe-

¹⁰⁹ Gemeentelid van de Oudekerksgemeente. Ook aangetroffen als mede-vrijwilliger (gastheer) bij *Candles for Earthlings* (Kuyk 2020).

¹¹⁰ Firet 2020.

¹¹¹ Met *NA/AFTER* verwijst Boltanski naar het levenseinde, de dood, afwezigheid, etc.

43 Opstelling 'Attente' van Christian Boltanski in het hoogkoor – foto EK 24 november 2017.

len van de installatie van Boltanski een kring vormen voor de avondmaalsviering.¹¹²

Medewerkers van de Stichting de Oude kerk maakten samen met kosters en vrijwilligers elke zondag het kerkgebouw geschikt voor de eredienst en hielpen het na afloop al snel geroutineerd terug te brengen naar de opstelling van de tentoonstelling. De discussies over deze installatie en over de afspraken tussen de Stichting de Oude Kerk en de Oudekerkgemeente, laaiden in deze periode op. De Amsterdamse krant *Het Parool* kopte op 8 januari 2018: 'Kunst in de Oude Kerk: exposities leiden tot wrijving'.¹¹³

Op 26 november 2017, kort na de opening, vond een viering plaats die in dialoog ging met de tentoonstelling (5.7). In diverse volgende kerkdiensten werd in preken, gebeden en keuze van Bijbellezingen expliciet verwezen naar de tentoonstelling.

112 Kuyk 2018, blog 23 maart, met een uitgebreidere beschrijving en foto's.

113 Van Dun 2018; Grandjean 2018, p. 218-219 toont de afbeelding die bij het artikel in het Parool stond: de cantorij in processie tijdens de tentoonstelling.

Een van de voorbidders vervatte zijn hele gebed in beeldspraak van jassen. Christiaan Winter gooide toen hij afscheid nam als cantor op 1 april 2018, zijn koormantel over een stoel. Dit leek een speelse variant te zijn bij de opstelling van stoelen met de zwarte jassen in het hoogkoor (afb. 43).¹¹⁴

Naast vormen van dialoog waren er reacties van weerstand en verzet. Een deel van de gemeente kon er niet over uit, 'hoe lelijk het is' en /of hoeveel ongemak het met zich mee bracht. Met name de zwarte blokken werden lelijk gevonden. Voor anderen was het niet de tentoonstelling zelf, maar de manier waarop die tot stand kwam die als storend werd ervaren. Het soort vragen dat ik hoorde van gemeentelieden was: 'Wat is een redelijke verwachting over hoe je als kerkelijke gemeente over een zo ingrijpende tentoonstelling wordt geïnformeerd? Had de gemeente niet in gesprek moeten gaan om met de kunstenaar over aanpassingen te kunnen praten? Wie hoort er in gesprek te zijn met wie: zijn dit zaken tussen kerkenraad en de Stichting, of is er ook een rol weggelegd voor de commissie Kerk en Kunst?'¹¹⁵ Als deze kunstenaar nu kennelijk de ruimte krijgt om voor zijn installatie de hele kerk te gebruiken, wat zijn de afspraken uit 1999 dan waard? Gaat dit ons gemeentelieden kosten?

Na enige tijd trad er enige gewenning op ten aanzien van de tentoonstelling, maar echt rustig werd het duidelijk niet. De Oudekerkgemeente stond niet alleen voor de vraag van het omgaan met de Stichting, maar ook voor de vraag hoe ze om moest gaan met de verschillende opvattingen in de gemeente zelf. Een of meer gemeentelieden waren betrokken bij een groep die al langer bestond en die zich 'echte vrienden van de Oude Kerk' noemde. Uit onvrede over het beleid van de Stichting, liet deze groep zich in 2018 registreren als Stichting tot Behoud van de Oude Kerk.¹¹⁶

114 Christiaan Winter vertelde dat hij een stoel had uitgekozen met het woord 'zonder'. Mailbericht 21 juni 2021. Hij componeerde onder pseudoniem een kinderlied vol Bijbelse verwijzingen naar jassen en mantels.

115 <https://oudekerk.amsterdam/gebouw-en-kunst/>. Geraadpleegd 6 januari 2023. Bij een eerder bezoek aan deze website (19 april 2020) had deze webpagina nog een andere inhoud. Er werd toen melding gemaakt van een commissie Kerk & Kunst '[die] zorgt voor verbinding met de activiteiten van de Stichting.' Toen ik een van de leden in 2017 naar de stand van zaken vroeg over deze commissie, kreeg ik een gefluisterd en diplomatiek geformuleerd antwoord.

Marcel Barnard stelt dat er sprake is van een goede samenwerking tussen de Oudekerkgemeente en de kunst professionals (Barnard 2019, p. 16).

116 www.behoudekerk.nl. Geraadpleegd 6 januari 2023. Het enige document, een jaarverslag uit 2018, formuleert bezwaren tegen de plaatsing van het rode raam in de Heilig Grafkapel als onderdeel van de tentoonstelling 'Anastasis' in dat jaar. (Van der Lint 2020, p. 51) Het mailadres is oudekerkechtevrienden@gmail.com met de opvallende zelfaanduiding 'echte vrienden'.

44 Anastasis in het hoogkoor – foto EK 28 augustus 2018.

Giorgio Andreotta Calò (18 mei 2018-23 september 2018)

Met *'Anastasis'* werd de Oude Kerk in een rode gloed gedompeld. 'Het werk refereert aan de afwezigheid van beeld en is een directe verwijzing naar de Beeldenstorm van 1566 die hier plaatsvond. Bovendien verwijst het naar de vernietiging van beelden in een bredere, hedendaagse context.'¹¹⁷ Een oppervlakte van ongeveer 1.600 m² aan ramen was bedekt met rood folie. Binnen de kerkruimte stonden er geen verdere objecten, afgezien van een tijdelijke opstelling van een fotografisch project in de Sebastiaanskapel en een kleine studio. De kunstenaar was gedurende de hele tentoonstelling regelmatig aanwezig in de kerk en lichtte zijn werk op diverse bijeenkomsten toe.

¹¹⁷ Programmablad bij *'Anastasis'*.

Cantorijleden hadden voor hun repetities en kerkdiensten kunstlicht nodig om hun bladmuziek te kunnen lezen omdat het kerkgebouw donkerder was dan anders. De werking van het licht gaf het kerkgebouw een speciale sfeer. De kunstenaar greep met de rode ramen terug op het katholieke verleden van de kerk (1306-1578), toen het licht door de glas-in-lood vensters de kerk een donkerder aanzien gaf. Sommigen zagen een verband tussen de rode kleur en het rood van de prostitutie rond het kerkgebouw, maar dit was geen motief van de kunstenaar zelf. Hij nam er kennis van dat anderen daar eventueel een verband in legden.

Op 21 juni 2018 organiseerde de Stichting een symposium met als titel: *'The resurrection of the lost image – can the image re-appear after iconoclasm?'* waarin Lieke Wijnia als een van de sprekers reflecteerde op het heilige, specifiek voor de situatie waarin een kerkgebouw museum is geworden.¹¹⁸

Opvallend was een conflict rond de plaatsing van een (semi)permanent¹¹⁹ mondgeblazen rood raam in de Heilig Grafkapel.¹²⁰ De Heilig Grafkapel is een nevenruimte achter een gesloten deur en speelt geen rol in de liturgie. De Oudekerkgemeente stond dan ook buiten deze kwestie.¹²¹ Op de achtergrond bleef de kunst in de Oude Kerk de geloofsgemeenschap bezighouden, maar daarvan kwam tijdens deze expositie niets naar buiten. Aanvankelijk was er toestemming om het rode raam te plaatsen. '[...] It's great to hear that the new art work [...] is now officially allowed to stay there, despite the efforts of the city's old and dogmatic heritage fanatics.'¹²² De afgegeven vergunning om het raam te plaatsen, werd echter aangevochten door de Stichting tot Behoud van de Oude Kerk en de Vereniging Vrienden van de Amsterdamse Binnenstad. Deze twee spanden een bestuursrechtelijke zaak aan omdat ze de toekenning van een vergunning een aantasting vonden van de Oude Kerk als monument. *Het Parool* berichtte een aantal keer over de conflicten en verwees op zeker moment naar een zgn. onverplicht advies van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

118 Wijnia 2018.

119 Voor een periode van tien jaar; het oorspronkelijke raam (1959) is opgeslagen voor latere terugplaatsing.

120 Zie programmablad bij de tentoonstelling Anastasis.

121 Van der Lint 2020, p. 53.

122 René Boer, tweet 7 december 2018. De aanduiding 'the city's old and dogmatic heritage fanatics' zou later resoneren in een raadszaal van de gemeente Amsterdam op 8 januari 2020. Het begrip 'dogmatic' werd niet betrokken op kerkelijke mensen (als recht of star in de geloofsleer) maar op 'erfgoedfanaten'.

45 Exterieur Heilig Grafkapel – foto EK 16 februari 2020.

‘Het is op zich een positieve ontwikkeling dat de Heilig Grafkapel voor publiek wordt opengesteld,’ schrijft de Rijksdienst. Maar dat het rode licht van grote invloed is op ‘de belevingswaarde van het historisch interieur’ en ook het gevelbeeld van de kerk verandert is ‘minder wenselijk vanuit cultuurhistorisch perspectief’.¹²³

Op 24 maart 2020 stelde de rechter de Stichting de Oude Kerk in het gelijk.¹²⁴ Het debat over wat er in de Oude Kerk kan en wie dat bepaalt, bleef echter op scherp staan. Binnen de facebookgroep Nederlands Religieus Erfgoed ontstond een discussie over deze kwestie. Bernadette van Hellenberg Hubar en Marije Coenen reflecteerden op de rol van dit platform in het publieke debat over religieus erfgoed. Zelf droeg ik onder andere bij door foto's te delen en te wijzen op het gegeven dat het een raam van een nevenruimte betrof. De auteurs vonden dat de erfgoedorganisaties die een jarenlange kritiek hebben op het beleid van de Amsterdamse Stichting Oude Kerk als kunstinstelling

[...] een ongelukkige casus hebben gekozen om hun punt te maken. [...] Materieel (inhoudelijk) toetsen is sinds de Crisis- en herstelwet van 2010 ernstig ingeperkt, dus er wordt eigenlijk alleen maar gecontroleerd of formeel de juiste stappen zijn gevolgd en de overheid op basis van de ingewonnen en voorgelegde informatie in redelijkheid tot het aangevochten besluit had kunnen komen. Dat heet marginale toetsing.¹²⁵

Op de dag van de finissage, 23 september 2018, werd de tentoonstelling de hele dag opengesteld voor publiek. Vanwege een bedreiging van een van de medewerkers was er enige tijd politie aanwezig. De dag werd afgesloten met een besloten liturgische viering, die werd verzorgd door de Oudekerkgemeente. Ik hielp mee met het klaarzetten van stoelen in het hoogkoor voor een verwacht aantal van de naar schatting 140 aanwezigen. Aan die afsluiting werd echter vooral deelgenomen door leden van de Oudekerkgemeente; de anderen waren al eerder naar de borrel.

¹²³ *Het Parool*, 25 september 2018.

¹²⁴ Van der Lint 2020, p. 52.

¹²⁵ Van Hellenberg Hubar en Coenen 2021, p. 26.

**Adrián Villar Rojas (20 november 2019-15 augustus 2020;
in plaats van 26 april 2020)**

Met *Poems for Earthlings* werd de Oude Kerk ingrijpend getransformeerd. De ramen werden geblindeerd en met hoge stellingen van hout en ‘zandzakken’¹²⁶ werd het kerkelijk meubilair afgedekt. Kaarsenkronen waren naar beneden gehaald en in houten stellages geplaatst. De kunstenaar had zich laten inspireren door de manier waarop in de Tweede Wereldoorlog belangrijke gebouwen tegen eventuele schade door bominslagen preventief werden beschermd.¹²⁷ Hij verbond dit met allerlei noties over beschermwaardigheid van erfgoed en bracht het in verband met het (einde van het) antropoceen, klimaat, cultuur en mensenrechten. Hij ontwierp een audioscape van acht uur, zodat elke bezoeker iets anders ervoer afhankelijk van het tijdstip van het bezoek. Hij liet dieregeluiden horen, speeches, regen, popsongs, orgelmuziek, *spoken word art*, etc. Als installatie was het een zeer ingrijpende interventie in het kerkgebouw. Het oogste waardering in de kunstwereld, maar werd met argusogen bekeken door een deel van de erfgoedwereld. De installatie bracht een golf aan publiciteit in kranten en sociale media teweeg. De vraag die naar aanleiding van eerdere tentoonstellingen opkwam¹²⁸ over wat er in een kerkgebouw mag en wie dat bepaalt, werd veelvuldig gesteld. Kunst, erfgoed en religie kwamen in een onderlinge spanning te staan. Elke betrokken partij geeft blijk van liefde voor het kerkgebouw, koestert de schoonheid van de Oude Kerk en wil bijdragen aan het behoud van de kerk voor komende generaties.¹²⁹ De visies op wat nodig is voor dit behoud, liepen sterk uiteen. Het streven was balans te vinden tussen ‘ruimte voor kunst, contemplatie en kerkgebruik’. Op 8 januari 2020 vond een commissievergadering van de Amsterdamse gemeenteraad plaats naar aanleiding van vragen hierover van een aantal raadsleden. Vertegenwoordigers van twee geledingen stonden tegenover elkaar, de Stichting enerzijds en degenen die vonden dat de Stichting met

¹²⁶ Niet alles wat er als zandzak uitzag, was daadwerkelijk met zand gevuld. Dit werd wel voor zodanig aangezien en vormde voor critici een van de redenen om vragen te stellen over fysieke belastbaarheid van de vloer van de Oude Kerk. Als vrijwilliger had ik een dag met de opbouw meegeholpen en de Oude Kerk als opbouwwerkplaats meegemaakt.

¹²⁷ De Oude Kerk was in de Tweede Wereldoorlog overigens niet op een dergelijke manier beschermd geweest. Begin maart 2022 rouleerden beelden van een vergelijkbare bescherming van een standbeeld met zandzakken in Odessa (Oekraïne).

¹²⁸ Grandjean 2015.

¹²⁹ Van der Lint 2020, p. 51; Kuyk 2019b, 26 november, blog met uitgebreidere beschrijvingen en foto's.

46 Poems for Earthlings – overgenomen van www.oude.kerk.nl, foto Jörg Baumann.

deze tentoonstelling de grenzen had opgezocht en het kerkgebouw te veel belastte, anderzijds. Die laatsten vroegen om steun van de gemeente Amsterdam. De Commissie gaf aan dat de gemeente Amsterdam geen rol voor zichzelf zag weggelegd en spoorde de groepen aan het onderlinge overleg te hervatten.

De Oudekerkgemeente zette tijdens deze tentoonstelling de vieringen voort. Voor de kerstnachtviering was in 2019 een aantal van 400 bezoekers toegestaan, tegenover normaal 500. Deze viering werd ‘in de installatie’ van de kunstenaar gehouden. Ik hoorde van iemand die erbij was, dat dit een indrukwekkende viering was, mede vanwege deze setting. De overige vieringen vonden plaats in de Sebastiaanskapel en in het hoogkoor die zich allebei achter de opstelling bevonden. In het hoogkoor viel daglicht alleen door een daarvoor speciaal gemaakt rolgordijn (afb. 47), dat in de kerkdienst op 23 november 2019 nog niet werd gebruikt,¹³⁰ maar in de daaropvolgende vieringen wel. Een van de gemeenteleden beschreef de (technische) aan-

¹³⁰ De donkere beslotenheid van de sfeer in de ochtenddienst op 23 november 2019 was aanleiding voor iemand om mij een goedenavond (!) te wensen. (Kuyk 2019b)

47 Open rolgordijn voor kerkdienst – foto EK 16 februari 2020.

passingen waarmee de kerkdiensten in de Sebastiaanskapel werden gefaciliteerd.¹³¹ De gemeente was de beweging over de west-oost as van de kerk kwijt. De verbinding met het daglicht van de buitenwereld ontbrak. De cantorij stelde zich op als koor zonder zich op de gebruikelijke manier door het kerkgebouw te kunnen bewegen. De functie van de koorleding was minder duidelijk. De gemeente verplaatste zich van de kapel naar het hoogkoor via twee opengeslagen houten panelen in de stelling van de tentoonstelling. Alles ging zo normaal mogelijk, maar zonder de gebruikelijke inbreng van het kerkgebouw concentreerde de kerkdienst zich sterker op de overige liturgische onderdelen en werd het gesproken woord nadrukkelijker.¹³²

De Oudekerkgemeente miste de gebruikelijke beleving dat het tussen Kerst en Pasen langzaamaan lichter wordt in het kerkgebouw, omdat liturgie samen opgaat met de gang van de seizoenen. De vormgeving van het kerkelijk jaar werd sterk beïnvloed door de aanhoudende verduisterde staat van het kerkgebouw. Voor een respons van creatieve interactie in de vorm van een speciale viering als eerder bij de tentoonstelling van Christian Boltanski in 2017 was de Oudekerkgemeente niet in de stemming. Er waren wel diverse interacties,¹³³ maar die waren meer zijdelings en niet al te uitgesproken, laat staan openlijk waardierend. De situatie was nogal gespannen in die periode.¹³⁴ Toen ik een gemeentelid vroeg of het al wende, omdat ik bij eerdere tentoonstellingen gemerkt had dat zich na verloop van tijd enige gewenning aftekende, was de veelzeggende reactie: 'Ik wil er niet aan wennen!'

Ondanks de inspanningen om praktische problemen te ondervangen, liepen de tegenstellingen op en werd er een *mediation* traject opgezet. De verhoudingen tussen de Stichting en de Oudekerkgemeente waren vast komen te liggen en de hoop was dat hier wat beweging in kon worden aangebracht.¹³⁵ De verschillen binnen de gemeente zelf tekenden zich daarnaast steeds duidelijker af en werkten na afloop van het mediation traject met de Stichting nog door.

131 Kazemier 2019.

132 Naar mijn eigen beleving werden de vieringen hiermee protestantser en daarmee minder onderscheiden van protestantse vieringen zoals die ook elders plaatsvinden.

133 Een verwijzing in een preek naar een zandzak, bijvoorbeeld.

134 Kazemier 2019; Hoogewoud 2019c.

135 Er werd op zeker moment aangekondigd dat er over het mediation traject gerapporteerd zou worden in een bijeenkomst van de Oudekerkgemeente in de Sebastiaanskapel. De uitnodiging voor deze bijeenkomst had als titel meegekregen 'Een vaste burcht is onze God', verwijzend naar een lied van Maarten Luther. Over de mediation werd die avond niets gemeld; de rapportage zou pas later komen.

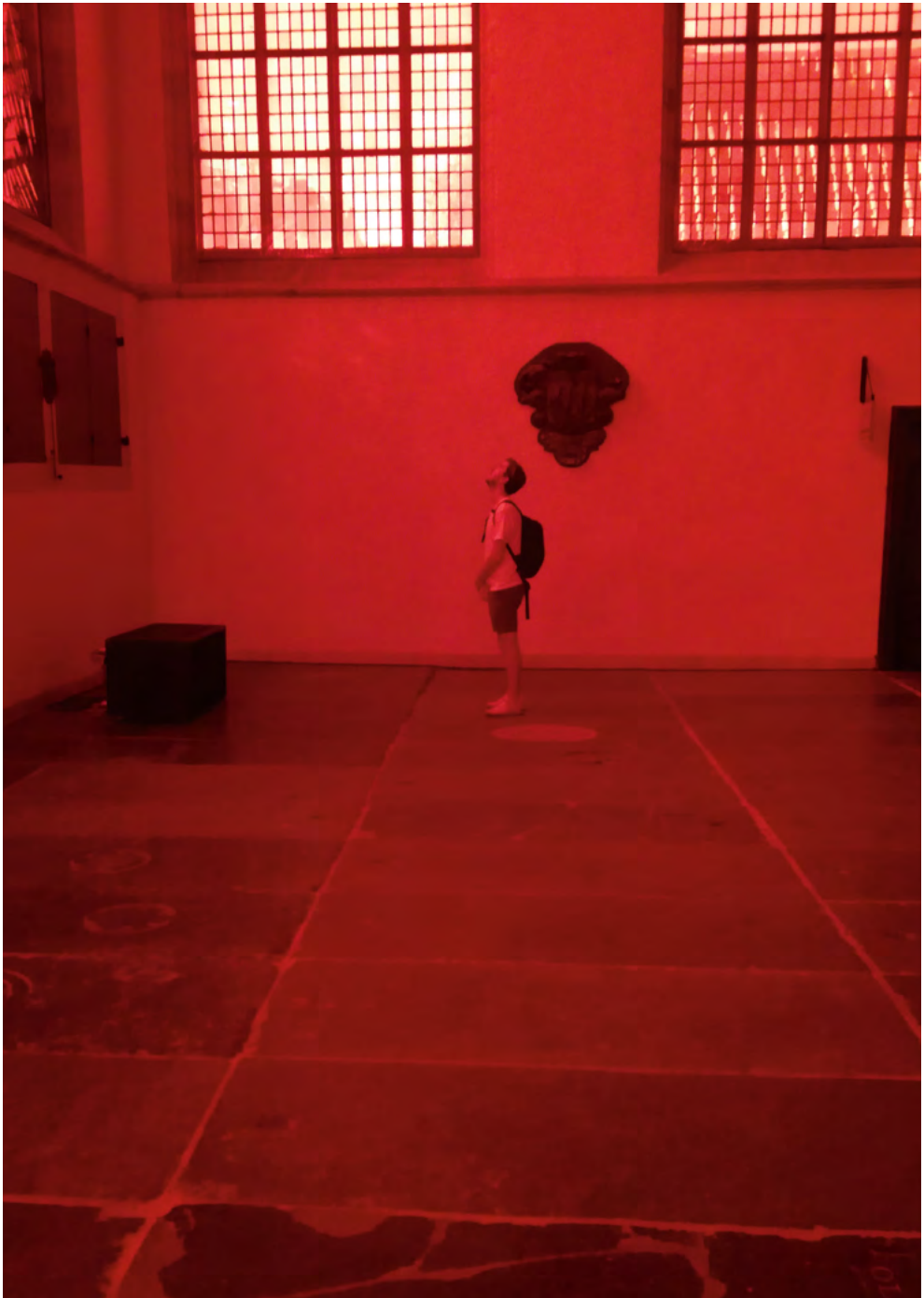
Een ander effect van deze tentoonstelling betrof de akoestiek. Voor de organisten bracht deze entourage veel demping met zich mee. Een gepland orgelconcert in de kerstperiode (los van de Oudekerkgemeente) werd geannuleerd. Een van de bezoekers sprak zich uit over deze situatie, waarvan tot dan toe alleen de nadelen waren genoemd, tijdens een publiek gesprek over de Oude Kerk (17 januari 2020): was het niet een unieke mogelijkheid om dit te zien als een experiment om muziek die anders niet kan worden uitgevoerd, nu wél uit te voeren? Dit soort opmerkingen nodigde elke keer uit om naar de veranderde situatie vanuit meerdere perspectieven te kijken.

De geloofsgemeenschap ervaarde hinder omdat de gebruikelijke routines werden bemoeilijkt. Het manifeste en onontkoombare karakter van het werk noopte tot een respons. Interessant vond ik de respons om te doen alsof het er niet was of te doen alsof het er niet toe deed. De voortzetting van vieringen in een drastisch getransformeerd kerkgebouw waarbij aan de transformatie geen expliciete aandacht wordt geschonken, kan worden geïnterpreteerd als een uiting van zelfvertrouwen, gewenning of verzet (en combinaties daarvan). Zelfvertrouwen: 'wij houden de lofzang gaande, wat er ook gebeurt.' Gewenning: wie vaker komt, weet inmiddels wat de huidige omstandigheden zijn en past zich aan. Verzet: het niet willen wennen en vooral daarom de eigen routine aanhouden en proberen de rest te negeren.

Voor de Oudekerkgemeente werkte de getransformeerde ruimte van het kerkgebouw op enkele specifieke momenten in het kerkelijk jaar versterkend, zoals in de kerstnacht en op Goede Vrijdag. Aandacht voor thema's als de schepping en apocalyps lag voor de hand. De getransformeerde ruimte werkte daarentegen ook verzwakkend omdat de eredienst enkele maanden niet zichtbaar verbonden was met de gang van de seizoenen. Het licht en de temperatuur in de Sebastiaanskapel waren gedurende deze maanden vrijwel constant. Gewoonlijk is het kerkgebouw vooral koud in de wintermaanden.

5.7 ENKELE VORMEN VAN GEBRUIK VAN DE OUDE KERK

De Oude Kerk heeft jaren gekend van verhuur voor 'events', zoals dat in veel monumentale kerkgebouwen in Nederland momenteel gebruikelijk is. Dit beleid is in de Oude Kerk verlaten. Momenteel draait de exploitatie voornamelijk om de presentatie van de Oude Kerk als museum en als kunstinstelling. Leden van de Oudekerkgemeente zijn doordrongen van de status van het kerkgebouw. Voor de meer incidentele bezoeker van een kerkdienst valt de museumstatus vooral op door zichtbaar

48 Silence #14, tijdens periode van Calò's Anastasis – foto EK 3 augustus 2018.

aanwezige kunstwerken. Voor museumbezoekers van de Oude Kerk zijn er vrijwel geen materiële aanwijzingen van gebruik van het gebouw door een geloofsgemeenschap, afgezien van het mededelingenbord naast de toreningang, buiten het zicht van de museumingang. De Oude Kerk verwijst op de eigen website naar het doorgaande religieus gebruik van het gebouw. De Oude Kerk bouwt het eigen programma uit door aan de tentoonstellingen (of los daarvan) performances te bieden, onder andere in de series *Silence #* en *Come Closer #*.¹³⁶ Hiermee betreedt de Stichting de Oude Kerk nadrukkelijk de wereld van het ritueel en geeft het een accent in de eigen profilering, namelijk met meer nadruk op *gemeenschap/community*.

We doopten ‘educatie’ om tot ‘inclusie’. En ‘organisatie’ noemen we voortaan ‘community’. [...] We zien de Oude Kerk als een medemenselijke gemeenschap die samen met anderen betekenisvolle verbindingen aangaat. Oude Kerk is de vinger aan de pols van de veranderende maatschappij.¹³⁷

Door aan activiteiten maaltijden te verbinden, werd het *gemeenschapsgevoel* versterkt.

Rustpunt Woensdagavond

De openstelling van de Oude Kerk op woensdagavond was een uitkomst van een onderhandeling tussen de Oudekerkgemeente en de Stichting. Deze openstelling was voortgekomen uit een tijdelijke pioniersplek.¹³⁸

Rustpunt Woensdagavond 19.00-21.00 [...] is er om midden in de week de ruimte en de rust in de kerk te kunnen ervaren. Je kunt op elk moment binnenlopen en een kaars aansteken, een gebed opschrijven of gewoon even gaan zitten. De organist speelt, er wordt een kort bijbelverhaal of gedicht voorgedragen, en de cantorij repeteert. Om 21 uur sluiten we af met een kort gezongen avondgebed.¹³⁹

¹³⁶ Met een #-teken omdat de edities worden genummerd. Onder *Silence #* op bepaalde vrijdagochtenden 8-9 uur vallen meestal ochtendconcerten en geluidsperformances.

¹³⁷ *Jaarverslag Oude Kerk 2020*, p. 11.

¹³⁸ Pioniersplekken zijn een vorm van kerkvernieuwing die door de Protestantse Kerk in Nederland worden gestimuleerd en mede gefaciliteerd. Er is altijd een sterke lokale component. Het betrof hier tijdelijke projecten in de periode dat Eddy Reefhuis predikant was, voor de zomer van 2016. Zie ook het hoofdstuk over de Grote Kerk in Zwolle.

¹³⁹ Uit de folder ‘Welkom in de Oudekerkgemeente!’ Folders over de Oudekerkgemeente en andere informatie over kerkelijke activiteiten in Amsterdam worden aangeboden in een door een cantor (Christiaan Winter)

Het rustpunt sloot aan op de woensdagavonden waarop de cantorij de muziek voor de komende zondagen inoefende. Vanaf 2017 waren er diverse onderbrekingen van deze rustpuntavonden geweest en ze verdwenen in 2020 helemaal.

In de periode dat Christian Boltanski in de Oude Kerk exposeerde, werden op woensdagavonden delen van de kerk fysiek afgebakend met touwen (afb. 49 en 50). Hiermee werd beoogd dat de bezoekers zich alleen in het middendeel zouden ophouden en niet in overige delen van de kerk om daar de tentoonstelling in zich op te nemen (hoewel de geluids- en lichtinstallaties ervan waren uitgeschakeld). Het touw voor het hoogkoor langs (afb. 49) was daar geplaatst op verzoek van de cantorij, omdat de door het koor schuifelende bezoekers de aandacht van de koorzangers afleidde. Voor het avondgebed waren de bezoekers welkom en dan werd dit deel van de afgrenzing op dat moment verwijderd.

De woensdagavondenopenstelling werd kort aangehaald in een jaarverslag van de Stichting onder het kopje 'Open deuren':

De Oudekerkgemeente is voornemens om haar religieuze activiteiten breder onder het voetlicht te brengen. Daartoe wil zij op zondag en woensdagavond de Oude Kerk voor iedereen gratis toegankelijk openstellen. Dit stuitte op problemen met de veiligheid van erfgoed, collectie en kunst. In een aantal gesprekken is overleg gevoerd over hoe de tegengestelde belangen op een goede manier te verenigen. Tenslotte is voor beide partijen een goede oplossing gevonden in het inzetten van extra beveiliging. Oude Kerk neemt haar verantwoordelijkheid op zondagochtend en woensdagavond als het gaat om veiligheid en publiekstoeegang. Er wordt een religieuze dienst beoogt, geen kunst of cultuur. De oudekerk-gemeente vergoedt de Oude Kerk voor de extra uren beveiliging. Een en ander is vastgelegd in een overeenkomst.¹⁴⁰

Twee maatregelen werkten hierin bemiddelend.¹⁴¹ De gemeente zou erop toezien dat belangstellenden inderdaad kwamen voor stilte, gebed of luisteren naar muziek.

zelfgemaakt uitklapbaar kastje. De betreffende algemene folder is al enkele jaren hetzelfde; ik nam deze voor het laatst mee op 16 februari 2020. De inhoud was toen niet meer up-to-date. Vanaf 2020 zijn er geen verwijzingen naar 'rustpunt woensdagavond' op de website van de Oudekerkgemeente meer te vinden.

¹⁴⁰ *Jaarverslag Oude Kerk* 2016, p. 12. Geraadpleegd 7 december 2017, tekst Jacqueline Grandjean (taalfouten in origineel). De toon getuigt van enige spanning en een concurrentiegedachte. Bij lezing van de successievolle jaarverslagen 2016-2020 valt op dat de toon van de Stichting over de Oudekerkgemeente gaandeweg waarde-render of in elk geval neutraler werd.

¹⁴¹ Jessa van der Vaart, 22 november 2017.

49 Afbakening woensdagvondopenstelling voor het hoogkoor – foto EK 10 januari 2018.

50 Afbakening woensdagvondopenstelling – foto EK 10 januari 2018.

De andere maatregel was het markeren van de ruimte met paaltjes en koorden om de gewenste looprichting aan te geven, namelijk rechtdoor naar het middenschip. Daarmee werd ontmoedigd dat bezoekers vrij door de kerkruimte zouden lopen en (gratis) de tentoonstelling zouden komen bekijken.

De openstelling op woensdagavond sloot aan bij een Europese trend om monumentale binnenstadskerken voor het publiek open te stellen.¹⁴² Soms maakt dit deel uit van de profilering van binnenstadskerken als ‘Citykerk’. Een aantal daarvan heeft onderling contact in een netwerk van citykerken. De Oudekerkgemeente heeft het wel geambieerd om citykerk te worden,¹⁴³ maar kon of wilde dat niet uitwerken.

¹⁴² In 2016 vond een internationaal congres plaats in Utrecht, ‘Religious Heritage and Tourism’ met veel voorbeelden van deze trend in diverse Europese landen.

¹⁴³ <https://studylibnl.com/doc/595174/organist---protestantse-kerk-amsterdam>. Geraadpleegd 6 januari 2023. De Oudekerkgemeente zocht in 2016 een organist en typeerde zich als een ‘citykerk in wording’. Mailbericht Christaan Winter, 21 juni 2021.

Vanuit 'branding' gezien zou een dergelijke profilering botsen met het bestaande 'merk' Oude Kerk.

Come Closer #2 (voorbeeld bij Boltanski's NA)

In 2018 begon de Oude Kerk met het programma 'Come Closer', omschreven als een 'reeks van intieme ceremoniën'. Kunstenaars worden uitgenodigd om eigen werk in dialoog te brengen met een tentoonstelling. Deze bijeenkomsten staan vaak gepland op de (vroeg) avond. Op 16 maart 2018 betrof dat het Come Closer #2 onder de titel 'Are You Ready To Die? A ritual for the living and the dead. Homage to Notorious B.I.G. in context of exhibition NA'.¹⁴⁴ Notorius B.I.G. alias Biggie Smalls was een rapper en filosoof die twee iconische hiphopalbums had gemaakt: *Ready to Die* (1994) en *Life After Death* (1997). Hij stierf in 1997. Milone Reigman en Amal Alhaag voerden een in het Engels gesproken 'performatief programma' uit dat 'losjes is gebaseerd op de vorm van een herdenkingsritueel'.¹⁴⁵ Ze namen het publiek mee door het kerkgebouw en stonden op enkele plaatsen stil voor een onderdeel. Mij viel op dat ze het publiek onder andere betrokken door aan te sturen op gesproken 'responses', collectief uitgesproken woorden. Dat gaf enige onwennigheid, omdat de meeste aanwezigen leken te zijn ingesteld op de rol van kijker en luisteraar, maar minder op participatie. Er was welwillendheid, maar ook schroom en het lukte de performers niet om het gewenste niveau van deelname op te roepen. Op zeker moment werd het grote orgel gebruikt als plaats vanwaar iemand van boven sprak, met een 'stem van God'-effect. Daaronder stond een zwarte kist opgesteld waar een aantal van de aanwezigen een kralenarmbandje op wierp, dat ze blijkbaar bij aanvang hadden gekregen. Opvallend was het gebruik van spreekgestoeltes: eerst een lage houten in de Sebastiaanskapel en later de kansel in het middenschip. Dat eerste spreken kwam op mij wat belerend ('prekerig') over terwijl dat tweede spreken een eerder uitbundige sfeer met zich meebracht. Ik heb een foto gemaakt van dit tweede moment vanuit de preekstoel, zij het wat *sneaky* omdat ik niet wist of dat wel was toegestaan. Het beeld van twee zwarte vrouwen, een op en een onder aan de preekstoel in groen- en goudkleurige kleding, kwam op mij over

¹⁴⁴ Organisatie van deze editie was een samenwerking van de Stichting met Radna Rumping en Michiel van Iersel. <https://oudekerk.nl/programma/come-closer-2-are-you-ready-to-die/>. Geraadpleegd 6 januari 2023.

¹⁴⁵ Programmablad 16 maart 2018.

als een krachtig statement van het opeisen van deze plaats om te spreken. De performance stijl was vooral *spoken word art*. Met ‘Are You Ready To Die?’ herdachten de kunstenaars ‘onze vergankelijkheid en de rol van het sterven in een samenleving die de aanwezigheid van de dood afwijst en uitwist’.¹⁴⁶ Een deel van de thematiek had onmiskenbaar te maken met wat enkele jaren later onder *Black Lives Matter* bekend(er) zou worden. Het ging uiteraard ook over de dood en over het leven en over de vooral rauwe kanten daarvan. Ik heb na afloop geprobeerd om foto’s van deze bijeenkomst te vinden via de namen van de uitvoerders, maar dat is me toen niet gelukt. Ik heb deze performance bekeken vanuit mijn nieuwsgierigheid naar het gebruik van de kerkruimte. Het appel op een actieve participatie van het publiek was opmerkelijk, net als de onwennigheid van het publiek om op dat appel te reageren. Wat ik typeer als ‘onwennigheid’ is kenmerkend voor bijeenkomsten met een ritueel karakter waarin een ad hoc samengestelde groep niet vanzelf een gezamenlijk gewenst gedrag ontwikkelt als er geen repertoire is dat onmiddellijk wordt herkend en geaccepteerd. Dit verklaart de combinatie van welwillendheid en aarzeling die gedurende de hele performance voelbaar bleef. Een aantal mensen vertrok voortijdig. Het kerkgebouw ondersteunde het rituele karakter van de performance wel, want de ruimte werd pelgrimerend gebruikt en er werd creatief en effectief met het karakter van de ruimte omgegaan, zoals het gebruik van de spreekgestoeltes.

Viering 26 november 2017, ingebed in Boltanski’s NA

Op de eerste zondag na de opening van de tentoonstelling van Christian Boltanski, vond een bijzondere viering plaats die werd uitgevoerd in samenspel met de tentoonstelling. Het was die zondag eeuwigheidszondag,¹⁴⁷ zodat de thematiek direct al aansloot. De gemeente bewoog zich in processie door de ruimte tussen de tombes. Er werd staande gezongen bij het koorhek en de preek van Jessa van der Vaart was dialogisch vormgegeven. Christiaan Winter (cantor) had een specifieke kyrie-litanie gecomponeerd met verwerking van Bijbelteksten. ‘Dit is het einde niet! NA de verschrikkingen zal het teken van de Mensenzoon verschijnen aan de hemel’.¹⁴⁸

¹⁴⁶ Idem.

¹⁴⁷ Alle zondagen hebben namen en ‘eeuwigheidszondag’ is de laatste zondag van het kerkelijk jaar waarin volgens de protestantse traditie wordt stilgestaan bij degenen die in het voorbije jaar overleden zijn.

¹⁴⁸ Belderbos 2018; Barnard 2019.

Jacqueline Grandjean, directeur van de Stichting, woonde de viering bij en nam bij de koffie na afloop het woord. Ze sprak over de viering als een gebeurtenis waar de kunstenaar volgens haar blij mee zou zijn. Het werd zo een *Gesamtkunstwerk*. Ze noemde het voor zichzelf ‘een dierbare herinnering’.

Ik sprak Christiaan Winter aan met complimenten over zijn compositie en dat ik de lezingen mooi gekozen vond, passend bij de expositie. Zijn reactie was dat het ‘gewoon de lezingen van de zondag waren.’ Dat vond ik wel opmerkelijk in twee opzichten. Ten eerste sluiten vaste lezingen in kerkelijke roosters opmerkelijk vaak aan op de actualiteit. Dat lijkt dan een toevalligheid, maar het zegt meer iets over de gelaagdheid in die teksten zelf die door de actualiteit een bepaald aspect weten op te lichten. Ten tweede hoorde ik in dit commentaar de behoefte om uit te drukken dat dit wat hem betreft niet moet worden opgevat als aanpassing, maar dat de gemeente gewoon doet wat die altijd doet in een kerkelijke viering en in dit geval mocht de tentoonstelling daarin meedoen.

Zelf ervoer ik in deze viering dat er van de tentoonstelling geen dominante invloed uitging, ondanks de volumineuze grootheid ervan. De gemeente vertelde en zong haar eigen verhaal en liet de tentoonstelling daarbij resoneren. Tegelijk gaf de tentoonstelling de beelden die in de liturgie werden opgeroepen een bijzondere lading. Ik ervoer het als een creatief samenspel. In dat stadium kende ik de tentoonstelling, die immers net begonnen was, nog niet goed. In deze viering waren het met name de ruimtevullende tombes die aan desoriëntatie¹⁴⁹ in het kerkgebouw bijdroegen.

Met de term ‘Gesamtkunstwerk’ bracht Jacqueline Grandjean een framing aan door de tentoonstelling primaat toe te kennen en de liturgie als performance bij het kunstwerk op te vatten. Vanuit de Oudekerksgemeente gebeurde dat andersom ook, door de liturgie primaat toe te kennen en de tentoonstelling als een omgeving te zien waarbinnen dat plaatsvond. Er is wederzijds erkenning voor de bijdrage van het andere (de kunst en de liturgie) en voor de manier waarop dit tot een samenspel komt, terwijl de uitgangsposities waarbij hetzij de kunst hetzij de liturgie de eigen taal is, goed hoorbaar blijven. Een poging om beide maximaal op elkaar te betrekken, zoals Marcel Barnard dat lijkt te willen doen,¹⁵⁰ is een keuze die niet door de Oudekerksgemeente breed gedragen wordt. Voor enkele leden van de geloofsgemeenschap betekende een tentoonstelling als deze een oefening in het zich

¹⁴⁹ Fysieke desoriëntatie biedt in liturgie een aanknopingspunt op ontregeling als menselijke ervaring.

¹⁵⁰ Barnard 2019.

wekenlang verhouden tot deze situatie in het kerkgebouw.¹⁵¹ De sfeer in de Oudekerkgemeente in die periode werd als volgt verwoord door Christiaan Winter:

Dit is het meeste extreme wat ik hier heb meegemaakt wat betreft het innemen van de ruimte. Zowel ruimtelijk als ook akoestisch. Voor mensen die de kerk als museum bezoeken is de installatie indrukwekkend. Maar het probleem is natuurlijk dat je als kerkelijke gemeente er van 26 november tot 29 april wekelijks mee te maken hebt. Het voelt nu toch een beetje alsof de burens hun huisraad hebben opgeslagen in jouw huis.¹⁵²

Foto's van de diverse verrichtingen rond de kerkdiensten tijdens deze tentoonstelling heb ik gepresenteerd in een blog 'Living in an exhibition in a church'.¹⁵³ De kerkelijke gemeente werd geconfronteerd met een tentoonstelling die doordrong tot het kerk-in-de-kerk deel als ruimte voor de erediensten. De tentoonstelling 'Poems for Earthlings' zou nog ingrijpender worden voor de Oudekerkgemeente. Inhoudelijk werd de geloofsgemeenschap geconfronteerd met de vraag hoe het is om de erediensten te houden in een museum waarin van tijd tot tijd iets te zien is dat niet genegeerd kan worden.

Die stoelen met jassen leken ineens wel de aan- of afwezige heiligen die we altijd noemen in het tafelgebed. [...] De liturgie vieren in een kerk die tot museum is gemaakt heeft twee kanten. Naast het ongemak biedt het ons ook kansen om in de liturgie te experimenteren. Want zonder deze installatie hadden wij de indrukwekkende viering van 26 november ook niet gehad. Vanuit de gemeente kregen wij hierop veel positieve reacties. En in de veertigdagentijd en op Goede Vrijdag zullen wij ook de installatie in onze vieringen betrekken. Wat ik zo bijzonder vind aan dit kunstwerk is dat het ons in beweging heeft gebracht: we hebben erover gesproken, we zijn er enorm kritisch op geweest. Wat wil de kunstenaar er nu mee zeggen? Wat is dat NA dan? En uiteindelijk heeft het ons uitgedaagd om zelf scherper te worden in wat wij als kerk te melden hebben. Dat zouden we nooit zo

¹⁵¹ Marcel Barnard was als gastpredikant hierbij betrokken; hij heeft een langlopende band met De Oude Kerk, maar maakt geen deel uit van de wekelijkse routine. De genoemde viering werd door meerdere pastores en cantors geleid.

¹⁵² Belderbos 2018, p. 22.

¹⁵³ Kuyk 2018.

sterk hebben gedaan als het kunstwerk er niet had gestaan. De kunst daagde ons uit om scherper te worden.¹⁵⁴

Momenten van lichte verstoring in het kerkgebouw

In protestantse kerkgebouwen is er nauwelijks sprake van ‘heilige plaatsen’, maar toch kunnen er aanwijzingen zijn dat ruimtes niet betreden mogen worden of bepaalde objecten niet (of niet zomaar) mogen worden aangeraakt. Voor musea geldt hetzelfde: aanraken van objecten en installaties hoort in principe niet, tenzij een kunstenaar er nadrukkelijk toe uitnodigt om dat wel te doen.

Het hoogkoor van de Oude Kerk was voor de alteratie (1578) niet zomaar voor iedereen toegankelijk. De zware deuren van het koorhek konden de ruimte afsluiten en tot een afgezonderde plaats maken. Als ruimte is het hoogkoor in de huidige situatie open en toegankelijk; het trekt de bezoekers vanzelf naar zich toe. De koorbanken met ‘misericordia’ zijn antiek en het is niet in elke situatie duidelijk of het wel wenselijk is dat mensen daarop plaatsnemen. Nevenruimtes van de Oude Kerk worden, als ze geen specifieke functie hebben als onderdeel van de presentatie op dat moment, meestal afgesloten door de Stichting. De Heilig Grafkapel heeft een toegang die wat verscholen ligt en die met een massief ogende deur toegankelijk is vanuit de grote kerkruimte. Bij deze deur staat een bordje met een uitnodiging om de ruimte te gaan bekijken, vanwege het rode raam dat er sinds de tentoonstelling ‘Anastasis’ is geplaatst.

Een plaats waarvan het niet volstrekt duidelijk is of die wel of niet betreden mag worden, is de preekstoel. Bij de performances op vrijdagmorgen in de serie *Silence* mogen bezoekers, afhankelijk van het type performance, zich vrij door het kerkgebouw bewegen. Ik was zelf een keer verbaasd dat een stel de vrijmoedigheid nam om in hun verkenning op de preekstoel plaats te nemen. Ik was niet vreselijk verstoord, het leek me niet verboden, maar het riep enkel de vraag op: kan dat zomaar? Wordt hier een grens overtreden, verkend, of is er helemaal geen grens? Is de preekstoel gewoon een onderdeel van het kerkgebouw dat net zo toegankelijk is voor iedereen zoals elk ander deel van het kerkgebouw? Het gevoel daarover hangt ook af van de kijker. Was het toevallig mijn begrip van een preekstoel (‘tijdens erediensten voorbehouden aan een predikant’) dat bij mij de verbazing opriep? Maar wat is de

¹⁵⁴ Jessa van der Vaart, predikant van de Oudekerkgemeente; Belderbos 2018, p. 22.

51 In de Lysbeth Gavenkapel tijdens Silence #14 – foto EK 3 augustus 2018.

waarde van dat gevoel buiten de kerkdienst? Of: is een preekstoel mogelijk kwetsbaar erfgoed en zouden bezoekers om die reden terughoudend moeten zijn over het betreden ervan? Was er nog iets voelbaar van een zeventiende-eeuws historisch taboe rond een preekstoel, toen deze namelijk niet door vrouwen mocht worden schoongemaakt?¹⁵⁵ Hoe letterlijk kon de uitnodiging ‘loop overal vrij rond’ worden opgevat? Als er sprake zou zijn geweest van onwenselijkheid om de preekstoel te betreden, dan zou de Stichting toch wel een markering hebben aangebracht? De preekstoel werd ook gebruikt in de performance *Come Closer #2* waar de vrouwen de preekstoel als plaats van ‘spreken met gezag’ hadden gekozen.

Een van de onderdelen van de tentoonstelling van Christian Boltanski was ‘Attente’, een opstelling van stoelen met jassen in het hoogkoor. De jassen die over de stoelen heen hingen, suggereerden een eigenaar die verdwenen was, mogelijk over-

155 ‘De enige plek die in gereformeerde kerken werkelijk als heilig ervaren lijkt te zijn was de preekstoel zelf: die mocht bijvoorbeeld niet schoongemaakt worden door vrouwen. De plaats waar het Woord bediend werd, kreeg zo een waardering vergelijkbaar met die van het katholieke altaar’ (Spaans 2017, p. 139)

leden, maar mogelijk ook ‘even weg’ en wachtend op de terugkeer.¹⁵⁶ Bij een bezoek aan de Oude Kerk met een internationale groep antropologen vroeg ik aan twee van hen of ze op die stoelen zouden durven zitten. Ze reageerden met ‘nee, natuurlijk niet!’ Ze gaven twee redenen: de ene was dat het niet gepast is om een installatie van een kunstenaar aan te raken. De andere reden was dat het voelde ‘alsof je op de plaats van een geest zou gaan zitten’. Die jassen vertegenwoordigden ook iemands aanwezigheid. Bovendien kreeg het hoogkoor een specifieke sfeer door de fluisterend opgelezen namen van in de Oude Kerk begraven mensen.

Bij een lezing in het hoogkoor (*Come Closer #1* op 16 februari 2018) was er zoveel publiek, dat een aantal mensen plaatsnam op zowel de koorbanken als op de stoelen ‘van Boltanski’. De geluiden en licht die bij de tentoonstelling hoorden, waren uitgeschakeld. Ik moest denken aan de preekstoel: als de kunstenaar hier nu zelf bij was geweest, zou hij daar dan aanstoot aan hebben genomen? Zijn er andere betrokkenen bij de tentoonstelling, die daar iets van vinden of iets bij voelen? Zijn er buiten sluitingstijd andere codes en kunnen de stoelen dan gezien worden als ‘gewone stoelen’?

Uit de reactie van de Stichting op ‘rustpunt woensdagavond’ viel op te maken dat voor de Stichting een tentoonstelling ook buiten sluitingstijd evengoed nog dezelfde tentoonstelling is. Als dat zo is, dan zou het plaatsnemen op de stoelen niet gewenst zijn, maar wie bepaalt wat de status is van de stoelen in de context van deze avond? Hoe laat zich dit verbinden met die reactie van het bezoek van de antropologen: ‘geen denken aan dat je op die stoelen zou plaatsnemen’?

De Oudekerksgemeente ging ondertussen vrijmoedig met de stoelen in het hoogkoor om. Vaak bleven de stoelen gewoon staan, omdat de gemeente in het hoogkoor een kring vormt en de stoelen dan niet in de weg staan. Maar als de cantorij de stoelen nodig had of er waren mensen die niet lang konden staan, dan werden deze stoelen verplaatst en daarna weer teruggezet. Het is voor de gemeenteleden zulk vertrouwd meubilair, dat deze stoelen voor hen gewoon de ‘eigen stoelen’ zijn. Dat een kunstenaar hier dan een jas om hangt, dat kan, maar maakt de opstelling voor hen niet speciaal ‘heilig’. Voor wie de stoelen of de jassen verplaatste en weer terugbracht in dezelfde of een gelijkende positie, was dat geen inbreuk op de installatie.

De omgang met kerkelijk meubilair buiten de tijd en context van een eredienst of tentoonstelling en in de context van een andere performance (*Silence, Come Closer*

¹⁵⁶ Barnard 2019, p. 22.

of een liturgie), vertoont overeenkomst in het kunnen oproepen van gevoelens van verstoring bij bezoekers. Waarschijnlijk kan iets als aanstootgevend worden ervaren als bekend is dat er ook andere contexten bestaan. In de ene context is een bepaald gebruik voorbehouden (preekstoel) of verboden (installatie), terwijl bij wisseling van context deze objecten anders kunnen worden geïnterpreteerd. Op andere tijden en door ander publiek worden objecten en ruimtes soms een andere waarde toegekend en dat bepaalt de omgang ermee. Dit gedrag kan voor anderen soms (licht) aanstootgevend zijn, afhankelijk van wie het betreft en hoe diegene de omgeving kent, al is dat niet noodzakelijk.

Kunst en religie vertonen in dit opzicht parallellen. Er zijn gemeenschappen met codes, er zijn objecten die door positionering en gebruik een specifieke status krijgen en er zijn subtiele regels die het gedrag rondom de objecten reguleren. Wie die subtiele regels van een andere gebruiker in een bepaalde context en eventueel uit een ander domein (religie, erfgoed, kunst) niet goed kent of inschat, vertoont mogelijk niet het gewenste gedrag in de ogen van een ander. Aaron Rosen laat zien hoe kunst en religie schatplichtig zijn aan elkaar; ook moderne kunst. Het gaat om veel meer dan schatplicht; ze gaan vergaand over hetzelfde. In musea en galeries worden soms ruimtes gecreëerd die bedoeld zijn om religieuze ervaring op te roepen.¹⁵⁷ Voor actieve religieuze gemeenschappen stelt hij dat als die zich hedendaagse kunst verwerft, dat dit ‘can prove both high risk and high reward’.¹⁵⁸ Hij citeert Meyer Schapiro die stelt dat dit succesvol kan zijn als degene die het initiatief hiertoe neemt, een voldoende sterkte opvatting heeft over kunst ‘to surmount the usual constraints of denominational opinion and the taste of the parishioners’.¹⁵⁹ In de Oude Kerk heeft de Stichting de rol van curator en het verwerven van kunst, anders dan in de schets van Aaron Rosen. Zijn typering van de dynamiek is enigszins herkenbaar (‘constraints’), maar het is complicerend als de gemeenschap van de initiatiefnemer niet dezelfde is als die van de geloofsgemeenschap.

Consensus, in other words, seldom yields visionary results. At the same time, however, an ‘inspired’ advocate must be careful not to press congregants too far beyond their comfort level. [...] Changes inside the sanctuary, whether structural, decorative, or liturgical, can prove even more sensitive. [...] In nearly every

¹⁵⁷ Rosen 2015, p. 230.

¹⁵⁸ Rosen 2015, p. 232.

¹⁵⁹ Idem.

case, what proves decisive is usually whether new works are given time to become incorporated into the ritual life of a given community. If so, some of the most controversial works often become some of the most beloved.¹⁶⁰

Aaron Rosen schetst dat vooral veranderingen in de *sanctuary* (hoogkoor en de kerk-in-de-kerk) ingrijpend zijn voor de liturgie. De sterke reacties van de geloofsgemeenschap op deze tentoonstellingen in de Oude Kerk waren volstrekt begrijpelijk. De noodzaak of de wil om aan de kunst te wennen, is een kwestie die te maken heeft met de algehele positie van de geloofsgemeenschap in deze constellatie. Voor de Oudekerksgemeente voelt het als een dilemma. Wat voor kerk kan en wil de Oudekerksgemeente zijn, als kerk in een museum? Voor de Stichting is de vraag of de dynamiek van de kunst met deze geloofsgemeenschap als onderdeel van het proces wordt gezien en/of dat de blik gericht is op (ook) andere gemeenschappen.

In het wekelijkse ritueel krijgen de ‘meubelstukken’ (tafel, banken, de ruimte zelf, de vloer met grafstenen enz.) een betekenis toegekend die enigszins vergelijkbaar is met de vaste liturgieonderdelen. Veranderingen hierin stuiten op weerstand en hebben altijd tijd nodig om ingebed te raken. Het zou heel bijzonder kunnen zijn om eens zo’n nieuw ‘object’ bewust en expliciet te introduceren en in te bedden in de liturgische beleving (bv. de Boltanski-stoelen).¹⁶¹

De Oude Kerk tijdens de coronapandemie

De coronapandemie trof in 2020 de Oude Kerk als culturele instelling en de Oudekerksgemeente beide hard, zowel economisch als emotioneel. De Oude Kerk sloot maandenlang, ging rond de zomer van 2020 enige tijd onder strikte regels gedeeltelijk open en vervolgens weer maanden dicht. De Oudekerksgemeente volgde de landelijke richtlijnen die voor kerkdiensten golden. Het avondmaal waarbij het gebruikelijk is om wijn uit dezelfde beker te drinken, werd onmiddellijk stopgezet.¹⁶² De tentoonstelling ‘Poems for Earthlings’ werd onderbroken, maar in zekere zin ook voortgezet omdat de thematiek van de tentoonstelling aansloot op de pandemie.

¹⁶⁰ Idem.

¹⁶¹ Peter Tomson, mailbericht 24 januari 2022.

¹⁶² In juli 2021 zou een specifieke vorm van ‘coronaproof’ avondmaal (met druiven) worden hervat. *Nieuwsbrief Oudekerksgemeente* week 27.

Vanuit een zijkapel die vanaf de straat toegankelijk was, werd de gelegenheid geboden om een kaars op te steken onder de naam ‘Candles for Earthlings’.

Samen het vuur van geloof en kunst brandend houden. Kunst en geloof bieden hoop in tijden van crisis. Maar hoe blijven we geïnspireerd en verbonden nu plaatsen als kerken en musea in deze quarantainetijd hun deuren gesloten moeten houden? De Oude Kerk en de Oudekerksgemeente presenteren gezamenlijk het initiatief Candles for Earthlings. Het opsteken van een kaarsje voor iemand is een eeuwenoude traditie die houvast biedt in onzekere tijden, zowel in kerken als daarbuiten. De afgelopen maanden werd de Oude Kerk dagelijks verlicht door 150 kaarsen, als onderdeel van de tentoonstelling Poems for Earthlings van Adrián Villar Rojas. De halve kaarsen en stompjes die aan het einde van de dag overbleven, hebben we bewaard: de kunstenaar vindt het belangrijk dat de materialen gerecycled worden.¹⁶³

De Oudekerksgemeente participeerde door op de zondagen de vrijwilligers te leveren voor de ontvangst.¹⁶⁴ Ik meldde me zelf voor een aantal uren op twee van deze zondagen. De sfeer in de Amsterdamse binnenstad was in deze periode die ‘de eerste lockdown’ is gaan heten, onwaarschijnlijk verstild. Begin april 2020 breidde de Stichting het programma uit met ‘The World After’.¹⁶⁵ In dit programma lieten kunstenaars die eerder in de Oude Kerk exposeerden en/of performances verzorgden, zien hoe ze zich ‘de wereld na Corona’ voorstelden en hoe ze op de situatie reflecteerden. In april 2021 stelde de Stichting de Oude Kerk open voor contemplatieve wandelingen. In de Oude Kerk was inmiddels een de tentoonstelling te zien over sociaal verzet van Aimée Zito Lema. De algemene lockdown was in die periode nog van kracht,¹⁶⁶ maar de directeur van de Oude Kerk zei positief te willen reageren op verzoeken van wandelaars om ook in de kerk te kunnen wandelen. Het gebouw was ruim genoeg en ‘waait al eeuwen lekker door’.¹⁶⁷ Een woordvoerder van de Veiligheidsregio Amsterdam gaf toestemming tot een aantal van dertig personen, omdat

163 <https://oudekerk.amsterdam/nieuws/candles-for-earthlings/>. Geraadpleegd 6 januari 2023.

164 Dit komt overeen met de inzet van kerkelijke vrijwilligers op de zondagen in de Amersfoortse Sint-Joriskerk.

165 Kuyk 2020.

166 Voor geloofsgemeenschappen zijn de landelijke richtlijnen anders dan voor culturele instellingen. Toch weet de Stichting medio april 2021 vooruit te lopen op het landelijk loslaten van lockdown-maatregelen voordat uiteindelijk vanaf 5 juni 2021 landelijk hernieuwde openstelling van musea mogelijk wordt.

167 Van Bommel 2021.

de Oude Kerk juridisch gezien wordt als een besloten gebouw. Daarmee beriep de Stichting zich op een mogelijk onderscheid ten opzichte van musea die in openbare gebouwen zijn gehuisvest. Bezoekers waren welkom zonder betalen. Het was bedoeld als gebaar van ‘medemenselijkheid, ter verlichting van de mentale nood tijdens deze eindeloze lockdown’.¹⁶⁸

De Oudekerksgemeente zette zich ondertussen in voor de voortzetting van de vieringen, met name door het verzorgen van online streaming.¹⁶⁹ Op 23 augustus 2020 nam ik deel aan een kerkdienst in het hoogkoor. In die periode werd ‘Poems for Earthlings’ afgebouwd. De Oudekerksgemeente maakte een periode door waarin enkele onderlinge tegenstellingen van de voorgaande jaren tot een interne bestuurscrisis leidden.

[...] de moeite die we hadden met het feit dat het kerkgebouw niet ons eigendom is en met het komen tot werkbare verhoudingen met onze huisbaas, het museum. [...] Begin december waren de visitatoren in onze vergadering om ons een eerste terugkoppeling en advies te geven. Zij merkten op dat voor onze gemeente de liturgie heel belangrijk is, en binnen die liturgie het gebouw. De relatie tot het gebouw en de eigenaar ervan, het museum, is een bron van grote meningsverschillen in de gemeente, die soms ondergronds gaan maar op onverwachte momenten kunnen uitbarsten in hevige onderlinge conflicten. Die spelen zich af tussen twee polen. Aan de ene pool zijn er gemeenteleden die zich beroepen op verworven rechten zoals neergelegd in de gebruikersovereenkomst, om van daaruit het museum zoveel mogelijk op afstand te houden. Aan de andere pool zijn er gemeenteleden die streven naar betere werkverhoudingen met het museum, om van daaruit tot nieuwe vormen van samenwerking te komen. Omdat tussen die twee polen geen echt gesprek plaatsvindt, gaan gemeenteleden ook niet in op elkaar en kunnen boos reageren op de eigen veronderstellingen over wat een ander denkt en doet.¹⁷⁰

Peter Lowie, een van de gemeenteleden, reflecteerde in een persoonlijk blog op de ontwikkelingen binnen de gemeente en vroeg zich af ‘of het echt zo moeilijk is’.¹⁷¹ In de formulering van zijn vraag bespeur ik een kenmerk van een protestantse ker-

¹⁶⁸ Idem.

¹⁶⁹ Via de streamingsdienst www.kerkdienstgemist.nl.

¹⁷⁰ Interventie binnen het kerkelijk verband; een verslag was beschikbaar via de *Nieuwsbrief van de Oudekerksgemeente*, week 3, 22 januari 2021.

¹⁷¹ Lowie 2021.

kelijke cultuur: de verwachting dat met goede gesprekken alles uiteindelijk valt op te lossen. Gemeenteleden achten zichzelf en elkaar van goede wil – totdat ze tot een ander oordeel komen. Iedereen is gesteld op de liturgie en het kerkgebouw en iedereen ziet wel in dat er geen zelfstandig beheer en gebruik van de Oude Kerk mogelijk is en dat de Oudekerkgemeente zich tot de Stichting heeft te verhouden. Vanaf dit punt tekenden zich de twee genoemde polen af waartussen het gesprek moeilijk werd. Deze ervaring van de gemeente deed hem constateren: ‘ja, het is echt zo moeilijk!’

In 2021 ruilden zowel de directeur van de Stichting als de predikant van de Oudekerkgemeente hun positie in voor een betrekking elders. Dit schiep onwillekeurig het beeld dat na de gebeurtenissen in 2017-2020 het stof wat neer kon dwarrelen.

5.8 BEVINDINGEN

De Oudekerkgemeente is zich goed bewust van de kwaliteit van het kerkgebouw. De gemeente heeft geen mogelijkheid zelf iets blijvends aan de inrichting toe te voegen of buiten de erediensten om zichtbaar te maken dat ze deel uitmaken van de Oude Kerk. De gemeente drukt zich uit met de liturgie die nauw aansluit op het kerkgebouw en met een grote plaats voor de kerkmuziek. De Oudekerkgemeente was zeer vertrouwd met kunst in het kerkgebouw, maar werd in 2017-2020 geconfronteerd met ingrijpende installaties die de eigen liturgie weliswaar soms inspireerden, maar ook bemoeilijkten. Ondanks incidentele samenwerking¹⁷² werd de relatie tussen Stichting en de geloofsgemeenschap vanwege bepaalde tentoonstellingen een kwestie die de hele gemeente ging bezighouden. De gebruiksovereenkomst (1999) bleek onvoldoende houvast te geven. Een van de effecten was dat de Oudekerkgemeente op zichzelf werd teruggeworpen en zich bestuurlijk moest herschikken.

Vele belanghebbenden verhielden zich uitdrukkelijk tot het kerkgebouw en elk van hen met liefde, maar op heel verschillende manieren en met uiteenlopende visies. De Stichting kreeg te maken met kritiek van erfgoedorganisaties die het kunstbeleid veel te belastend vonden voor het kerkgebouw als kwetsbaar monument. De Stichting kreeg uit andere hoek lof voor kwaliteit van onderhoudswerk en voor het gekozen kunstbeleid. Het moeilijkste is dat er een dilemma is rond goed erfgoed-

¹⁷² Voorbeelden: een viering met lezing rond de monstrans (2019), een gezamenlijke uitspraak tegen de zgn. Nashville-verklaring (2019) en samenwerking rond ‘Candles for Earthlings’ (2020).

beheer: is dat conserverend behoud of is dat behoud door vernieuwing en experiment? En welke vernieuwing is dan het soort vernieuwing dat aan een duurzame toekomst van de Oude Kerk bijdraagt? Dat is geen (nieuwe) vraag voor mij als onderzoeker, maar een vraag die in de Oude Kerk door de diverse belanghebbenden in de afgelopen jaren vanuit het eigen perspectief werd ingevuld. Die visies kwamen tegenover elkaar te staan, met daarachter de netwerken die alleen het specifieke perspectief van de afzonderlijke partijen bevestigden. Er werd weinig samen naar de Oude Kerk gekeken.

De geschiedenis van het kerkgebouw en de vele gebruikers zijn aanleiding voor reflectie op het eigenaarschap van het kerkgebouw. Het gemeenschapsgeld van overheden en fondsen waarmee kostbare restauraties werden uitgevoerd, versterken (indirect) het publiek karakter van het kerkgebouw. Een verwijzing naar het juridisch eigenaarschap is niet afdoende en dat erkent ook de Stichting als partij die zich op dit eigenaarschap kan beroepen. De vraag 'van wie is de kerk' zal meervoudig beantwoord moeten worden; het is hoe dan ook een gecompliceerde vraag. Ook de geloofsgemeenschap kan geen eigenaarschap opeisen. Wel heb ik duidelijk gemaakt dat de geloofsgemeenschap een specifieke rol vervult, door (ook) met de erediensten bij te dragen aan het levend houden van het kerkgebouw als monument. De geloofsgemeenschap is echter niet meer de enige gemeenschap van de Oude Kerk, want rond de kunstenaars en vrijwilligers vormen zich nieuwe gemeenschappen in de Oude Kerk, die ook maaltijden delen in het kerkgebouw. Er worden rituelen uitgevoerd, al of niet als onderdeel van performances, waarin kunstenaars vaak expliciet naar het religieuze verwijzen.

Verschillen kwamen ook naar voren in de visie op het kerkelijk meubilair. Voor de Stichting mag het kerkgebouw vrij leeg zijn, terwijl de geloofsgemeenschap het (overgebleven) meubilair gebruikt en nodig heeft om de kerk-in-de-kerk te kunnen beleven als een enigszins beschutte ruimte. Het licht, de bewegingsruimte voor de cantorij en de akoestiek bleken voor de beleving van de erediensten ook van groot belang.

De Oudekerkgemeente heeft een gebruiksrecht op een deel van het kerkgebouw, maar de afspraken over de in 1999 vastgestelde ruimte, bleken minder absoluut. Voor de Oudekerkgemeente is de leegte van het kerkgebouw als geheel een karakteristiek element van de schoonheid. Een eventuele verwijzing naar de schoonheid van die leegte, kan de aandacht afleiden van de leegte die ook langzaam deel wordt van de kerk-in-de-kerk: in het middenschip en in de omvang van de avondmaals-

52 Iswanto Hartono: J.P. Coen – foto EK 13 februari 2019.

kring tekent zich de afname van bezoek aan de erediensten af. Erkenning van het specifieke belang van het hoogkoor voor de liturgie van de Oudekerkgemeente is cruciaal. De materiële positie van de Oudekerkgemeente, naar ledental en de benodigde ruimte voor de eredienst, wijst op ontkerkelijking als een factor die verandering aanbrengt (nu en in de nabije toekomst) in het meervoudig gebruik van de Oude Kerk.

Het meervoudig gebruik is vanwege de gekozen profilering als museum gericht op cultuur en internationaal toerisme. De Stichting heeft met de Oude Kerk een grote onderhoudsopdracht en grote exploitatieopdracht. Wat betreft de verdere ontwikkeling van de Oude Kerk als levend religieus erfgoed, zet de Stichting zich naast de bestaande verantwoordelijkheden in op vorming van gemeenschappen en het faciliteren van rituelen.

Conclusies

In de vier gekozen stadskerken heb ik onderzocht welke rollen de eigenaren, de geloofsgemeenschappen en de kerkgebouwen spelen in de verschillende vormen van meervoudig gebruik. Ik wilde weten wat hun interacties in het meervoudig gebruikte kerkgebouw zouden zeggen over de veranderende plaats die religieus erfgoed in de Nederlandse samenleving inneemt. Aan de hand van de overeenkomsten die ik aantrof in de interacties van alle stakeholders die actief waren in de verschillende kerkgebouwen, wilde ik verschuivingen omtrent erfgoed en eredienst in beeld brengen. De belangrijkste overeenkomsten betreffen de specifieke effecten van het meervoudig gebruik op de reguliere erediensten. Daarnaast is de relatie van eigenaren met de geloofsgemeenschappen in het kerkgebouw een terugkerend thema.

Protestantse geloofsgemeenschappen en andere gemeenschappen

De protestantse geloofsgemeenschappen die hun vieringen in de kerkgebouwen voortzetten, zijn niet de enigen die reageren op de (religieuze) thema's die door de geschiedenis, architectuur en inrichting van het kerkgebouw worden opgeroepen. Naast de geloofsgemeenschap en de individuele bezoekers, vormen zich ook andere gemeenschappen in het kerkgebouw, zoals muziekgezelschappen, kunstenaars en vrijwilligers die zich met het kerkgebouw verbonden voelen. Zij experimenteren vrijmoedig met rituelen, eigenen zich christelijke symbolen toe en variëren op christelijke gebruiken en feestdagen rond bijvoorbeeld Allerzielen, onafhankelijk van kerkelijke organisaties. Voor christelijke gemeenschappen zijn rituelen meer gereguleerd en voor hen gelden de kaders van institutionele kerkelijke organisaties. Daarom is de onafhankelijke manier waarop anderen zich in het kerkgebouw uitdrukken ook een kenmerk van de ontkerkelijking.

Gebruikers beleven hun emotionele of affectieve relatie met het kerkgebouw vooral in hun eigen groep. Naarmate de gebruikers vaker gelijktijdig of in een snellere opeenvolging in het kerkgebouw aanwezig zijn, komen zij eerder met elkaar in aanraking en worden zij geconfronteerd met elkaars esthetische voorkeuren, beleving en gevoeligheden. Leden van een lokale geloofsgemeenschap beleven het kerkgebouw tijdens hun erediensten als 'de eigen kerk' en als 'huis van God'. Als de gedragingen en objecten van anderen tijdens erediensten waarneembaar zijn, dan worden deze soms als storend ervaren, maar ook het omgekeerde kan het geval zijn. Behalve verstoring kan er sprake zijn van creatieve interactie.

Geloofsgemeenschappen zijn vanuit hun historische en gevoelsmatige band met het kerkgebouw bezig met het bepalen van hun eigen zeggenschap. Zij verschillen intern soms van mening over de gewenste opstelling ten opzichte van de beheerder of de eigenaar. De interactie tussen beheerders en eigenaren en de geloofsgemeenschap met betrekking tot (mogelijk) gevoelige kwesties is echter overal anders. Reacties variëren van het vooraf voorkomen van eventuele spanningen, zoals in Amersfoort, tot onderhandelingen over eventuele aanpassingen, zoals in Amsterdam waar de ongemakken die zich voordeden tijdens bepaalde tentoonstellingen aanleiding waren voor extra ingrepen waar de stichting de Oudekerkgemeente mee tegemoet kwam.

De versterking van het katholieke karakter van het kerkgebouw

De restauraties en verbouwingen in de monumentale stadskerken brengen het pre-reformatorische katholieke verleden meer naar voren. De geloofsgemeenschappen reageren op deze fysieke veranderingen in het kerkgebouw, omdat het kerkgebouw heel bepalend is voor de liturgie. De geloofsgemeenschappen richten zich allereerst op de plaats die voor de eredienst het meest direct van belang is (kerk-in-de-kerk). Zij hechten aan een zo ongestoord mogelijk arrangement voor hun zondagse vieringen. Door meervoudig gebruik moeten geloofsgemeenschappen zich opnieuw verhouden tot de keuzes van hun eigen protestantse traditie in het kerkgebouw, die teruggaat tot op de alteratie. Hoewel protestanten geen expliciete theologie van het kerkgebouw hebben, reageren protestantse geloofsgemeenschappen wel op de vernieuwde herinnering aan het katholieke karakter van het kerkgebouw. Zij komen in aanraking met hun eigen geschiedenis en herijken hun theologische positie. Eventuele wijzigingen in de eredienst zijn dan bijvoorbeeld de kijkrichting in

de vieringen, gebruik van het hoogkoor, frequentie en vorm van de avondmaalsvieringen, soberheid en stijl van kerkinrichting en het aanhouden dan wel veranderen van hun muzikale repertoire. De geschiedenis van de alteratie is goed herkenbaar in het historische kerkmeubilair (koorhekken, tekstborden, preekstoelen, banken, etc.) waarmee protestanten hun stempel op het kerkgebouw zetten. De reacties op de toegenomen zichtbaarheid van het pre-reformatorische verleden, leiden tot verschillende reacties bij de geloofsgemeenschappen. Meest opmerkelijk is wat dit betreft het verschil in de keuzes in de Sint-Joriskerk (aansluitend op de keuzes van de alteratie) en die van de Oude Kerk (aansluitend op de katholieke structuur van de eredienst en van het kerkgebouw). De Oudekerkgemeente heeft het pre-reformatorische katholieke karakter van het kerkgebouw in een oecumenisch profiel opgenomen, waarmee de liturgie site-specifiek gemaakt is. Daarnaast kan ook de keuze van de Sint-Joriskerk om de lijn van protestants gebruik van het kerkgebouw voort te zetten, als site-specifiek worden aangemerkt. De wijkgemeente van de Sint-Joriskerk koos een ander ijkpunt in de geschiedenis van het kerkgebouw. In specifieke oecumenische vieringen die incidenteel in al deze kerkgebouwen voorkomen, worden diverse katholieke symbolen en gebruiken in de liturgie opgenomen.

Nog een ander effect van meervoudig gebruik is dat een denkschema waarin kerk en wereld worden voorgesteld als domeinen van gelovigen versus ongelovigen, de kerkmuren als scheidslijn tussen die domeinen in meervoudig gebruikte kerkgebouwen minder goed herkenbaar worden. Een geloofsgemeenschap kan deze scheidslijn wel nadruk blijven geven in bijvoorbeeld de eigen prediking.

Afnemende zichtbaarheid van geloofsgemeenschappen en gebruiksovereenkomsten

Het geschikt maken van monumentale stadskerken voor meervoudig gebruik vergt investeringen die resulteren in toegenomen transparantie, toegankelijkheid, gebruiksvriendelijkheid en veiligheid van de kerkgebouwen. De kerkgebouwen komen weer beter in beeld als onderdeel van de stedelijke infrastructuur en de plaatselijke overheid erkent het publieke karakter van deze kerkgebouwen. De eigenaren van de meervoudig gebruikte kerkgebouwen werken aan *branding* ('merkvoering') om hun kerkgebouw goed in de markt te zetten, met name de Grote Kerk in Zwolle en de Oude Kerk in Amsterdam. De geloofsgemeenschappen participeren niet of nauwelijks in de merkvoering en ambiëren dat ook niet; zij profileren zich op hun

eigen websites en via eigen media. De eigenaren en geloofsgemeenschappen verwijzen op hun websites nauwelijks naar elkaar. Een geloofsgemeenschap verwijst meestal wel naar de eigenaar, maar niet andersom. Op dat patroon zijn er enkele uitzonderingen. Intensiever gebruik maakt strikte regulering van tijd noodzakelijk en kan aanleiding zijn om de tijd die de geloofsgemeenschap ter beschikking heeft, in te korten. Bij meervoudig gebruik is de zichtbaarheid van geloofsgemeenschappen buiten erediensten om gering.

Eigenaren nemen eventuele afname in het kerkbezoek waar en stellen de specifieke privileges van een geloofsgemeenschap soms opnieuw ter discussie. Afnemende zeggenschap van geloofsgemeenschappen wordt dan zichtbaar in veranderende gebruiksovereenkomsten.

Over het kerkelijk meubilair nemen eigenaren en architecten besluiten vanuit hun eigen waarderingskader en vanuit hun visie op de kerkruimte, terwijl het voor een geloofsgemeenschap eerder huiselijk gebruiksmeubilair is dat van belang is voor de afbakening van de kerk-in-de-kerk.

Gebruiksovereenkomsten tussen eigenaren en geloofsgemeenschappen onderstrepen dat er sprake is van speciale privileges ten opzichte van andere (incidentele) huurders. Bij herziening van de overeenkomsten vervallen de ongebruikte rechten. De overeenkomsten kunnen niet anticiperen op onvoorziene situaties en op initiatieven van derden. Interpretatie over de juiste naleving van een overeenkomst is ook een kwestie. De overeenkomsten bieden weinig ruimte aan eventuele nieuwe plannen, waardoor overeenkomsten vooral geschikt zijn om de status quo op het moment van afsluiten te consolideren. De overeenkomsten worden sterk bepaald door de onderliggende feitelijke juridische verhouding waarbij de eigenaar de sterkste positie heeft, hoewel ook de mate van wederzijdse afhankelijkheid bepaalt hoe de verhoudingen zich verder ontwikkelen. De bestuurders kennen de juridische positie en de inhoud van de overeenkomsten, maar dat geldt zeker niet voor alle gebruikers, zoals de vrijwilligers. Het gebrek aan kennis over de juridische relatie beïnvloedt soms wel de percepties en wederzijdse verwachtingen. De gebruiksovereenkomsten zijn belangrijk voor de contractanten als weerslag van afspraken om op terug te vallen, maar hun reikwijdte moet niet worden overschat.

Geloofsgemeenschappen richten zich voor hun gebruik van de kerkruimte voornamelijk op het kerk-in-de-kerk deel met uitzondering van de Utrechtse remonstranten die dergelijke markeringen niet in de ruimte aanbrengen. De invulling van een

sociaal, maatschappelijk en cultureel profiel zoals een geloofsgemeenschap dat voorstaat, valt niet noodzakelijk samen met de visie van de eigenaar van het kerkgebouw. Een eigenaar van een kerkgebouw beschouwt het publieke bereik van een geloofsgemeenschap meestal als smal, vanwege de gerichtheid op eigen leden of op een eigen deelpubliek.

Aandacht voor de materialiteit

De grote onderhoudsopgave bevordert een intensieve exploitatie, die naast traditionele vormen van verhuur, vernieuwingen en experimenten met zich meebrengt. Erfgoedorganisaties en overheden volgen de ontwikkelingen van het meervoudig gebruik kritisch, omdat behoud en vernieuwing op gespannen voet met elkaar staan. Tussen de eigenaar en de geloofsgemeenschap speelt die spanning veel minder. De verklaring daarvoor is, dat eigenaren, erfgoedorganisaties en overheidsinstanties een specifieke visie op het kerkgebouw hebben als erfgoed, waarbij die visies kunnen botsen. Protestantse geloofsgemeenschappen hebben geen expliciete visie op het kerkgebouw als geheel en denken zelf niet allereerst in termen van erfgoed. Geloofsgemeenschappen reageren wel op de effecten van de visies van anderen, met name als een veranderend beleid voor hen ervaarbaar wordt in het kerkgebouw. Effecten op de condities voor de erediensten liggen het meest gevoelig. Hun eigen omgang met het kerkgebouw is buiten de erediensten eerder functioneel: het kerkgebouw verdient en vergt goed onderhoud, maar voor de geloofsgemeenschap is het kerkgebouw niet heilig. Protestantse geloofsgemeenschappen leggen theologisch eerder accent op tijd dan op ruimte. Het begrip ruimte komt zelfs nauwelijks voor in het taalgebruik van protestantse theologen; het gaat eerder over 'plaats'.¹ Ruimte wordt in de kerkelijke taal snel een metaforisch begrip: 'er is ruimte voor de ziel' of 'er is plaats voor ontmoeting van God en mensen'. Protestantse geloofsgemeenschappen noemen het fysieke van het kerkgebouw wel, maar leiden de aandacht vaak snel van het fysieke af. De eigen esthetiek en de materialiteit blijft meestal onbesproken. Enerzijds is het juist het leeg laten van ruimte en het niet als heilig beschouwen van de kerkruimte, dat het meervoudig gebruik mogelijk maakt in kerkgebouwen met protestantse geloofsgemeenschappen. Anderzijds zet het meervoudig gebruik de protestantse geloofsgemeenschappen aan om zich met de materialiteit van het

¹ In Engelstalige theologische publicaties gaat het zelden over 'space' en vaker over 'place'.

kerkgebouw bezig te houden; ze moeten immers reageren op de initiatieven van anderen in het kerkgebouw.

Bestuursculturen

Interne ontwikkelingen van geloofsgemeenschappen, zoals veranderingen (i.c. vaak afname) van financiële en bestuurlijke draagkracht, werken door in hun positie in het meervoudig gebruikte kerkgebouw. Vanwege andere gebruikers en initiatieven van buiten moeten geloofsgemeenschappen zich verhouden tot het veranderend beleid omtrent het kerkgebouw. Hun interne bestuurlijke cultuur komt in aanraking met de bestuurlijke cultuur van eigenaren en van derden. De gang van zaken binnen protestantse besturen is buiten die kring grotendeels onbekend. Via kerkelijke kanalen viel te achterhalen wat zich ongeveer bestuurlijk had afgespeeld in bepaalde kwesties. Die dynamiek speelt zich vooral achter de schermen af en manifesteert zich nauwelijks in het publieke domein. Dat is anders bij enkele rechtszaken en andere vormen van publieke confrontaties, zoals van erfgoedorganisaties die tegenover een eigenaar komen te staan. Bij dergelijke conflicten over passend gebruik van het kerkgebouw, zijn de geloofsgemeenschappen niet (of niet zichtbaar) betrokken.

De stichtingen van de kerkgebouwen in Zwolle en Amsterdam passen ondertussen hun beleid binnen enkele jaren aan de snel veranderende omstandigheden aan, zoals blijkt uit hun jaarverslagen. In Zwolle veranderde de stichting de doelstelling. Geloofsgemeenschappen ervaren dat de ontwikkelingen van het kerkgebouw zich steeds meer buiten hun eigen invloed afspelen. Meervoudig gebruik van het kerkgebouw is daarom ook een (onvoorziene) aanleiding voor nieuwe bezinning van de geloofsgemeenschappen op hun eigen identiteit en hun verhouding tot het meervoudig gebruikte kerkgebouw.

Doorgaande ontkerkelijking

In het meervoudig gebruikte kerkgebouw hebben gebruikers elk hun eigen visie, waarbij het de vraag is hoe deze visies zich tot elkaar verhouden. Eelco van Es schreef in zijn artikel over de ontwikkeling van 50 jaar Groninger kerken over de positie van kerkelijke – en erfgoedorganisaties: ‘De erkenning dat het eigen lot en dat van de objecten die daarmee verbonden zijn, niet meer afhangt van de eigen

coherente visie is de kern van de secularisatie.² Met deze korte typering duidt hij op de loskoppeling van ‘een eigen coherente visie’ (bijv. het beleid van een protestantse geloofsgemeenschap) van het lot van onder meer ‘de objecten’, zoals ook de kerkgebouwen zelf. Een geloofsgemeenschap (of een erfgoedorganisatie) kan best een coherente visie hebben, maar het is zeer de vraag of deze ook betekenis heeft voor anderen. Met de ‘kern van de secularisatie’ verwijst Eelco van Es naar het veranderde krachtenveld. In meervoudig gebruikte kerkgebouwen is de geloofsgemeenschap niet meer allesbepalend, en uiteindelijk is niemand dat. Ook de eigenaren kunnen zich niet alle zeggenschap toe-eigenen. Eigenaarschap is gelaagder dan de juridische constructie van het moment. Een geloofsgemeenschap kan het religieuze of het sacrale niet claimen met een enkel beroep op de eigen erediensden. Erfgoedorganisaties kunnen vanuit hun zorg om het behoud niet volstaan met een eenduidig pleidooi voor conserverend (of ander) beleid. Overheden kunnen niet op basis van hun eigen bevoegdheden alle kaders bepalen. Voor zover deze partijen toch proberen om hun specifieke rol sterker te laten gelden, stuiten ze op elkaar. Door het meervoudig gebruik wordt secularisering zichtbaar als een proces van voortdurende herschikking, waarin de diverse belanghebbenden bepaalde rollen en verantwoordelijkheden hebben en daar ook mee experimenteren. Ze eigenen zich soms iets toe, dat door (een van de) anderen ofwel wordt geaccepteerd ofwel wordt aangevochten. Het proces is allerminst lineair en ook niet altijd voorspelbaar. Op basis van mijn bevindingen lijken de schurende belangen en zienswijzen op (soms persoonlijke) ruzies uit te kunnen lopen. Als dat gebeurt is het kerkgebouw niet meer het meest gezamenlijke, maar in het slechtste geval eerder het lijdend voorwerp of de ‘vergeten partner’. De interacties in de kerkgebouwen worden, tijdens of na bepaalde confrontaties, gevolgd door reflectie van de betrokkenen op hun eigen veronderstellingen en waarden. In gunstige situaties leidt dit tot meer kennis en begrip voor de respectieve verantwoordelijkheden en tot verbeterde verhoudingen.

Meest opvallend is dat de dynamiek tussen de gebruikers leidt tot een versterkte positie van het kerkgebouw. Op basis van de historische gebruiksgeschiedenis was al duidelijk dat meervoudig gebruik goed past bij de monumentale stadskerken, maar de actuele ervaringen wijzen uit dat het potentieel van kerkgebouwen nog volop wordt geëxploreerd en nog lang niet is uitgeput. Juist de meerdere en diverse gebruikers zijn opmerkelijk en reageren op allerlei specifieke kenmerken van het kerkgebouw, waaronder ook de verdwenen objecten en de beschadigingen uit het verleden. Het erfgoedkarakter biedt veel aanknopingspunten voor het presenteren

² Van Es 2019, p. 22.

van actuele vraagstukken in het kerkgebouw. Het kerkgebouw is eigenstandiger geworden en heeft potentieel om te verbinden.

Het begrip ontkerkelijkheid is in de context van meervoudig gebruik wat paradoxaal. Ontkerkelijkheid wordt gewoonlijk in verband gebracht met afnemend kerkbezoek in zondagse erediensten en de afkalking van kerkelijk instituties. Voor wie niet bij een bepaalde geloofsgemeenschap hoorde, was het kerkgebouw nagenoeg gesloten. In de eenentwintigste eeuw nam de trend van publieke openstelling echter een enorme vlucht en stegen de bezoekersaantallen van monumentale stadskerken. Zo gezien zetten steeds meer mensen voet in de kerk, zij het allang niet meer alleen voor de eredienst, en kunnen zij sacraliteit van en in het kerkgebouw ervaren (al hoeft dat niet). Voor bijeenkomsten die bedoeld zijn om bezoekers 'sacraliteit' te laten beleven, valt op dat dit meestal minder op het woord (de protestantse focus) gericht is en vaker door stilte en muziek wordt vormgegeven en eventueel door beeldende kunst,³ specifieke performances⁴ en rituelen. Daarbij worden de opstelling en tijd van de dag gekozen die dit ondersteunen. Het maatschappelijk draagvlak voor investering in onderhoud van religieus erfgoed is groot.⁵

Sacraliteit van de kerkgebouwen

Wat zegt de interactie tussen eigenaar, geloofsgemeenschap en kerkgebouw over de veranderende plaats die religieus erfgoed in de Nederlandse samenleving inneemt? Ik veronderstelde dat het meervoudig gebruikte kerkgebouw een proeftuin zou zijn waarin aan de hand van concrete interacties duidelijk zou worden hoe de plaats van religie in de samenleving aan het veranderen is, toegespitst op de veranderende plaats van religieus erfgoed in de samenleving. Door het gebruik van de ruimte en de tijd te beschrijven in de context van specifieke gebruiksgeschiedenissen in deze vier stadskerken, heb ik aangetoond dat er inderdaad sprake is van belangwekkende verschuivingen. Meest opvallend is dat de diverse gebruikers en de eigenaren zich expliciet tot het religieuze en sacrale in en van de kerkgebouwen verhouden. Deze omgang kent een zekere vrijmoedigheid omdat de eigenaren los van kerkelijk gezag zelf kunnen bepalen welk gebruik zij passend vinden. Zij erkennen het specifieke

3 Rosen 2015; De Wal 2020.

4 Van den Hemel 2020.

5 Beekers 2017; Reinstra en Strolenberg 2020 p. 15-30.

karakter van deze monumentale stadskerken waarin seculariteit en sacraliteit op een nieuwe manier met elkaar verbonden zijn. Dat komt bijvoorbeeld tot uitdrukking in activiteiten die in de naamgeving verwijzen naar bestaande christelijke rituelen en hoogtijdagen. Deze bijeenkomsten worden gepresenteerd als uitingen die van nature in de kerkgebouwen passen. Voorbeelden daarvan zijn Allerzielen en de diverse nachtlucht-bijeenkomsten. Voor wat betreft de rituele handelingen gaat het om sobere handelingen (kaarsjes aansteken, stilte faciliteren). Daarmee willen de initiatiefnemers een breed publiek bereiken waarbij de drempel om deel te kunnen nemen, laag gehouden wordt.

De geloofsgemeenschappen zijn vrij gebleven om hun erediensten vorm te geven naar eigen inzicht. Zij ontkomen er ondertussen niet aan dat zij moeten reageren op de aanwezigheid van andere gebruikers en op de veranderingen in het kerkgebouw zelf. Geloofsgemeenschappen worden teruggeworpen op de vraag op welke manier zij kerk willen en kunnen zijn in de stad binnen de voorwaarden van het meervoudige gebruik. Zij zijn zich bewuster geworden van de relatie tussen het kerkgebouw en hun eredienst, juist omdat die relatie niet altijd even vanzelfsprekend is gebleken in de wisselende omstandigheden. Voor sommige protestantse gemeenschappen is het ongewoon om zich zo expliciet met het kerkgebouw bezig te moeten houden of er zelfs een soort theologie over te moeten ontwikkelen, omdat het in kan gaan tegen hun voorkeur om het geloofs- en gemeentelven allereerst als geestelijk te willen zien.

De geloofsgemeenschappen spelen een specifieke rol in het meervoudig gebruik van monumentale stadskerken, maar die rol is tegelijk (meestal) bescheiden en neemt binnen het geheel van de grote exploitatieopdracht af. Aan de geloofsgemeenschappen is religie of sacraliteit gekoppeld, zonder dat zij dit exclusief kunnen claimen. Geloofsgemeenschappen dragen bij aan het levend houden van het monument door hun erediensten in samenspel met de architectuur vorm te geven, met een prominente rol voor muziek en met hun gebruik van het kerkelijk meubilair. Zij doen dat ook door hun eigen begrip van doorgaande geschiedenis liturgisch in het kerkgebouw te verbeelden. Daarnaast blijken andere gemeenschappen en individuele kunstenaars eveneens naar dergelijke verbindingen op zoek te gaan. Deze praktijken horen bij de *'habitus of conservation of the past'*⁶ en maken daarom integraal deel uit van het *religious heritage complex*. Voor de beleidsontwikkeling van zorg

6 Isnart and Cerezales 2020, p. 6.

voor het religieus erfgoed komen de eigenaren, erfgoedorganisaties en overheden nadrukkelijk in beeld. De publieke functie van kerkgebouwen is door de ontkerkelijking duidelijk toegenomen. Het christendom zoals dat in meervoudig gebruikte kerkgebouwen naar voren komt, zowel historisch als in het hedendaagse pluriforme gebruik, is van een gelaagd karakter. De eigenaren van het religieus erfgoed proberen het erfgoed meestal zo te presenteren dat iedereen zich ertoe kan verhouden. Het proces om de relatie tussen religie en erfgoed verder te doorgronden, is volop in ontwikkeling. De christelijke traditie zoals die weerslag kreeg (en nog steeds krijgt) in meervoudig gebruikte kerkgebouwen, wordt gepresenteerd als iets dat toegankelijk is voor zeer gevarieerde groepen bezoekers. Als religie enkel verbonden zou worden aan geloofsgemeenschappen, dan zou met hun afnemende zichtbaarheid ook religie uit beeld verdwijnen.

De uitkomst van dit onderzoek is dat het kerkgebouw zelf religie en liturgische (en devotionele) geschiedenis blijvend in zich draagt en voortdurend uitnodigt tot interactie. Het kerkgebouw overstijgt de afzonderlijke groepen. De maatschappelijke context van ontkerkelijking is een gegeven, maar een toegankelijk meervoudig gebruikt kerkgebouw kan, ook als het gesproken woord minder centraal komt te staan, een sterk monument zijn waarin de gebruiksgeschiedenis is opgeslagen. De monumentale stadskerk is religieus erfgoed dat meebeweegt tot in de huidige tijd. Discussies die daarmee gepaard gaan, betreffen het karakter van eigenaarschap. De stichtingen die voor exploitatie verantwoordelijk zijn, nemen in hun presentatie als cultureel ondernemers inmiddels begrippen als dienstbaarheid en gemeenschap op en presenteren zich als hoeder van de sacraliteit van het kerkgebouw. Het aloude toezicht op een 'passend gebruik' van het kerkgebouw en het bepalen van wat dat is, wordt langzaam tot een meer gezamenlijke oefening.

Mogelijk vervolgonderzoek

Het kerkgebouw krijgt gaandeweg een sterke nadruk als een gebouw met erfgoedkarakter: de verbinding met de stadsgeschiedenis, de publieke openstelling, de culturele ambities en de verbindingen tussen heden en verleden. Het meervoudig gebruikte kerkgebouw onttrekt zich duidelijk aan claims van een van de afzonderlijke gebruikers. Het erfgoedkarakter van kerkgebouwen wordt daarnaast versterkt door de verbindingen tussen kerkgebouwen onderling, onder meer zoals dat zichtbaar wordt gemaakt in initiatieven als het Grootste Museum van Nederland, een

initiatief van Museum Catharijneconvent. Voor verder onderzoek zou een analyse van het narratief dat zich in dit netwerk ontwikkelt met meerdere monumentale stadskerken en ander religieus erfgoed interessant zijn. Er is bij monumentale stadskerken zowel aandacht voor de specifieke contexten als voor het creëren van een samenbindend verhaal. Ze lijken baat te hebben bij de versterking van hun profiel in de diverse steden waarin ze samen een zekere uniformiteit ontwikkelen, terwijl ze ook met elkaar concurreren. Wat is de plaats die eventuele geloofsgemeenschappen hierbij innemen? Hoe verhouden zij zich tot het narratief dat zich over religieus erfgoed ontwikkelt? Is het patroon van respons dat zich aftekent tussen de diverse protestantse stromingen in deze studie, ook herkenbaar bij een grotere selectie van monumentale stadskerken? Hoe wordt de publieke toegankelijkheid van christelijke traditie in religieus erfgoed (in historisch en hedendaags gebruik) geconstrueerd? Dergelijk vervolgonderzoek naar de infrastructurele posities van monumentale stadskerken in een groter netwerk zou de kennis over de manifestatie van monumentale stadskerken als erfgoed kunnen verdiepen.

Literatuurlijst

- Asselt, Willem J. van (2007). 'The prohibition of images and protestant identity'. *Iconoclasm and Iconoclasm. Struggle for Religious Identity. Second Conference of Church Historians*. Willem van Asselt, e.a. (eds). Leiden/Boston: Brill, 299-311.
- Barnard, Marcel (2019). 'Art as Sacrament'. *Stellenbosch Theological Journal (supplement)*, Vol. 5, nr. 2, 13-28.
- Barnard, Tjaard (2006). *Van 'verstoten kind' tot belijdende kerk. De Remonstrantse Broederschap tussen 1850 en 1940*. Amsterdam: De Bataafse Leeuw.
- Beekers, Daan, en Pooyan Tamimi Arab (2016). 'Dreams of an Iconic Mosque: Spatial and Temporal Entanglements of a Converted Church in Amsterdam'. *Material Religion*, Vol. 12, nr. 2, 137-164.
- Beekers, Daan (2017). 'De waarde van verlaten kerken'. *Gods huis in de steigers. Religieuze gebouwen in ontwikkeling*. Oskar Verkaaik, met bijdragen van Daan Beekers en Pooyan Tamimi Arab. Amsterdam: Amsterdam University Press, 161-192.
- Belderbos, Stefan (2015). 'Performancekunst als nieuw ritueel'. *Hedendaagse kunst in Nederlandse kerken 1990-2015. Van Jan Dibbets tot Tinkebell*. Joost de Wal (red). Eindhoven/ Amsterdam: Uitgeverij Lectoris, 186-191.
- Belderbos, Stefan (2018). 'Slalom tussen zwarte dozen. De installatie 'Na' van Christian Bolstanski in de Oude Kerk van Amsterdam'. *Laetare* 34, nr. 2, 18-22.
- Bibby, Reginald W., and Merlin B. Brinkerhoff (1973). 'The Circulation of the Saints: A Study of People Who Join Conservative Churches'. *Journal for the Scientific Study of Religion*, Sep. 1973, Vol. 12, nr. 3, 273-283.
- Bisseling, Harry, Henk de Roest, en Peet Valstar, red. (2011). *Meer dan hout en steen. Handboek voor sluiting en herbestemming van kerkgebouwen*. Zoetermeer: Boekencentrum.

- Boers, Thijs (2015). 'Jan Hartman, stichter van de natie'. *Ons' Lieve Heer op Solder, Our Lord in the Attic*. Thijs Boers, e.a., red. Amsterdam: Museum Ons' Lieve Heer op Solder / Lectura Cultura, 29-49.
- Borgman, Erik (2015). *Waar blijft de kerk. Gedachten over opbouw in tijden van afbraak*. Baarn/Antwerpen: Adveniat/ Halewijn Uitgeverij.
- Bosman, Frank G. (2017). 'Deze grond is heilig. Cultuurtheologische overwegingen bij de herbesteding van kerkgebouwen'. *Levende stenen. Een theologie van kerkelijk erfgoed*. Petra Stassen, red. Heeswijk-Dinther: Berne Media, 100-139.
- Bosman, Mijne, Johan Goud en Marius van Leeuwen, red. (2006). *Een weg van vrijheid. Reflecties bij de nieuwe remonstrantse belijdenis*. Meinema: Zoetermeer.
- Braak, Jolien van (2015). 'Tussen onderwerping en autonomie. Spreken over beeldende kunst in de reformatische gezindte'. *Venster op refodomes. Bevindelijk gereformeerden en moderne kerkbouw*. Anneke Pons, red. Apeldoorn: Labarum Academic, 269-293.
- Braak, Jolien van (2016). 'Hosting Transcendence in Immanence. A Postmodern Theological Reconstruction of a Dialogue between Site-specific Contemporary Visual Art and a Monumental Church Building'. *Jaarboek voor Liturgieonderzoek* 32, 41-66.
- Braunlein, Peter J. (2017). 'Die materielle Seite des Religiösen. Perspektiven der Religionswissenschaft und Ethnologie', in *Architekturen und Artefakte, Veröffentlichungen der Sektion Religionssoziologie der Deutschen Gesellschaft für Soziologie*. Uta Karstein und Thomas Schmidt-Lux, Hrsg. Springer USA, 25-47.
- Brak, Marja, Jaap van der Steeg en Dick Westerveld (2020). *Amersfoorts Sint-Joriskerk van de middeleeuwen naar morgen*. Amersfoort: Stichting Vrienden van de Sint-Joriskerk Amersfoort.
- Breij, Mieke (2021). *De kerk is wat ze viert. 100 Jaar Liturgische Kring*. Utrecht: Kokboekencentrum Uitgevers.
- Brenneman, Robert, and Brian J. Miller (2016). 'When Bricks Matter: Four Arguments for the Sociological Study of Religious Buildings'. *Sociology of Religion*, Vol. 77, nr. 1, 82-101.
- Broeksteeg, Hansko (2011) 'Subsidiëring door gemeenten van instellingen op religieuze grondslag. Over de praktische gevolgen van verschillende visies op de scheiding van kerk en staat'. *Overheid, recht en religie*. Hansko Broeksteeg en Ashley Terlouw, red. Serie Staat en Recht, deel 5. Radboud Universiteit Nijmegen: Kluwer Deventer, 39-52.

- Brown, David (2004). *God and the Enchantment of Place: Reclaiming Human Experience*, Oxford: Oxford Scholarship Online.
- Burchardt, Marian, und Stefan Höhne (2015). 'The Infrastructures of Diversity: Materiality and Culture in Urban Space – An Introduction'. *New Diversities*, Vol 17, nr. 2, 1-13.
- Burchardt, Marian (2017). 'Infrastrukturen des Religiösen: Materialität und urbane Ordnungsregime'. *Architekturen und Artefakte, Veröffentlichungen der Sektion Religionssoziologie der Deutschen Gesellschaft für Soziologie*. Uta Karstein und Thomas Schmidt-Lux, Hrsg. Springer USA, 233-250.
- Calvert, Arran J. (2018). *Durham Cathedral can be whatever you want it to be: Examining the negotiation of space and time*. @The Author, University of St. Andrews, UK. *Ethnography* 0(00) 1-19.
- Chao-Duivis, Monica (2017). 'Juridische aspecten van beheer en eigendom van kerkelijk vastgoed'. *Levende stenen. Een theologie van kerkelijk erfgoed*. Petra Stassen, red. Heeswijk-Dinther: Berne Media, 53-99.
- Cossee, Eric H. (1994). 'Kerkbouw en kerkinrichting bij de remonstranten'. *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 10, 73-119.
- Dael, Peter van (1988). 'De Oude Kerk te Amsterdam'. *Vroomheid op de Oudezijds. Drie Nicolaaskerken in Amsterdam*. Marco Blokhuis, red. Amsterdam: Stichting Museum de Amstelkring Amsterdam/De Bataafse Leeuw, 9-35.
- Duttweiler, Stefanie (2017). 'Grenzarbeit zwischen Sakralisierung und Profanität. Multireligiöse Räume in nicht-religiösen Kontexten'. *Architekturen und Artefakte*. Uta Karstein und Thomas Schmidt-Lux, Hrsg. Springer USA, 193-211.
- Emmens, Karel (2012). *De St.-Joriskerk in Amersfoort. Een middeleeuwse kerk voor stad en kapittel*. Amersfoort: Bekking & Blitz Uitgevers B.V.
- Es, Eelco van (2019). 'Mens en steen. Vijftig jaar Stichting Oude Groninger Kerken'. *Groninger Kerken*. Januari 2019. Uitgave Stichting Oude Groninger Kerken, 3-23.
- Fischer, Joachim (2017). 'Gebaute Welt als Schweres Kommunikationsmedium der Gesellschaft. Architektur und Religion aus architektursoziologischer Perspektive'. *Architekturen und Artefakte, Veröffentlichungen der Sektion Religionssoziologie der Deutschen Gesellschaft für Soziologie*. Uta Karstein und Thomas Schmidt-Lux, Hrsg. Springer USA, 49-69.

- Galenkamp, Marlies (2011). 'Als de dienst het toelaat. Over de weigerambtenaar en de gewetensvrijheid.' *Overheid, recht en religie*. Hansko Broeksteeg en Ashley Terlouw, red. Serie Staat en Recht, deel 5. Radboud Universiteit Nijmegen: Kluwer Deventer, 283-298.
- Gieryn, Thomas F. (2002). 'What Buildings Do'. *Theory and Society*, Vol, 31, nr. 1. February 2002, 35-74.
- Goud, Johan (2001). 'Spelen met de ernst: de kunst als onberekenbare bondgenoot'. *Een beetje geloven. Actualiteit en achtergronden van het vrijzinnig christendom*. Willem B. Drees, red. Meppel: Uitgeverij Balans, 117-128.
- Grandjean, Jacqueline (2015). 'Oude Kerk Amsterdam. Nieuwe kunst in de Oude Kerk'. *Hedendaagse kunst in Nederlandse kerken 1990-2015. Van Jan Dibbets tot Tinkebell*. Joost de Wal, red. Eindhoven/ Amsterdam: Uitgeverij Lecturis, 93-100.
- Grandjean, Jacqueline (2018). 'De betekenis van de Oude Kerk'. *De Oude Kerk van Amsterdam*. Gert Eijkelboom e.a., red. *Honderdtiende Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum*. Amsterdam: Uitgeverij Virtùmedia i.s.m. het Genootschap Amstelodamum en met dank aan de Oude Kerk, 208-221.
- Hageman, Mariëlle (2003). *Het Adam boek 1275-2003*. Amsterdam/Bussum: Gemeentearchief Amsterdam en Uitgeverij THOTH.
- Hasselt, J.F.B. van (1948). *Amersfoort rondom zijn toren*. Heemschutserie deel 58. Amsterdam: Albert de Lange.
- Hellenberg Hubar, Bernadette van, en Marij Coenen (2021). 'Nederlands religieus erfgoed op Facebook | Tussen data en debat'. *Vitruvius, onafhankelijk vakblad voor erfgoedprofessionals* 14, 21-28.
- Hemel, Ernst van den (2020). *Passie voor de Passie. De Matthäus, The Passion en andere passiespelen in ontkerkelijkt Nederland*. Utrecht: Ten Have.
- Hiemstra, Yvonne (2022). *Omstreden maaltijd. Debatten over de kerkelijk-liturgische maaltijd in de Nederlandse vrijzinnigheid*. Hilversum: Uitgeverij Verloren.
- Hoenderdaal, G.J. (1977). *Risikant spel. Liturgie in een geseclariseerde wereld*. 's-Gravenhage: Boekencentrum.
- Hoksbergen, C. (1985). 'Uit ieder volk verkoren ...'. *De bruid aan de Eem. Grepen uit de Amersfoortse Kerkgeschiedenis*. Amersfoort: Uitgave van de Gereformeerde Kerken van Amersfoort-Centrum, Amersfoort-West en Leusden, 9-31.
- Hulzen, A. van (1985). *Utrechtse kerken en kerkgebouwen*. Baarn: Bosch & Keuning nv.

- Isnart, Cyril, and Nathalie Cerezales (2020). *The Religious Heritage Complex. Legacy, Conservation, and Christianity*. Bloomsbury Studies in Material Religion.
- Janse, Herman (2004). *De Oude Kerk te Amsterdam. Bouwgeschiedenis en restauratie*. Zwolle/Zeist: Waanders / Rijksdienst voor de Monumentenzorg, https://www.dbnl.org/tekst/jans353oude01_01/.
- Jelsma, Door (2011). 'Van traditioneel gebruik tot herbestemming. Transformatie als kans voor kerk en samenleving'. *Meer dan hout en steen. Handboek voor sluiting en herbestemming van kerkgebouwen*. Harry Bisseling, Henk de Roest, en Peet Valstar, red. Zoetermeer: Boekencentrum, 111-148.
- Kan, Fred van (2018). *Het Capittel van Sint-Joris te Amersfoort. Een geschiedenis van 'Eerwaardige wijze ende seer beminde heeren'*. Hilversum: Verloren.
- Kennedy, James, and Markha Valenta (2006). 'Religious Pluralism and the Dutch State: Reflections on the Future of Article 23'. *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*. W.B.H.J. van de Donk e.a. (red). WRR: Amsterdam University Press, 337-351.
- Knott, Kim (2015). 'Walls and Other Unremarkable Boundaries in South London: Impenetrable Infrastructure or Portals of Time, Space and Cultural Difference?'. *New Diversities*, Vol 17, nr. 2, 15-34.
- Kroesen, Justin (2014). 'Na de beeldenstorm. Continuïteit en verandering in het gebruik van middeleeuwse kerkruimten in Nederland na de reformatie, met bijzondere aandacht voor het koor'. *Jaarboek voor liturgieonderzoek* 30, 137-163.
- Kurpershoek, Ernest (1999). *De Nieuwe Kerk Amsterdam*. Ernest Kurpershoek, John Vrieze en Heleen van Ketwich Verschuur, red. Amsterdam: Uitgave Stichting Winkel De Nieuwe Kerk.
- Kuyk, Elza (2017). 'Tolerantie als ecclesiologische waarde. Een verkenning bij de remonstrantse traditie'. *Verdraagzaamheid, tijd en context. Remonstrants theoloog Le Clerc en remonstrantse denkers van nu*. Lense Lijzen, Elza Kuyk en Bert Dicou, red. Amsterdam: Arminiusreeks nr. 3, Arminius Instituut, 17-38.
- Kuyk, Elza (2018a). 'Monstrans'. *Muziek en Liturgie* 87, nr. 6, 36-37.
- Leeuwen, Marius van, en Marina Slootmans, red. (2008). *Een gering gebeuren – een rijk symbool. Remonstranten en de doop!* Utrecht: Remonstrantse Broederschap.

- Lieburg, Fred A. van (1996). 'Publieke gereformeerde eredienst in een grote Hollandse stadskerk (zestiende tot negentiende eeuw)'. *De Laurens in het midden. Uit de geschiedenis van de Grote Kerk van Rotterdam*. F.A. van Lieburg, J.C. Okkema en H. Schmitz, red. Leiden: Backhuys Publishers, 187-224.
- Lint, Roos van der (2020). 'Tegen het donker, laten wij zingen. Controverse in de Amsterdamse Oude Kerk'. *De Groene Amsterdammer*, 20 februari 2020, 144, nr. 8, 50-53.
- Löfgren, Eva, and Ola Wetterberg (2020). 'The Church Building as Practiced Duality of Religion and Heritage'. *The Religious Heritage Complex. Legacy, Conservation, and Christianity*. Cyril Isnart and Nathalie Cerezales, eds. Bloomsbury Studies in Material Religion, 15-35.
- Lukken, Gerard (1999). *Rituelen in overvloed. Een kritische bezinning op de plaats en de gestalte van het christelijk ritueel in onze cultuur*. Baarn: Gooi en Sticht.
- Lukken, Gerard (2008). 'Betekenislagen van het kerkgebouw. Een benadering vanuit de recente tensieve semiotiek.' *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 24, 119-138.
- Meliesie-Appelhof, Ank (z.d. ongeveer 1982). *De Grote of St. Michaëlskerk in Zwolle*. Ach Lieve Tijd special. Speciale uitgave ten behoeve van het restauratiefonds van de Grote Kerk. Zwolle: Uitgeverij Waanders.
- Meyer, Birgit, David Morgan, and Crispin Paine (2005). 'Editorial Statement'. *Material Religion*, Vol. 1, nr. 1, 4-9.
- Meyer, Birgit (2012). *Mediation and the Genesis of Presence. Towards a Material Approach to Religion*. Oratie 19 oktober 2012, Faculteit Geesteswetenschappen, Universiteit Utrecht.
- Meyer, Birgit, and Mattijs van de Port, eds. (2018). *Sense and Essence. Heritage and the Cultural Production of the Real*. Berghahn: Material Mediations Series.
- Mochizuki, Mia M. (2009). 'Deciphering the Dutch in Deshima'. *Boundaries and their Meanings in the History of the Netherlands*. Benjamin Kaplan, Marybeth Carlson, Laura Cruz, eds. Leiden/Boston: Brill, 63-94.
- Mudde, Caroline Jacomine (2018). *Rouwen in de marge. De materiële rouwcultuur van de katholieke geloofsgemeenschap in vroegmodern Nederland*. (Dissertatie). Universiteit Utrecht: Questiones Infinitae. Publications of the Department of Philosophy and Religious Studies, Volume 117.

- Noach, Arnoldus (1939). *De Oude Kerk te Amsterdam. Biografie van een gebouw*. Amsterdam: N.V. Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij.
- Nissen, Peter (2014). 'Kerk zijn in het teken van de hoop', uit de serie *Goddeeltjes*. Zoetermeer: uitgave Remonstranten/Meinema.
- Pentcheva, Bissera V. (2020). 'Optical and Acoustic Aura in the Medieval Image: The Golden Retable of the Pentecost at Stavelot'. *Material Religion*, Vol. 16, nr. 1, 9-40.
- Pons, Anneke (2015). 'Klompen in een stille kerk'. *Venster op refodomes. Bevindelijk gereformeerden en moderne kerkbouw*. Anneke Pons, red. Apeldoorn: Labarum Academic, 189-220.
- Port, Mattijs van de, and Birgit Meyer (2018). 'Introduction. Heritage Dynamics. Politics of Authentication, Aesthetics of Persuasion and the Cultural Production of the Real'. *Sense and Essence. Heritage and the Cultural Production of the Real*. Birgit Meyer and Mattijs van de Port, eds. Berghahn: Material Mediations Series, 1-39.
- Reckwitz, Andreas (2012). 'Affective spaces: a praxeological outlook'. *Rethinking History*, Vol. 16, nr. 2, 241-258.
- Reinstra, Albert, en Frank Strolenberg, red. (2020). *Kerkgebouwen. 88 inspirerende voorbeelden van nieuw gebruik – van appartement tot zorgcomplex*. Wageningen: Uitgeverij Blauwdruk.
- Reijnen, Anne Marie (2015). 'Travellers, Dwellers and Citizens: An Ecumenical Journey of Faith Through Space'. *Communio Viatorum* LVII, nr. 2, 181-192.
- Riphagen, Hans (2021). *Church-in-the-Neighbourhood: A Spatio-Theological Ethnography of Protestant Christian Place-Making in the Suburban Context of Lunetten, Utrecht*. (Dissertatie). Vrije Universiteit, Faculteit Religie en Theologie.
- Roest, Hendrik Pieter de (2013). 'Losing a Common Space to Connect: An Inquiry into Inside Perspectives on Church Closure Using Visual Methods', *International Journal of Practical Theology* 2013, Vol. 17, nr. 2, 292-313.
- Rosen, Aaron (2015). *Art + Religion in the 21st Century*. London: Thames & Hudson.
- Sar, Ellen van der (2017). 'Heel Holland Bacht'. *Laetare* 33, nr. 3, 10-14.
- Siebrand, Heine (2020). *Een neus voor god. Van Benedictus Spinoza tot Franca Treur*. Oss: Uitgeverij Genoeg.

- Slis, P.L. (2006). *De Remonstrantse Broederschap. Biografische naamlijst 1905-2005. Gemeenten, landelijke organen, predikanten en proponenten, publicaties*. Delft: Eburon.
- Smit, Regien (2009). 'The Church Building: A Sanctuary or a Consecrated Place? Conflicting Views by Angolan Pentecostals and European Presbyterians'. *African Diaspora* 2, Leiden, 182-202.
- Spaans, Joke (2017). 'Een herinnerd religieus landschap: vroegmodern Amsterdam'. *Nieuwe Tijdingen. Sacrale ruimte in de vroegmoderne Nederlanden*. Liesbeth Geevers en Violet Soen, red. Leuven: Universitaire Pers Leuven, 129-154.
- Spaans, Joke (2021). 'Partakers with the Altar: Church Personnel and the Exploitation of Amsterdam's Public Churches, 1650-1795'. *Early Modern Low Countries* 5, 250-280 (open access).
- Stassen, Petra (2017). *Levende stenen. Een theologie van kerkelijk erfgoed*. Heeswijk-Dinther: Berne Media.
- Steeg, Jaap van der (2020). 'De bouwgeschiedenis (fasering)', paragrafen 4 t/m 11. Marja Brak, Jaap van der Steeg en Dick Westerveld, *Amersfoorts Sint-Joriskerk van de middeleeuwen naar morgen*. Amersfoort: Stichting Vrienden van de Sint-Joriskerk Amersfoort, 23-67.
- Steensma, Regnerus (1981). *KERKEN wat doe je ermee*. Baarn: Bosch & Keuning N.V.
- Stegeman, Derk (2020). *Dat wonderlijke kerkasiel. De non-stop viering in de Haagse Bethelkapel*. Middelburg: Skandalon Uitgeverij.
- Teerds, Hans (2015). 'Architectuur als uitdaging voor het reformatorische kerkgebouw'. *Venster op refodomes. Bevindelijk gereformeerden en moderne kerkbouw*. Anneke Pons, red. Apeldoorn: Labarum Academic, 239-268.
- Uytenbogaardt, Hans (1998). 'Kerkbouw en kerkgebouw'. *De weg van de liturgie. Tradities, achtergronden, praktijk*. Paul Oskamp en Niek Schuman, red. Zoetermeer: Meinema, 359-370.
- Veen, Willem van der (2006). 'Foto maakt veel herinneringen los. De Grote Markt twee jaar na de oorlog'. *Zwols Historisch Tijdschrift, special 'Een plaats van veel herinneringen: De Grote Markt'* 23/2.

- Vermeulen, Ben (2011) 'Over kerken en minaretten. De juridische status van 'religieuze gebouwen en plaatsen'. *Overheid, recht en religie*. Hansko Broeksteeg en Ashley Terlouw, red. Serie Staat en Recht, deel 5. Radboud Universiteit Nijmegen: Kluwer Deventer, 53-73.
- Verrips, Jojada (2020). 'Transilluminations: Making the Transcendent Transparent'. *Material Religion*, Vol. 16, nr. 1, 41-60.
- Vries, Han de, red. (1964). *Amsterdam rond 1900. 231 tekeningen van L.W.R. Wenckebach met foto's en teksten van tijdgenoten*. Getekend tussen 1898 en 1907, verzameld en beschreven door A.M. van de Waal, aangevuld met tekstfragmenten uit ca. 1900 en foto's uit het Gemeentearchief Amsterdam. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Wal, Joost de, red. (2015). *Hedendaagse kunst in Nederlandse kerken 1990-2015. Van Jan Dibbets tot Tinkebell*. Eindhoven/ Amsterdam: Uitgeverij Lecturis.
- Wal, Joost de (2020). 'Schets van een veelbewogen ontwikkeling'. *Kerk en Kunst. Oude verhalen in nieuwe vormen. 7 hedendaagse kunstprojecten in 7 kerken*. Heerde: Uitgave Toekomst Religieus Erfgoed, 12-22.
- Wesselink, Herman (2018). *Een sterke toren in het midden der stad. Verleden, heden en toekomst van bedreigde Nederlandse kerkgebouwen*. (Dissertatie). Vrije Universiteit, Amsterdam.
- Wietschorke, Jens (2018). 'Material religion and church architecture in cultural analysis. A theoretical shortcut'. *Traditiones*, Vol. 47, nr. 3, 51-61.
- Wildt, Kim de, und Robert J.J.M. Plum (2019). 'Kirchenumnutzung'. *Handbuch der Religionen. Kirchen und andere Glaubensgemeinschaften in Deutschland und im deutschsprachigen Raum*, Band 2. 60. Ergänzungslieferung. Michael Klöcker und Udo Tworuschka, Hgg. Hohenwarsleben: Westarp Science – Fachverlage, 1-30.
- Witte, Nynke de (2011). 'Exploring the Postsecular State: The Case of Amsterdam'. *Post Secular Cities: Space, Theory and Practice*. Justin Beaumont, Christopher Baker, eds. Manchester: University of Manchester, Continuum Resources in Religion and Political Culture, series editors: Graham Ward and Michael Huelz, 203-222.
- Zelm van Eldik, Jop van (2010). *Waar Remonstranten kerken. Een overzicht in woord en beeld van de gebouwen, waar de remonstranten kerken aan het begin van de ééentwintigste eeuw*. Gent: drukkerij Sintjoris BVBA.

Krantenartikelen, blogs en publicaties die (alleen) online beschikbaar zijn¹

- Bemmel, Noël van (2021). 'De Oude Kerk in Amsterdam is weer open. Niet voor gebed, maar voor kunst'. *De Volkskrant*, 16 april 2021.
- Blokhuis, Marco (2021). 'Protestantse Kerkinterieurs'. *Waardevol erfgoed – protestantse kerken*. In een serie van vijf digitale uitgaven van Museum Catharijneconvent en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Waardevol erfgoed. Indrukwekkende klooster- en kerkinterieurs*. Anique de Kruijf, Albert Reinstra en Pia Verhoeven, red. www.catharijneconvent.nl/advies-voor-kerken/religieuze-interieurs/. 3-17.
- Dael, Peter van (2019). *Venster 4: Rondom de monstrans van de Oude Kerk*. <https://oudekerk.amsterdam/blog/venster-4-rondom-de-monstrans-van-de-oude-kerk/>. 28 maart 2019.
- Dun, Maarten van (2018). Kunst in de Oude Kerk: exposities leiden tot wrijving. www.parool.nl/kunst-media/kunst-in-de-oude-kerk-exposities-leiden-tot-wrijving~b789272e/. *Het Parool*, 8 januari 2018.
- Firet, Hans (2020). *Beeldenstorm*. <https://oudekerk.amsterdam/blog/beeldenstorm/>. 25 juni 2020.
- Firet, Hans (2021). *Heilige plaatsen*. <https://oudekerk.amsterdam/blog/heilige-plaatsen/>. 1 april 2021.
- Hoogewoud, Guido (2012) *Meubilair van de Oude Kerk bedreigd*. <https://www.amsterdamsebinnenstad.nl/binnenstad/254/meubilair-oude-kerk.html>. *Binnenstad* 254/255, november/december 2012.
- Hoogewoud, Guido (2019a). *Dirck Crabeths Sterfbed van Maria in de Mariakapel van de Oude Kerk*. <https://www.amsterdamsebinnenstad.nl/binnenstad/291/oude-kerk-crabeth.html>. *Binnenstad* 291, januari/februari 2019.
- Hoogewoud, Guido (2019b). *Venster 6: Ruimte voor nieuwe lofzang*. <https://oudekerk.amsterdam/blog/venster-6-ruimte-voor-nieuwe-lofzang/>. 11 april 2019.
- Hoogewoud, Guido (2019c). De lofzang in een duistere grot, <https://oudekerk.amsterdam/blog/de-lofzang-in-een-duistere-grot/>. 14 december 2019.
- Houten, Maaïke van, en Barbara Vollebregt (2017). 'De herberg gaat open'. *Trouw, de Verdieping*, 2-3, 22 december 2017.

¹ De aangegeven websites zijn geraadpleegd op 6 januari 2023.

- Jong, H. de (1957). 'Een klok luidde'. *Maandblad van 'Oud-Utrecht*, 30, nr. 1, 2-6.
- Kazemier, Gerk (2019). *Tegen het donker, laten we zingen* <https://oudekerk.amsterdam/blog/tegen-het-donker-laten-we-zingen/>. 22 november 2019.
- Kock, Wouter (2021). *Loss in translation. The Heritagization of Catholic monasteries*. RMA Thesis Religious Studies, Utrecht University.
- Kuyk, Elza (2018b). *Living in an Exhibition in a Church*. <https://religiousmatters.nl/living-in-an-exhibition-in-a-church/>. 23 maart 2018.
- Kuyk, Elza (2019). *Wie beschermt de Oude Kerk?* <https://religiousmatters.nl/wie-beschermst-de-oude-kerk-in-amsterdam/>. 26 november 2019.
- Kuyk, Elza (2020). *Candles for Earthlings & The World After*. <https://religiousmatters.nl/candles-for-earthlings-the-world-after/>. 4 april 2020.
- Lenferink, Marieke, en Lisa Olrichs (z.d. ongeveer 2007). *Geertekerk. Geschiedenis en bouw*. www.kerkenkijken.nl/kerken/geertekerk/geschiedenis-en-bouw. z.d.
- Lowie, Peter (2021). *Is het echt zo moeilijk?* <https://oudekerk.amsterdam/blog/is-het-echt-zo-moeilijk/>. 4 maart 2021.
- Mevius, Jan (2020). *Vertrouwde geuren*. Blog op <https://oudekerk.amsterdam/blog/vertrouwde-geuren/>. 15 mei 2020.
- Sijmons, Jaap (2022). *Een academie in een kerk?* www.academiehuis.nl (aangetroffen februari 2022²), 1-5.
- Ubels, Gerdienke (2021). *Niet om te zenden maar om te zijn. Ecclesiologische waarnemingen bij een geïmproviseerde audio-praktijk*. <https://arminiusinstituut.remonstranten.nl/wp-content/uploads/sites/32/2021/07/Niet-om-te-zenden-maar-om-te-zijn-proponentsscriptie-Gerdienke-Ubels-180621.pdf>. Proponentsscriptie Remonstrants Seminarium.
- Weir, Todd (2017). *Opening the Centre for Religion and Heritage at the University of Groningen*. Future for Religious Heritage (FRH), October 2017. www.frh-europe.org/opening-the-centre-for-religion-and-heritage-at-the-university-of-groningen/.
- Wijnia, Lieke (2018). *Picturing the divine: the sacred in a church turned museum*. Lezing voor het Symposium 'The resurrection of the lost image. Can the image reappear after iconoclasm?', <https://oudekerk.nl/programma/symposium-the-resurrection-of-the-lost-image/>. 21 juni 2018 in de Oude Kerk in Amsterdam.³

² In januari 2023 niet meer beschikbaar.

³ De tekst van de lezing is in januari 2023 hier niet meer beschikbaar.

Wubs, Jacolien (2021). *To Proclaim, to Instruct and to Discipline: the Visuality of Texts in Calvinist Churches in the Dutch Republic*. (Dissertatie). University of Groningen. <https://doi.org/10.33612/diss.181588630>.

Overige bronnen (rapporten, websites, lokaal materiaal)

- *Utrechtse visie Religieus Erfgoed 2017*, gemeente Utrecht, vastgesteld B&W 9 mei 2017, Raad 21 september 2017.
- *Een protestantse visie op het kerkgebouw, met een praktisch-theologisch oogmerk*. Protestantse Kerk in Nederland, april 2009.
- *Speelruimte gezocht. Protestantse visie op kerkgebouwen*. (2021). Discussienota voor gebruik in de Protestantse Kerk in Nederland. Uitgave PKN.
- *Kerken delen. Een brochure over de kansen en valkuilen van het gezamenlijk gebruik van kerkgebouwen*. (2017). SKIN Rotterdam, Hans Esbach, eindredactie.
- *Liedboek. Zingen en bidden in huis en kerk*. (2013). Uitgave BV Liedboek, een gezamenlijke onderneming van Boekencentrum Uitgevers te Zoetermeer, Uitgeverij Jongbloed te Heerenveen en Uitgeverij Kok te Utrecht.
- *Decommissioning and Ecclesial Reuse of Churches. Guidelines*. Approved by the Pontifical Council for Culture and delegates of the episcopal conferences of Europe, Canada and United States and Australia at the occasion of the conference *Doesn't God Dwell Here Anymore? Decommissioning of Places of Worship and Integral Management of Ecclesiastical Cultural Heritage*, held in Rome at the Pontifical Gregorian University, 29-30 November 2018.
- Facebook-groep *Nederlands Religieus Erfgoed*. Een door Justin Kroesen en Dick van Dijk geïnitieerde uitwisseling over het kunstbeleid van de Oude Kerk in Amsterdam genereerde ruim 80 reacties, 7-11 februari 2020. Met regelmatig bijdragen van Bernadette van Hellenberg Hubar, Door Jelsma en vele anderen op dit platform.
- In hard copy (verzameld per kerkgebouw): folders, toegangskaarten, ordes van dienst, kerkbladen, (prints van) digitale nieuwsbrieven, programmaboekjes, ansichtkaarten, etc.

Uitgaven Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Ministerie van OCW

- <https://www.toekomstreligieuserfgoed.nl/>
- *Een toekomst voor kerken. Handreiking voor het aanpassen van kerkgebouwen in religieus gebruik.* (2012). Uitgave Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Online beschikbaar: <https://www.cultureelerfgoed.nl/publicaties/publicaties/2011/01/01/een-toekomst-voor-kerken-een-handreiking-voor-het-herbestemmen-van-vrijkomende-kerkgebouwen>.
- *Met Hart en Ziel.* Magazine van het programma Toekomst Religieus Erfgoed, drie edities in 2020-2021. <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/religieuserfgoed/documenten/publicaties/2021/01/01/tijdschrift-met-hart-en-ziel> (derde editie).
- *Bouwstenen voor een kerkenvisie.* Handreiking 2019. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, programma Toekomst Religieus Erfgoed, 2019.

De Geertekerk in Utrecht

- <https://www.heirloom.nl/locaties/geertekerk/>
- <https://utrecht.remonstranten.nl>
- <https://utrecht.remonstranten.nl/wiki/bouwhistorie/>
- <https://www.kerkenkijken.nl/>
- *Geertebrief.* Maandblad van de Remonstrantse Gemeente Utrecht.
- *Jong is ons harte.* (1937) Liedbundel van de Vrijzinnig Christelijke Jeugdcentrale.
- Hanegraaf, Peter (2020). *Een zwijgende preek, een gebed zonder woorden. Het protestantse karakter van Johan Dijkstra's glas-in-loodramen in de Geertekerk te Utrecht.* Bachelorscriptie Kunstgeschiedenis Universiteit Utrecht, 3 april 2020.

De Sint-Joriskerk in Amersfoort

- www.joriskerkamersfoort.nl
- www.sintjoriskerk-amersfoort.nl
- www.pkn-amersfoort.nl
- www.stadsdominee.nl
- www.stichtingopenoog.nl

- *Financiële verhouding tussen Beheerscommissie Verhuur st. Joriskerk (BHC) en de wijk St. Joriskerk*, november 2016.
- *De nieuwe ramen geprojecteerd in de vensters van de Sint-Joriskerk*, animatie van de kunstwerken door 3D foto's. Stichting Open Oog, oktober 2019.
- *Beleidsnotitie voor de Sint-Joriskerk (gebouw) in Amersfoort*, 2020.
- *Drieluik*, kerkmagazine van de Protestantse Gemeente Amersfoort (tien edities per jaar).
- *Beglazingsplan Sint Joriskerk – Stichting Open Oog. Informatie monumentenzorg*. Gemeente Amersfoort, Afdeling SO-Monumentenzorg, Sandra Hovens, Februari 2019.
- Koekkoek, Jacques en Gerard Raven (2018). *Heilige Huizen. Wandelgids religieus erfgoed Amersfoort*. Fotografie Jos Stöver. Amersfoort: Stichting Flehite Publicaties.
- Brochure *Voltooid koororgel. Ingebruikname & CD-presentatie*, 9 februari 2019.

De Grote Kerk in Zwolle

- www.academiehuis.nl
- www.michaelsvieringen.nl
- www.vanhoogevest.nl/projecten/interventie/grote-kerk-zwolle
- www.heiligehuisjeszwolle.nl
- <https://zwolleschrijftgeschiedenis.kentaa.com/>
- *Masterplan Grote of Sint Michaëlskerk Zwolle*, KAAder Kerkadvies, 2013.
- *Besluit van de AK inzake het Masterplan Grote Kerk*, 10 februari 2014.
- *Besluit AK over kerkelijke activiteiten in de verzelfstandigde Grote Kerk Zwolle*, Algemene Kerkenraad van de Protestantse Gemeente Zwolle, 13 april 2015.
- *Besluit AK van de PGZ over de vieringen in de Grote Kerk. Bericht aan andere kerkgenootschappen en huidige medewerkers aan en vrijwilligers van de vieringen*, 10 september 2019.
- *Grote Kerk Zwolle, ingrepen t.b.v. dagelijks gebruik*, 2 juni 2017, Van Hoogevest Architecten.
- *Rapport inzake de Jaarrekening 2016 van de Stichting Grote Kerk Zwolle*, PV Accountants B.V., Zwolle, 4 juli 2017, HP/J.17.083.
- *Beslisnota Herinrichting Grote Kerk*, 12 juli 2017.

- *Uitgifte in erfpacht Grote Kerk Zwolle*, kadaster inschrijving d.d. 11 maart 2016, deel 67903, nr. 43.
- *Convenant kerkelijk gebruik van de Grote Kerk*, vastgelegd 16 maart 2016; van kracht van 1 november 2015 tot en met 31 december 2018.
- *Eigendomsbewijs, Acte van levering bloot-eigendom, Grote Kerk te Zwolle, 506208 ED/GA*, dd. 22 mei 2019.
- *Convenant inzake het kerkelijk gebruik van de Grote of Sint Michaëlskerk te Zwolle 2019-2025*, vastgelegd 10 januari 2019; van kracht van 1 januari 2019 tot en met 31 december 2025.
- Bestuursverslag als onderdeel van de *Jaarrekening 2020 Academiehuis Zwolle*, 7. <https://drive.google.com/file/d/1iUon5sugIgnpE8nifF4Qi3Opflgt6mRL/view>.

De Oude Kerk in Amsterdam

- www.oudekerk.nl
- <https://oudekerk.amsterdam>
- www.oudekerk.nl/jaarverslagen Jaarverslagen Stichting Oude Kerk (2017-2020)
- https://oudekerk.nl/wp-content/uploads/2017/04/Jaarverslag2016_digitale-versies_def-1.pdf
- <https://oudekerk.amsterdam/blog>. Blogs geplaatst op de site van de Oudekerkgemeente Amsterdam:
<https://www.parool.nl/nieuws/rijksdienst-plaats-rood-voorzetraam-in-oudekerk~b8f378f3/> *Het Parool*, 25 september 2018.
- *Overeenkomst Stichting De Oude Kerk te Amsterdam met de Hervormde Gemeente te Amsterdam*, 17 mei 1999.
- *Uittreksel Handelsregister Kamer van Koophandel* 3 juli 2020: Stichting de Oude Kerk te Amsterdam (betreft statutenwijziging 2 juni 2015).
- *Nieuwsbrieven Oudekerkgemeente* (wekelijks, op inschrijving verkrijgbaar. In de ordes van dienst waren ook nieuwsberichten opgenomen, tot maart 2020 met de uitbraak van de coronapandemie.)
- *Bericht van de kerkenraad* over adviezen van een visitatie, gedeeld via de Nieuwsbrief Oudekerkgemeente, week 3, 22 januari 2021.
- *Programmabladen* bij de tentoonstellingen.

- *Raadsadres* van de Vereniging Vrienden van de Amsterdamse Binnenstad (VVAB) aan de Raadscommissie KDD (voluit: voor Kunst en Cultuur Monumenten en Erfgoed, Diversiteit en Antidiscriminatiebeleid, Democratisering, Gemeentelijk Vastgoed, ICT en Digitale Stad, Dienstverlening, Personeel en Organisatie, Coördinatie bedrijfsvoering, Inkoop) van de gemeenteraad van Amsterdam, 7 januari 2020.

Curriculum Vitae

Dr. Elza Kuyk (1965) heeft theologie gestudeerd aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Ze heeft gewerkt als geestelijk verzorger in de jeugdzorg en bij het landelijk Dienstencentrum van de Protestantse Kerk in Nederland (en voorlopers daarvan) voor Oecumene en later Kerk en Onderwijs. Zij initieerde in 2004 een samenwerkingsverband van diverse organisaties om levensbeschouwelijk onderwijs op openbare basisscholen bekostigd te krijgen voor meerdere godsdienstige stromingen. Dit leidde in 2010 tot landelijke bekostiging van dit onderwijs. Na enkele jaren als adviseur bij een onderwijsorganisatie (Verus, destijds Besturenraad), werd zij in 2012 beleidsadviseur van het bestuur van de Faculteit Religie en Theologie (destijds Godgeleerdheid). Sinds 2013 is zij verbonden aan het Arminius Instituut / Remonstrants Seminarium en maakt zij deel uit van enkele redacties en besturen op het gebied van kerkgeschiedenis en religieus erfgoed.

Op 28 september 2022 promoveerde zij aan de Universiteit Utrecht op 'Tussen erfgoed en eredienst. Meervoudig gebruik van vier monumentale stadskerken.'

